

ПСИХОЛОГИЯ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

В. КАРИМОВА

ПСИХОЛОГИЯ

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта кўриб
чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика
мувофиқлаштириш комиссияси томонидан бакалаврлар учун ўқув
қўлланма сифатида тавсия этилган*

Абдулла Қодирий номидаги
халқ мероси нашриёти.

Тошкент — 2002

В. Каримова. Психология. Ўқув қўлланма. Т. А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. "ЎАЖБНТ" маркази, 2002. - 205 бет

Ушбу қўлланма бакалаврият таълим стандартларига киритилган «Психология» фанни ихтисослиги психология ва педагогика бўлмаган олийгоҳларнинг талабаларига мўлжалланган. Унга 2000 йил нашр этилган «Психология» маърузалар матни гўпламидаги асосий мавзулар тўлдирилган ҳолда киритилган. Қўлланмада психологик билим асослари фаннинг охириги ютуқлари ва унинг истиқболи нуқтаи назаридан берилган. Китоб тўлдирилган нашр бўлиб, ундаги маълумотлар ёшларни теварақ-атроф оламни ва кишилар жамиятига оид умумий қонуниятларни билиш, шахснинг камол топишига алоқадор турли ижтимоий вазиятлар ва гуруҳларда муомала қилиш сирлари, эркин, мустақил фикрлаш омилларини бошқариш тўғрисидаги маълумот билан таништиради.

Қўлланма бакалавр давлат стандартлари асосида таълим олаётган нопедагогик ва нопсихологик ихтисосликлар талабалари ҳамда психология масалалари билан қизиққан барча китобхонлар учун ўқув қўлланма сифатида фойдаланишга мўлжалланган.

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.

© «ЎАЖБНТ» Маркази, 2002 й.

Мазкур китобнинг оригинал-макети «ЎАЖБНТ» Марказининг мулки бўлиб, Марказнинг розилигисиз уни ҳар қандай йўл билан қайта нашр этиш тақиқланади.

К И Р И Ш

XXI асрнинг буюк ўзгаришлар даври бўлишига шубҳа йўқ. Бу ўзгаришлар энг аввало инсон тафаккурида, унинг фикрлаш тарзида рўй бериши муқаррар. Табиийки, бу ҳолат шахс маънавияти ва у орқали жамиятнинг маънавий қиёфасига ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш ишининг ҳаётий зарурати ва долзарблиги ҳақида гапирар эканлар, «Миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур»¹, деб алоҳида таъкидлайдилар. Бу вазифалар, биринчи навбатда келажакнинг бунёдкорлари бўлиш ёш авлоднинг билим олиш, юқори малакали кадрлар бўлиб ўз юрти ва халқига ситқидилдан хизмат қилиш, озод юрт равнақи ва бахт-саодати учун ҳалол меҳнат қилишга ўргатишни назарда тутди. Зеро, мустақиллик айнан фидоий, ўз Ватани манфаатларига ғоят садоқатли, юқори малакали кадрларнинг жамиятни бошқаришини тақозо этади.

Ушбу қўлланма ҳам мустақилликнинг бизга яратган чексиз имкониятлари, ижодий ва мустақил тафаккур қилишнинг дастлабки меваларидан бўлиб, у жамиятнинг янгиланиши даврида инсон маънавияти ва руҳиятида рўй бераётган ўзгаришларнинг психологик табиатини англашга ёрдам беради. Мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ишлари, шахс камолоти учун яратилаётган шарт-шароитлар унинг ўзлигини ан-

---

¹ Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни—халқ, миллатни—миллат қилишга хизмат этсин. — Т.: «Ўзбекистон», 1998, 15-бет.

лаб бориши ва ўз устида муттасил ишлаган тарзда юрт равнақи ва Ватан тараққиёти учун фидокорона меҳнат қилиш учун бугун иқтидори ва ақли-шуурини сафарбар этишга ундайди. Ислохотлар ва уларнинг том маънодаги моҳиятини эса биринчи навбатда ёшлар, уларнинг илғор вакиллари бўлмиш талаба-ёшлар англайдилар. Чунки, замонавий кадрлар олдига қўйилаётган энг муҳим вазифалардан бири — малакали мутахассислар сифатида ўзлигини, ўз қобилиятлари, индивидуалиги, шахсий фазилат ҳамда ҳислатларини билган тарзда атрофидагилар меҳнатини оқилона ташкил этиш ва ижтимоий фойдали меҳнатнинг барча соҳаларида иқтидорли касб соҳиб сифатида фаоллик кўрсатишдир.

Бу ўринда инсон руҳияти қонуниятларини ўрганувчи психология фанининг ўрни ва роли бениҳоя каттадир. Ёш авлодни янги таълим стандартлари асосида, жаҳон талабларига жавоб берувчи мутахассислар қилиб тарбиялаш иши олий ўқув юртларида таҳсил олаётган ёшлар учун янги дарсликлар, ўқув қўлланмалари, рисоалар тайёрлашнинг ҳам янги услубларини талаб этмоқда. Ушбу қўлланма ёшларга айнан психологик билимлар асосларини берса-да, умид қиламизки, уларни ўз атрофида рўй бераётган ислохотларга ҳолис баҳо бериш, ўзи ва ўзгалар руҳияти сир-асрорларига бефарқ бўлмаслик, ўз лаёқатларини ўстиришнинг элементар воситаларидан бохабар бўлишга ёрдам беради.

Бу иш эса ўзидан ташқари, атрофдагилар билан бўладиган муомалада энг илғор ва Ватан мустақамлигига хизмат қилувчи фикрларни оғта синдириш каби муҳим вазифани бажаришга хизмат қилади. Зеро, юртбошимиз таъкидлаганларидек, бу ишларнинг самараси «... авваламбор, ёшларимизнинг имон-эътиқодини мустақамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш»¹ ифодасини топади.

Муаллиф ҳар бир ўқувчи китобни мутоаала қилиш жараёнида унда кўтарилган муаммоларга бефарқ бўлмайди, жаҳонда ва мустақил юртимизда рўй бераётган оламшумул воқеалар моҳиятини англашда ва уларга нисбатан фаол ҳаётий мавқенинг шаклланишида кўмакдош ҳамда миллий истиқлол ғояларининг моҳиятини тушунишга асос бўлади, деб умид қилади.

Қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг тавсиясига кўра ёзилди.

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. — Т.: «Ўзбекистон», 2000, 11-бет.

I БЎЛИМ

Психология фанининг долзарб вазифалари ва предмети

Янги давр ва психология. Психология соҳасида мукаммал дарсликлар ёзила бошлаган даврга сал кам 160 йил бўлди. Шу давр ичида жуда кўплаб илмий тадқиқот натижаларини ўз ичига олган монографиялар, дарсликлар, қўлланмалар ёзилди. Лекин, бу билан фан ўзининг жамият олдидаги вазифаларини тўлақонли бажара олди, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Сабаби, психология соҳасида фаолият кўрсатган барча олимлар кўпроқ диққатларини мавҳум шахс ва индивидуал психологияга қаратдилар. Ваҳоланки, инсон, унинг баркамоллиги, жамият тараққиётига бевосита таъсири масаласи ўтиб бораётган асримизнинг охирига келиб, ўта долзарб ва муҳим муаммолар қаторидан жой олди.

XX асрда эришилган ютуқларидан энг муҳими шу бўлдики, инсон ўз ақли-идроки, тафаккури ва ижодий салоҳияти билан мураккаб техника, электроника ва бошқа шунга ўхшаш глобал технологияларни кашф этди. Лекин шу билан бирга ана шундай мураккаб технологияларни яратган инсон ва унинг ҳаёти билан боғлиқ муаммолар камаймади. Вақти келганда шундай факта тўғри келамизки, мураккаб электрон техникани яратган ўта ақлли инсон ўзи ва ўз атрофидагиларнинг руҳий кечинмаларини тўғри баҳолай олмаслиги сабабли, ўзини ночор ва кучсиз сезиши мумкинлигини ҳаёт исботлади.

XXI аср бўсағасида жуда кўплаб давлатларда бўлгани каби дунё харитасида муносиб ўрин олган мустақил Ўзбекистонда ҳам барча соҳаларда туб ислоҳотлар бошланди. Бу ислоҳотларнинг барчаси **инсон омиллини** ҳар қачонгидан ҳам юқори савияга кўтариб, унинг кучи, идрокки, салоҳияти, руҳий ҳамда маънавий баркамоллигини бевосита тараққиёт, ривожланиш ва цивилизация билан узвий боғлади. Бундан инсон ва унинг мукаммаллиги, ўз устида ишлаши, ўз

мукаммаллиги хусусида қайгуриши муаммоси ҳар қачонгидан ҳам долзарб масалага айланди. Фанда янги йўналишлар, янгича ёндашувлар пайдо бўлди. Масалан, синергетик ёндашув барча фанларда бўлгани каби психология, унинг тармоқлари ҳамда у билан турдош бўлган фанлар мисолида яққол намоён бўла бошлади. Эсламиб ўтамир, «синергетлар» сўзи грекча *synergetes* — «ходимлар», «шериклар» сўзларидан олинган бўлиб, синергия — *synergia* ҳамкорликдаги, ҳамжиҳатликдаги ҳаракат маъносини англатади. Яъни, инсон ва унинг психологиясини ўрганиш ва унга таъсир кўрсатишда гуманитар фанларнинг ҳамкорликдаги ривожланиши ёки бошқача қилиб айтганда, ушбу фанлар мақсадларининг муштарак уйғунлашуви шахс иқтидори ва қобилиятларини ривожлантиришнинг ишончли воситаси сифатида қаралади.

Бундан ташқари, янги давр фанларини ривожлантиришда акмеологик ёндашув ҳам мавжудки, унга кўра, ҳар бир фаннинг инсон учун аҳамияти ва ўрни ўша фанларнинг шахс камолотига қўшажақ ҳиссанинг салмоғини белгилаш ва баҳолашни тақозо этади. (Акмеология грекча *акме* — «чўққи, юқори поғона, гуркиратувчи куч» маъноларини билдиради ва унинг предметини инсоннинг ўз-ўзини ривожлантириш ва ўзлигини англашнинг юқори даражаларига етишга ўргатувчи фанлар мажмуи тушунилади).

Инсон психологиясини билиш, ўз тараққиётини ва иқтидорини ташкил этишни билиш, ҳар қандай ёш даврда ҳам оптимал равишда ишга яроқлиликни, турли ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёрликни таъминлаш, янгича фикрлаш ва тафаккур қилиш, рўй бераётган жараёнларни объектив ва тўғри идрок этиш қобилиятини ривожлантириш муаммосини илгари сурди.

Шундай қилиб, янги давр ҳар бир инсондан ўз ички имкониятларини адекват билиш, шу билимлар захираси билан яқинлари ва ҳамкасблари психик дунёсини билишни талаб қилмоқда. Булок Суқрот ўз даврида, «ўз-ўзингни бил!», деган шиорни ўртага ташлаган эди. Янги давр бу билимлар ёнига, «ўз ёнингдагиларни ва уларнинг қилаётган ишларини ҳам бил!», деган шиорни ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўйди. Айни шу муаммони счишда ҳозирги замон психология илми ва амалиётининг роли бениҳоя каттадир.

Анъанага айланиб қолган ҳодисалардан бири шуки, психология ва у ўрганадиган ҳодисаларни фақатгина ушбу фан билан бевосита шуғулланадиган шахслар ўрганиб келишган, зеро, психологик ҳодисалар билан ҳар қандай инсон ҳам таниш бўлиши ва

у инсон ҳаётининг асосини ташкил этиши керак. Янги давр ва унинг ўзгаришларга бой ҳаёти энди ҳар бир кишининг психик ҳодисалар қонуниятларини билиш ва шунга мос тарзда оқилона ва омилкорона иш юритиш заруратини талаб қилмоқда.

1) Психологиянинг предмети

«Психология» сўзи иккита грек сўзларидан — «*psyche*» — жон, рух ва «*logos*» — таълимот, илм сўзларидан иборат бўлиб, анъанавий маънода инсон руҳий дунёсига алоқадор барча ҳодисалар ва жараёнлар унинг предметини ташкил этади. Бошқача қилиб айтганда, психологиянинг предмети ҳар биримизнинг ташқи оламни ва ўз-ўзимизни билишимизнинг асосида ётган жараёнлар, ҳодисалар, ҳолатлар ва шаклланган ҳислатлар ташкил этади. Психология бўйича адабиётларда унинг предметини қисқача қилиб, **психикадир**, деб таъриф беришади. Психика — бу инсон руҳиятининг шундай ҳолатики, у ташқи оламни (ички руҳий оламни ҳам) онгли тарзда акс эттиришимизни, яъни билишимиз, англашимизни таъминлайди. Лекин бу қисқа таърифлардан психикага алоқадор жараёнлар онглинг акс эттириш шакллари экан, деган юзаки хулосага келиш нотўғри бўлади. Чунки инсон психикаси ва унинг руҳий оламига алоқадор ҳодисалар ва жараёнлар шун қадар мураккаб ва хилма-хилки, биз баъзан ўз-ўзимизни ҳам тушунмай қоламиз. Шунинг учун ҳам одамларнинг билимдонлиги нафақат ташқи оламда рўй бераётган объектив ҳодисалар моҳиятига алоқадор билимлар мажмуига эга бўлиш билан, балки ҳаётда муносиб ўрин эгаллаш, ўз ички имкониятлари ва салоҳиятидан самарали фойдаланган ҳолда фаолиятини оқилона ташкил этишнинг барча сирларидан бохабар бўлиш, ўзига ва ўзгаларга таъсир кўрсатишнинг усулларини билиш ва улардан ўз ўрнида унумли фойдаланишни назарда тутати. Психологик билимдонликнинг мураккаблиги айнан шундаки, атрофимиздаги нарсалар ва ҳодисаларнинг моҳиятини бевосита ҳис қилиб билишимиз мумкин, лекин психик ҳаётга алоқадор бўлган жараёнларни, ўзимизда, миямиз, онгимизда рўй бераётган нарсаларнинг моҳиятини бевосита биламиз. Масалан, ўртоқларимиздан бири бизга ёқади, доимо бизда яхши, ижобий таассурот қолдира олади, лекин унинг у ёки бу хатти-ҳаракатларини бевосита кўриб, баҳолаб, таҳлил қилолсак-да, унга нисбатан ҳис қилаётган меҳримизни, узоқ кўришмай қолганимизда уни соғинаётганлигимиз билан боғлиқ ҳисни бевоси-

та кўриб, идрок қилиш имкониятига эга эмасмиз. Айнан шунга ўхшаш ҳолатлар психология ўрганадиган ҳодисалар ва ҳолатларнинг ўзига хос табиати ва мураккаблигидан дарақ беради ва уларни бошқа турли ҳодисалардан фарқ қилади.

Шундай қилиб, психология фани ўрганадиган жараёнлар ва ҳодисалар мураккаб ва хилма-хил. Уларни ўрганишнинг икки жиҳати бор: бир томондан, уларни ўрганиш қийин, иккинчи томондан осон ҳам. Охирги жиҳати хусусида шуни айтиш мумкинки, бу ҳодисалар бевосита бизнинг ўзимизда берилган, уларни узоқдан қидириш, мавҳум аналогиялар қилиш шарт эмас, бошқа томондан, улар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ ва умумий қонуниятлар ва тамойилларга бўйсунди. 1-жадвалда психик жараёнларнинг намоён бўлиш шакллари, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар акс эттирилган.

Демак, қисқа қилиб, психологиянинг предмети аниқ бир шахс, унинг жамиятдаги хулқ-атвори ва турли ички кечинмалари, амаллари ва фаолиятларининг ўзига хос тарзда онги томонидан акс эттирилишидир, деб таърифлаш мумкин.

1-жадвал

ПСИХИКАНИНГ НАМОЁН БЎЛИШ ШАКЛЛАРИ ВА УЛАРИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ

ПСИХИК ЖАРАЁНЛАР	ПСИХОЛОГИК ҲОЛАТЛАР	ШАХСНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ
БИЛИШ ЖАРАЁНИ	ҲИССИЙ- ИРОДАВИЙ	ИНДИВИ- ДУАЛИК
<i>сезгилар</i>	<i>эмоциялар</i>	<i>йўналишлар</i>
<i>идрок</i>	<i>эътиқодлилиқ</i>	<i>темперамент</i>
<i>хатира</i>	<i>бардамлик</i>	<i>характер</i>
<i>тафаккур</i>	<i>тегишлик</i>	<i>қобилиятлар</i>
<i>хаёл</i>	<i>апатия</i>	<i>иқтидор</i>
<i>нутқ</i>	<i>қизиқувчанлик</i>	<i>ақлий салоҳият</i>
<i>диққат</i>	<i>ҳайратланиш</i>	<i>хулқ отивацияси</i>
	<i>ишончлилиқ</i>	<i>иш услуби</i>
	<i>ижодий руҳланиш</i>	<i>масъулият</i>

нитар фан соҳалари бўлиб, психологиянинг улар орасидаги мавқеи ўзига хос ва етакчидир.

Энг аввало унинг *фалсафа* ва охириги пайтларда шаклланиб, ривожланиб бораётган ижтимоий фалсафа қисми билан бўлган алоқаси хусусида. Бу алоқа иккала фаннинг инсон ва унинг ҳаёти моҳиятини тўла англаш ва ривожланиш тенденцияларини белгилашдаги ўрни ва аҳамиятидан келиб чиқади. Табиат, жамият ва инсон тафаккурининг ривожланишига оид бўлган умумий қонуниятлар ва тамойилларни психология фалсафанинг базасидан олади ва шу билан бирга ўзи ҳам инсон онги ва тафаккури қонуниятлари соҳасидаги ютуқлари билан фалсафани бой маълумотларга эга бўлишига ёрдам беради. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, мустақиллик мафкураси ва миллий онгнинг шаклланишига тааллуқли умумий илмий қонуниятларни излашда ҳам юртимиз шароитида бу иккала фан — фалсафа ва психологиянинг ҳамкорлиги бевосита сезилмоқда. Бу боғлиқлик аввало янгича тафаккур ва дунёқарашни шакллантириш муаммоси кўндаланг турган тарихий даврда миллий истиқлол ғояларини юртдошларимиз онги ва шуурида шакллантириш каби долзарб вазифани бажаришга хизмат қилмоқда.

Социология фани ҳам янгича ижтимоий муносабатлар шароитида ўз тараққиётининг муҳим босқичига ўтган экан, психология ушбу фан эришган ютуқлардан ҳам фойдаланади, ҳам уларнинг кўлами кенгайишига баҳоли қудрат хизмат қилади. Айниқса, психологиядан мустақил равишда ажралиб чиққан, бугунги тараққиёт давримизда алоҳида аҳамият касб этган ижтимоий психологиянинг социология билан алоқаси узвий бўлиб, улар жамиятда ижтимоий тараққиёт ва прогрессни таъминлаш ишига хизмат қилади. Қолаверса, ҳуқуқий, демократик давлат қуриш ишини собитқадамлик билан амалга ошираётган Ўзбекистон аҳолисининг ҳуқуқий маданиятини ва демократик ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёрлигини амалда таъминлаш, бу соҳада мунтазам тарзда ижтимоий фикр ва инсонлар фикр ва қарашларидаги ўзгаришларни ўрганиш, башорат қилиш ва тараққиёт мезонларини ишлаб чиқишда иккала фанлар методологияси ва методларини бирлаштириш татбиқий аҳамият касб этади.

Педагогика билан психологиянинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси анъанавий ва азалий бўлиб, уларнинг ёш авлод тарбиясини

замон талаблари руҳида амалга оширишдаги роли ва нуфузи ўзига хосдир. Республикамизда амалга оширилаётган янги «Таълим тўғрисида»ги қонун ҳамда «Кадрлар тайёрлашнинг миллий Дастури»ни амалга ошириш ҳам икки фан ҳамкорлиги ва ўзаро алоқасини ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўйди. Миллий дастурда эътироф этилган янгича моделдаги шахсни камол топтириш, унинг чуқур билимлар соҳиби бўлиб етишиши, баркамоллигини кафолатловчи шарт-шароитлар орасида янги педагогик технологияларини таълим ва тарбия жараёнларига татбиқ этишда педагогиканинг ўз услуб ва қоидалари етарли бўлмайди. Шунинг учун ҳам психология у билан ҳамкорликда ёш авлод онгининг таълим олиш давларидаги ривожланиш тенденцияларидан тортиб, токи янгича ўқитиш технологияларини бола томонидан ўзлаштирилиши ва ундаги ақлий ҳамда интеллектуал қобилиятларга нечоғлик таъсир кўрсатаётганлигини ўрганиш, шу асосда ишни ташкил этиш психологиядаги методларни дидактик методлар билан уйғунлаштиришни тақозо этади. Айниқса, маънавий баркамоллик тамойилларини мактабда ва янги типдаги таълим муассасаларида жорий этиш ҳам шахс психологиясини теран билган ҳолда ўқитишнинг энг илбор ва замонавий шакллари амалиётга татбиқ этишни назарда тутди.

Табиий фанлар: биология, физиология, химия, физика ва б.қ. психик ҳодисалар ва жараёнларнинг табиий физиологик механизмларини тушуниш ва шу орқали уларнинг кечиши қонуниятларини объектив ўрганиш учун материал беради. Айниқса, бош миyaning ҳамда марказий асаб системасининг психик фаолиятларини бошқаришда ва уларни мувофиқлаштиришдаги родини эътироф этган ҳолда психология фани табиий фанлар эришган ютуқлар ва улардаги тадқиқот услубларидан омилкорона фойдаланади. Масалан, шахс қобилиятларини диагностика қилиш унинг туғма лаёқатлари ҳамда орттирилган сифатларини бир вақтда билишни тақозо этгани сабабли, ўша табиий лаёқатнинг хусусиятларини аниқлашда психофизиологиянинг қатор усулларидан (мия асимметрияси қонунлари, мия биоритмларини ёзиб олиш, нейродинамик ҳодисаларни аниқлаш, қон айланиш ва тана ҳароратини ўлчаш методлари) ўз ўрнида фойдаланади ва биология, анатомия, физиология, нейрофизиология каби фанларнинг шу кунгача эришган ютуқларидан фойдаланади. Шунинг учун табиий фанлар соҳасида эришилган барча ютуқлар психологиянинг предметини мукамалроқ ёритишга ўз ҳиссасини қўшган.

Кибернетика фани соҳасидаги эришилган ютуқлар психология учун ҳам аҳамиятли ва зарур бўлиб, у инсон шахсининг ўз-ўзини бошқариш ва психик жараёнларни такомиллаштириш борасида ахборотлар технологияси ва кибернетика томонидан қўлга киритилган ютуқлар ва тадқиқот методлари, махсус дастурдан ўз ўрнида фойдаланади. Айниқса, маълумотлар асри бўлган XX ва ҳар бир алоҳида маълумотнинг кадр-қиммати ошиши башорат қилинган XXI асрда глобал инфор­мацион жараёнлар ва янги илгор технологияларни моделлаштириш борасида психология ҳамда кибернетика ҳамкорлигининг салоҳияти янада ортади. Масалан, оддий мулоқот жараёнини янада такомиллаштириш, ҳар бир сўзнинг шахслараро муносабатлардаги таъсирчанлигини ошириш мақсадида ҳамда ана шундай ижтимоий фаолият жараёнида шахс тизимини такомиллаштиришда турли кибернетик моделларидан ўринли фойдаланиш замонавий психологиянинг жамиятдаги ўрни ва ролини оширади, махсус компьютер дастурларининг кенг қўлланилиши инсон мияси ва руҳий олами сирларини тез ва аниқ ўрганишни кафолатлайди.

Техника фанлари билан психологиянинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги айниқса, аср охирига келиб яққол сезилмоқда. Бир томондан мураккаб техникани бошқарувчи инсон онги муаммосини ечишда, иккинчи томондан, психик ҳаётнинг мураккаб қирраларини очишда махсус техник воситалардан фойдаланиш зарурати бу икки йўналишнинг эришган ютуқларини бирлаштиришни назарда тутди. Масаланинг яна бир алоҳида томони ҳам борки, у ҳам бўлса, техника прогрессига интилаётган бир вақтда мураккаб техника ва машиналар билан «мулоқот» қилаётган шахс фаолиятини янада мукамаллаштириш ва унинг имкониятларига мослаш масаласи ҳам ана шу ҳамкорликда ҳал қилиниши лозим бўлган масаладир. Айниқса, мустақил Ўзбекистон учун мураккаб замонавий техника сир-асрорларини биладиган, унинг жамият ва фан равнақиға хизматини таъминлаш қанчалик долзарб бўлса, ана шу техникаға ҳар бир оддий фуқаро онги, тафаккури ва қобилиятларини мослаштириш ва «одам-машина» диалогининг энг самарали йўллари­ни излаб топиши жуда муҳим. Техника билан бемалол «тиллашадиган» малакали мутахассислар тайёрлаш борасида ҳам техника фанлари педагогика ва психология фанлари методларидан фойдалана олсагина, муваффақиятға эришади.

Иқтисодий билан психологиянинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги ҳам XX асрнинг янгиликларидан бўлиб, айниқса, бозор муносабат-

ларига босқичма-босқич ўтиш шароитида иқтисодий онг ҳамда иқтисодий хулқнинг ўзига хос намоён бўлиш қонуниятларини ўрганганда иккала фан тенг хизмат қилади. Ўзбекистон Президенти И. Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ фуқароларда, биринчи навбатда, ёшларда янгича иқтисодий тафаккур шаклланишининг жамият иқтисодий тараққиётидаги аҳамиятига эътиборни қаратган эдилар. Демак, янги давр шахсини тарбиялаш ва унинг жамиятга мослашуви масаласида психология иқтисодиёт фанида қўлга киритган ютуқлар, янгиликлар ва иқтисодий самарага эришиш омилларини ҳисобга олса, иқтисодиёт ўз навбатида иқтисодий ислохотларнинг объекти ҳамда субъекти бўлмиш инсон омилидаги барча психологик ўзгаришларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва шу аснода башорат қилиш вазифасини ечиши керак. Бундан ташқари, менежмент, маркетинг, бошқарув соҳасидаги ҳар бир изланиш, хоҳ у иқтисодчи томонидан амалга ошириладими, хоҳ психологлар томониданми, барибир, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишда шахснинг индивидуал қобилиятларини инобатга олиш, инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг сирларини мукаммал билиш, инсон ресурслари масалаларига тўғри омилкорона ёндашишни тақозо этади. Бу эса ўз навбатида шахс ва гуруҳлар психологиясини билиш ва ишлаб чиқаришнинг иқтисодий омилларини одам қобилиятига мувофиқлаштиришни назарда тутаяди.

Юқорида таъкидланган фан тармоқлари психология бевосита узвий алоқада ривожланадиган фанларнинг асосий қисми ҳолос. Бугунги кунда ҳар бир фан ривожини учун инсон омилини ҳисобга олиш зарур экан, психология ўша барча фанлар билан алоқада ва ҳамкорликда ривожланади.

Юқоридаги фикрлар ва психология бевосита алоқадор бўлган фанларнинг характериға боғлиқ тарзда бугунги кунда психологидан нисбатан алоҳида бўлиб ажралиб чиққан тармоқлар тўғрисида ҳам фикр юритиш мумкин.

Психологиянинг тармоқлари

Психологиянинг алоҳида тармоқларини дифференциация қилиш энг аввало ишлаб чиқаришдаги инсон фаолияти кечадиган соҳалар ва уларнинг вазифаларидан келиб чиқади. Ҳозирги даврга келиб психологияни инсон шахси ҳақидаги энг муҳим

фанлардан бири сифатидаги аҳамиятининг ҳамма тан олмоқда. Инсон шахсининг эса бевосита кириб бормаган соҳасини топиш қийин. Психология иқтисодиёт, таълим-тарбия, саноат ишлаб чиқариши, қишлоқ хўжалиги, кибернетика, ахборотлар технологиялари каби қатор халқ хўжалиги соҳалари билан алоқадор фан тармоғи ҳисобланади. Чунки ҳамма соҳада инсон шахси фаолият кўрсатар экан, ҳар бир соҳада ишни самарали ташкил этиш, инсон хулқ-атворининг турли вазиятларда бошқариш учун инсон психологиясини, шахслараро муносабатлар психологиясини, одамларнинг турли вазиятлардаги хулқ-атвор нормаларини билиш, техниканинг инсон қобилиятларига мос тарзда яратиш ва иккинчи томондан, тафаккур ва ҳаракатларни технологик нормаларга кўра тарбиялаш ва мослаштириш муҳимдир. Шунинг учун ҳозирги давр мутахассислари психологик билимлардан бохабар бўлишлари лозимдир.

Психологиянинг 300дан ортиқ тармоқлари фан сифатида ривожланаётганлиги ҳозирги кунда унинг фанлар тизимида янада мустақамланаётганлигидан далолат беради. Демак, психолог дипломига эга бўлган мутахассис ўз иқтидори ва қизиқишлари, олий мактабда олган таълимига кўра у ёки бу турдаги психолог ихтисосини эгаллаши мумкин. Қуйида Америка Қўшма Штатлари ва Россияда тайёрланадиган ихтисосликлар рўйхатини келтирамиз, ваҳоланки, улар халқ хўжалигининг турли тармоқларида меҳнат қилишлари ва ўз билимларини жорий этишлари мумкин.

2-жадвал

АҚШ ва Россиядаги баъзи психологик тармоқлар

Америка Қўшма Штатларида	Россияда
Муҳандис-психолог. Одам-техника тизимидаги ўзаро муносабатлар хусусида билимларга эга бўлиб, техник мосламаларни ишлаб чиқишда иштирок этади.	Муҳандис-психолог. Одам ва техника ўзаро муносабатларига оид психологик муаммолар билан шуғулланади.
Маслаҳатчи-психолог. Шахсий муаммоларни ҳал қилиш юзасидан тавсиялар бериб, тестлар ўтказиши.	Сиёсий-психолог. Сиёсий тузилмалар аъзоларига психологик маслаҳатлар бериш, сиёсий дастурларни ишлаб чиқишда иштирок этади.

Америка Қўшма Штатларида	Россияда
Маданият масалалари бўйича психолог. Турли маданий муҳит шароитидаги одамлар ижтимоий хулқини солиштирма таҳлили билан шуғулланади.	Тиббиётчи психолог. Тиббий масканларда психологик профилактика ва психогигиена масалалари билан шуғулланиб, беморларнинг психологик хусусиятларини ўрганади.
Клиник психолог. Терапия ва беморларнинг ҳиссий эмоционал кечинмалари масалаларини ўрганади.	Психология ўқитувчиси. Психологиянинг турли аспектига оид маърузалар ўқийди.
Ишлаб чиқариш ва саноат психологи. Ишлаб чиқариш шароитларини такомиллаштириш ҳамда ходимларни танлаш масалаларини ўрганади.	Тренер-психолог. Мулоқот малакалари ошириш, шахннинг ўз имкониятларини такомиллаштириш бўйича тренинглар ўтказади.
Саломатлик психологияси бўйича мутахассис. Одамларни соғлом турмуш тарзига ўргатиш ва турли касалликларнинг олдини олишга ўргатади.	Мактаб психологи. Мактабдаги ўқув жараёнига оид муаммолар билан шуғулланиб, ўқувчилар, ота-оналар ва ўқитувчиларга психологик маслаҳатлар беради.
Истеъмолчилар психологияси бўйича мутахассис. Товарларнинг эмоционал жиҳатдан истеъмолбоплигини баҳолайди ва ўрганади, маркетинг, реклама ва молларнинг товар қиёфасига оид муаммоларни ўрганади.	Менежмент соҳасидаги психолог. Махсус маслаҳатлар, менежерларни ўқитиш ва тайёрлаш бўйича тренинг-семинарлар ташкил этиш, ташкилотларда ахборотлар алмашинувининг психологик томонларини ўрганади.
Тараққиёт психология бўйича мутахассис. Инсон туғилишидан то қаригунича бўлган тараққиёт даврининг психологиясини ўрганади.	Реклама соҳасидаги психолог. Реклама маҳсулотлари тайёрловчиларга маслаҳатлар беради.

<p>Психометрия бўйича мутахассис. Тестлар, сўровномалар ва бошқа психологик текширув воситаларини стандартлаштириш ва ишлаб чиқиш, маълумотларни статистик таҳлил қилиш ва тест натижаларини қайта ишлаш.</p>	<p>Болалар психологи. Бола тараққиёти масалалари билан шуғулланиб, ота-оналарга маслаҳатлар беради ва болаларни мактабга тайёрлайди.</p>
<p>Ижтимоий психолог. Шахснинг установкалари, дунёқараши ва бидниятларини, ижтимоий гуруҳлараро муносабатларни, лидерлик масалаларини ўрганади.</p>	<p>Ҳуқуқшунос психолог. Суд-психологик экспертизалар жараёнида қатнашади, ҳуқуқшуносликка оид жараёнларнинг психологик таъминоти билан шуғулланади.</p>
<p>Қиёсий психология. Турли тоифадаги ҳайвонлар хулқини қиёсий тарзда лаборатория шароитида ўрганади, одам ва ҳайвон хулқига оид умумийликларни асослайди.</p>	<p>Психофизиолог. Инсондаги психологик ва физиологик жараёнларнинг хусусиятларини ўрганади.</p>
<p>Психофизиолог. Инсон хулқининг биологик асосларини ўрганади.</p>	<p>Ижтимоий психолог. Кичик гуруҳлар ва жамоалар ривожланиши ва психологиясини ўрганади.</p>
<p>Мактаб психологи. Муваффиқиятли ўқишга халақит берувчи омилларни диагностика қилади.</p>	<p>Зоопсихолог. Олий тоифали ҳайвонлар хулқ-атворини ўрганади.</p>
<p>Эко-психолог. Инсон эҳтиёжларига мос тарзда турар жойлар ва биноларни лойиҳалаштиришга ёрдам беради.</p>	<p>Саломатлик психологияси бўйича мутахассис. Психогигиена ва психопрофилактика, турмуш даражасини ошириш масалалари билан шуғулланади.</p>

Жадвалдан кўриниб турибдики, Америкада ҳам, Россияда ҳам деярли бир хил психологиянинг тармоқлари мавжуд ва улар ўша жамиятнинг муаммоларидаги умумийликдан келиб чиқади. Бироқ айрим тармоқлардаги психолог мутахассиснинг бажарадиган ишлари ва мавқеида тафовутлар ва фарқлар мавжуд. Ўзбекистонда ҳам мустақиллик йилларида инсон омилига берилаётган эътибор туфайли психология фани ўз ютуқларини халқ хўжалигининг деярли барча тармоқларига жорий этиш имконияти туғилди. Шу боис ҳам бугунги кунда мактаб психологи, саломатлик психологини тайёрлаш, реклама ва маркетинг соҳаси, бошқарув ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш борасида фаннинг амалиётга аралашуви жараёни тезлашди. Олий ўқув юртларида тайёрланаётган психолог кадрларнинг асосий сифат белгиси ҳам уларнинг амалиётда ўз билимларини татбиқ эта олиш малакаси билан аниқланмоқда. Демак, XXI аср психологияси ўзининг татбиқий характери билан ажралиб туради ва унинг тармоқлари ривож ва самарадорлиги илмий ва назарий билимларнинг нечоғли халқ хўжалигининг турли тармоқларига жорий этилиши билан изоҳланади.

Куйида бизнинг шароитимизда ривож топаётган ва амалий тус қаеб этаётган психология тармоқларининг қисқача тавсифларини келтирдик:

— *педагогик психология* — кишига таълим ва тарбия беришнинг психологик қонуниятларини ўрганишни ўз предмети деб билади, Ўзбекистонда Кадрлар тайёрлашнинг миллий Дастурида белгиланган вазифаларни амалга оширишнинг психологик таъминотини ҳаётга жорий этади;

— *ёш даврлари психологияси* — турли ёшдаги одамларнинг туғилгандан то умрининг охиригача психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ва ўзаро муносабатлари қонуниятларини ўрганади;

— *ижтимоий психология* — одамларнинг жамиятдаги биргаликдаги иш фаолиятлари натижасида уларда ҳосил бўладиган тасаввурлар, фикрлар, эътиқодлар, ҳиссий кечинмалар ва хулқ-атворларни ўрганади;

— *меҳнат психологияси* — киши меҳнат фаолияти психологик хусусиятларини, меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг психологик жиҳатларини ўрганади;

— *муҳандислик психологияси* — автоматлаштирилган бошқарув системалари операторларининг фаолиятини, «одам-техника» ўртасида функцияларни тақсимлаш ва мувофиқлаштиришнинг хусусиятларини ўрганади;

— *юридик психология* — ҳуқуқ системасининг амал қилиши билан боғлиқ масалаларнинг психологик асосларини ўрганади;

— *ҳарбий психология* — кишининг ҳарбий ҳаракатлар шароитида намоён бўладиган хулқ-атворини, бошлиқлар билан ижро этувчилар ўртасидаги муносабатларнинг психологик жиҳатларини ўрганади;

— *савдо психологияси* — жамиятда тижоратнинг психологик шароитлари, эҳтиёжнинг индивидуал, ёшга оид, жинсга оид хусусиятларини, харидорга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайди, модалар психологияси каби масалаларини кўради;

— *тиббиёт психологияси* — шифокор фаолияти психологиясини, бемор хулқ-атворининг психологик жиҳатларини ўрганади.

Шунингдек, психологияда этнопсихология, оилавий ҳаёт психологияси, бошқарув психологияси, шахс психологияси, раҳбар психологияси, психодиагностика ва бошқа қўплаб соҳалари мавжуд.

Маззу юзасидан адабиётлар рўйхати

- 1 И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида... -Т., 1998.
- 2 И.А. Каримов. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т., 1997.
- 3 Гамезо М.В, Домашенко И.А. Атлас по психологии. -М., 1986.
- 4 Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. - М., 1996.
- 5 Голфруа Ж. Что такое психология. - Т. 1. Гл.5. М., 1992.
- 6 Грановская Р.М. Элементы практической психологии. СПб, 1997.
- 7 Ендольцев Ю.А. Знакомимся с университетом. СПб, 1996.
- 8 Климов Е.А. Основы психологии. Учебник. -М., 1997.
- 9 Психология. Под ред. А.А. Крылова. -М., 1998.
- 10 Немов Р.С. Психология. - Кн.1. -М., 1998
- 11 В.М. Каримова. Ижтимоий психология асослари. -Т., 1994.
- 12 В. Каримова, Ф.Акрамова. Психология. Маълумотлар маъни. - Т., 2000.
13. Прикладная социальная психология. Учебное пособие. -М., 1998.
14. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. -Самара, 1998.

Психологиянинг методлари ва уларни амалиётда татбиқ этиш

Психологиянинг асосий методлари. Аниқ изланиш предметига эга бўлган ҳар қандай фан ўша предметнинг моҳиятини ёритиш ва материаллар тўплаш учун махсус усуллар ва воситалардан фойдаланади ва улар фаннинг методлари деб юритилади. Фаннинг салоҳияти ва обрўси ҳам биринчи навбатда ўша методлар ёрдамида тўпланган маълумотларнинг ишончлилиги ва валидлилигига боғлиқ бўлади. Бу фикрлар бевосита психологияга ҳам алоқадор бўлиб, методлар масаласи бу фанда жуда катта аҳамиятга молик масала сифатида қаралади. Чунки юқорида таъкидлаганимиздек, психик ҳодисаларни бевосита қўл билан ушлаб, кўз билан илғаб, қулоқ билан сезиш қийин. Лекин жуда кўплаб фанлар билан фаол ҳамкорлик шунга олиб келганки, психологиянинг ҳар бир тармоғи ўз вазифаларини ечиш ва маълумотларга эга бўлиш учун кўплаб методларни синовлардан ўтказиб, энг ишончли ва мукамалларини сақлаб қолган.

Математик статистика ва эҳтимоллар назариясининг психология соҳасида қўлланилиши ва унда эришилган муваффақиятлар аввало ҳар бир методнинг ишончлилиқ даражасини аниқлаш, қолаверса, тўпланган маълумотларнинг қай даражада асосли ва валид эканлигини исботлашга ёрдам беради.

3-жадвалда асосий психологик методлар ва уларни қўллаш шакллари келтирилган.

Жадвалда келтирилган методлар ёрдамида тадқиқотчи ёки қизиққан шахс у ёки бу психик жараён, ҳолат ёки шахс хусусиятлари тўғрисида бирламчи маълумотлар тўплайди, тўпланган маълумот яна таҳлил қилинади ва махсус тарзда ишлатилиши мумкин. Ҳавола этилаётган методлар туркуми Р.С. Немовнинг «Психология» (1996 й.) китобидан олинган ва улар амалиётда ишлатилаётган энг асосий методлар ҳисобланади.

Психологиянинг асосий методлари

АСОСИЙ МЕТОДЛАР	Асосий методларнинг вариантлари
КУЗАТИШ МЕТОДИ	Ташқи (объектив кузатиш) Ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш) Эркин кузатув Стандартлаштирилган Гуруҳ ичида кузатиш Гуруҳ ташқарисида кузатиш
СЎРОҚ МЕТОДИ	Оғзаки сўроқ Ёзма сўроқ Эркин сўроқ (суҳбат) Стандартлаштирилган сўроқ
ТЕСТЛАР МЕТОДИ	Тест-сўров Тест-топшириқ Проектив тест Социометрик тест
ЭКСПЕРИМЕНТ	Табиий эксперимент Лаборатория эксперименти
МОДЕЛЛАШТИРИШ	Математик моделлаштириш Мантикий моделлаштириш Техник моделлаштириш Кибернетик моделлаштириш

Кузатиш методи

Бу усул энг табиий ва ҳаётий методлар жумласига кирди. Чунки биз ҳаётда ўрганган кўп одатларимиз, ҳаракатларимизнинг асосида ўзининг билиб-билмай кузатган, хотирамизда шу тарзда олиб қолган маълумотларимиз ётади. Илмий нуқтаи назардан эса кузатувнинг турлари ва босқичлари фарқланади.

Ташқи кузатув моҳиятан кузатилувчи хулқ-атворини бевосита ташқаридан туриб кузатиш орқали маълумотлар тўплаш усулидир. Усулнинг ўзига хослиги шундаки, тадқиқотчи кузатилувчининг фаолиятига аралашмаган ва унга ҳалақит бермаган тарзда, унинг ташқи хулқ-атвори, нутқи, ўзгаларга муносабатини «зимдан кузатиб», қайд қилиб боради. Кузатишнинг икки асосий тури бўлиб, ташқи-объектив кузатиш ва ички — ўз-ўзини кузатиш фарқланади. *Ўз-ўзини кузатиш* бировларни ташқаридан кузатишдан фарқли, одамнинг ўзида кечаётган бирор ўзгариш ёки ҳодисани шахсан ўрганиши мақсадида маълумотлар тўплаш ва қайд этиш усулидир. *Эркин кузатув* кўпинча бирор ижтимоий ҳодиса ёки жараёни ўрганиш мақсад қилиб қўйилганда қўлланилади. Масалан, байрам арафасида аҳолининг кайфиятини билиш мақсадида кузатув ташкил қилинса, олдиндан махсус режа ёки дастур бўлмайди, кузатув объекти ҳам қатъий бўлиши шарт эмас. Ёки дарс жараёнида болаларнинг у ёки бу мавзу юзасидан умумий муносабатларини билиш учун ҳам баъзан эркин кузатиш ташкил этилиши мумкин. *Стандартиштирилган кузатув* эса, бунинг акси бўлиб, нимани, қачон, ким ва кимни кузатиш қатъий белгилаб олинади ва махсус дастур доирасидан чиқмасдан, кузатув олиб борилади.

Ижтимоий ҳамда педагогик психологияда гуруҳий жараёнларнинг шахс хулқ-атворига таъсирини ўрганиш мақсадида бевосита *ичкаридан кузатув* ташкил қилинади, бунда кузатувчи шахс ўша гуруҳ ёки оила ҳаётига табиий равишда қўшилади ва зимдан кузатиш ишларини олиб боради. Бу бир қарашда контрразведкачиларнинг фаолиятини ҳам эслатади. Шу йўл билан олинган маълумотлар бир томондан табиийлиги ва муфассаллиги билан қимматли бўлса, иккинчи томондан, агар кузатувчида конформизм хислати кучли бўлса, ўзи ҳам гуруҳ ҳаётига жуда киришиб кетиб, ундаги айрим ҳодисаларни субъектив равишда қайд этадиган бўлиб қолиши ҳам мумкин. Гуруҳий феноменларни ташқаридан кузатиш бунинг акси — яъни кузатувчи гуруҳга ёки кузатилаётган жараёнга нисбатан четда бўлади ва фақат бевосита кўзи билан кўрган ва эшитганлари асосида хулосалар чиқаради.

Умуман, кузатиш методининг ижтимоий ҳаёт, профессионал кўрсаткичларни қайд қилишда сўзсиз афзалликлари бор, лекин,

шу билан бирга кузатувчининг профессионал маҳорати, кузатувчанлиги, сабр-қаноатига боғлиқ бўлган жиҳатлар, яна тўпланган маълумотларни субъектив равишда таҳлил қилиш хавфи бўлгани учун ҳам бироз ноқулайликлари ҳам бор, шунинг учун ҳам у бошқа методлар билан биргаликда ишлатилади. Умуман кузатиш воситасида маълумотлар тўплашга қарор қилган кимса ҳар доим ҳам аниқ кузатув объектини ажратиб олиши, ундан нималарни кутаётганлигини тасаввур қилиши, кузатув дафтарини тутиб, кузатилаётган одам ёки гуруҳнинг фаолиятини маълум муддат давомида босқичма-босқич изчил тарзда қайд қилиб бориши, изланишлари ниҳоясида эса барча тўпланган маълумотларни психологик жиҳатдан таҳлил қила олиши керак.

Сўров методи

Одамларни сўроқ қилиш, у ёки бу билмаган ёки қизиқтирган нарсаларни сўраб ўрганиш инсонга хос ҳислат. Кўча-куйда кетаётганимизда ҳам вақтни ёки кўчалар номини сўровчилар бўлади. Катта тадбирлар арафасида, мустақиллик, «Наврўз» байрамлари арафасида одамлар кайфиятларини билиш учун ҳам оддий оdatий сўроқлар ўтказилиши расм бўлган. Лекин бу ҳаётий усул психологияда ҳам фикр-ўйларни ўрганиш орқали қимматли илмий маълумотлар тўплаш воситаси сифатида қадрланади. Шунинг учун сўроқ методлари психологиянинг барча тармоқларида бирламчи маълумотлар тўплашнинг анъанавий усулларидан ҳисобланади. Унда текширилувчи текширувчи томонидан қўйилган қатор саволларга мухтасар жавоб қайтариши керак бўлади.

Оғзаки сўроқни ёкч баъзан уни оддийгина қилиб, суҳбат методи деб аталади, ўтказадиган шахс унга маълум даражада тайёргарлик кўргач сўроқ ўтказди. Агар мабодо унинг профессионал маҳорати ёки тажрибаси бунга старли бўлмаса, сўров ўз натижаларини бермаслиги мумкин. Лекин маҳоратли сўровчи ушбу метод ёрдамида инсон руҳий кечинмаларига алоқадор бўлган ноёб маълумотларни тўплаш имконига эга бўлади.

Ёзма сўроқ ёки анкетанинг афзаллиги шундаки, унинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрини ўрганиш мумкин бўлади. Унга киритилган саволлар, улардан кутиладиган

жавоблар (ёпиқ анкета), ёки эркин ўз фикрини баён этиш имкониятини берувчи (очиқ анкета) сўровномалар аниқ ва раён тилда жавоб берувчилар тушуниш даражасига монанд тузилган бўлса, шубҳасиз, қимматли бирламчи материаллар тўпланади.

Сўроқнинг ҳам эркин ва стандартлаштирилган шакллари мавжуд бўлиб, биринчисида олдиндан нималар сўралаши қатъий белгилаб олинмайди, иккинчи шаклида эса, ҳаттоки, компьютерда дастури ишлаб чиқилиб, минглаб одамларда бир хил талаблар доирасида сўроқ ўтказилиши назарда тутилади. Сўровлар ўтказилишида ҳал қилиниши лозим бўлган энг муҳим масалалардан бири сўралувчиларни танлашдир. Чунки агар сайловолди кампанияларида ёки талаба-ёшларнинг ўз ижтимоий ҳаракатини тузиш борасидаги фикрлари ўрганилганда, табиий бир муаммо пайдо бўлади: неча кишини ва қаерлардан сўраш лозим, деган. Танлов объектини танлашда унинг таркибига кирувчиларнинг у ёки бу ижтимоий қатламга мансублиги муҳим рол ўйнайди. Масалан, талаба ёшларнинг фикрини ўрганиш учун барча талабалар фикрини мутлоқ ўрганиш шарт эмас. Танлов агар 10% деб белгиланса, Ўзбекистон олий ўқув юртларида таҳсил олаётган барча талабалар сонидан келиб чиқиб, ўшанинг 10 фоизи ўртасида, бир неча олийгоҳларда сўроқ ўтказилиши кифоя қилади. Барча нафақахўрларнинг ижтимоий ҳимоя борасидаги фикрларини ўрганиш керак бўлганда ҳам шу тамойил назарда тутилади. Демак, таркибан монанд гуруҳлар ажратиб олингач, тадқиқотчи ўша гуруҳнинг тушуниш даражаси ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, сўроқ ўтказиши ёки интервьюлар уюштирилади.

Саволномаларда савол бериш тартиби ва мазмуни ҳам қатъий аҳамиятга эга. Ёшларга «Сиз ватанпарвармисиз?» ёки жамоатчиликка «Сиз тинчлик тарафдоримисиз?» каби саволлар олдиндан жавоби аниқ бўлгани учун ҳам одатда респондентларга ҳавола этилмайди. Психологик нуқтаи назардан ўша ватанпарварлик белгиларининг намоён бўлишини саволларда муҳим эҳтиёт этиш ёки дунёда тинчлик бўлиши учун ҳар бир инсондан нималар талаб қилинишини ўрганиш, биринчидан, турли хил фикрларни тўплашга ёрдам беради, иккинчидан, ижтимоий ҳулқнинг турли қирраларини аниқлашга имкон беради. Янада содда қилиб айтилса, одамга «Сиз ақллимисиз?» деган саволни интеллектуал даражани аниқ-

лашга имкон берувчи саволлар, топшириқлар ёки тестлар билан алмаштиришни назарда тутати.

Кўпинча психологик сўровларда одам ўз фикрини очиқ ва эркин баён этиши учун исми-шарифини айтмаслиги тавсия этилади, бу аноним сўров дейилади. Баъзи бир сўровномаларда эса «исмингиз» дейиш ўрнига «ўзингиз ўйлаб топган исм-шарифингиз?» деб ҳам қатор ажратилади. Бу ҳам аноним сўров ўтказиш усули сифатида охириги йилларда қўлланиб келинмоқда. Хулоса қилинадиган бўлса, шунини айтиш керакки, сўров методлари инсон психологиясини ўрганиш, унинг дунёқараши, савиясини аниқлашнинг қимматли усулидир. Лекин уни профессионал тарзда тўғри ишлатиш ва натижаларни тўғри таҳлил қилиш жуда катта амалий аҳамиятга эгадир.

Психологик тестлар

Ҳозир бутун дунёда «тест» сўзи кенг қўлланиладиган сўзлардан бўлиб қолди. Чунки бирор касб-ҳунар орттириш учун ҳам одам тест синовидан ўтади, яъни тестнинг «синов услуби» эканлиги кўпчиликка аён бўлиб қолди. Психологик тестларнинг ҳар қандай бошқа тестлардан фарқи шундаки, улар ёрдамида шахс ва жамиятга алоқадор бўлган ўрганилаётган ҳодиса хусусида ҳам сифат, ҳам миқдор характеристикаларини олиш, уларни кўпчиликда қайта-қайта синаш ва маълумотларни корреляцион анализ орқали ишонччиликка текшириш мумкин бўлади. Аини тестга қўйилган талаб ҳеч қачон ўзгармайди, ҳаттоки, шундай тестлар борки, улар турли миллат ва элат вакилларида, турли даврларда ҳам ўзгармаган ҳолда ишлатилаверади. Масалан, Равеннинг ақлий интеллектни ўлчаш, Эттелнинг ва Айзенкнинг шахс тестлари шулар жумласидандир. Уларнинг ҳам турлари мавжуд.

Тест — сўров олдиндан қатъий тарзда қабул қилинган саволларга бериладиган жавобларни тақозо этади. Масалан, Айзенкнинг 57 та саволдан иборат тести шахсдаги интроверсия — экстерверсияни ўлчайди, саволларга «ха» ёки «йўқ» тарзида жавоб бериш сўралади.

Тест — топшириқ одам хулқи ва ҳолатини амалга оширган ишлари асосида баҳолашни назарда тутати. Масалан, шахс тафаккуридаги креактивлиликни аниқлаш учун кўпинча бир қарашда

оддийгина топшириқ берилади: берилган 20 та доира шаклидаги шакллардан ўзи хоҳлаганча расмлар чизиш имконияти берилади. Маълум вақт ва тезликда бажарилиш суръати, расмларнинг ўзига хос ва бетакрорлигига қараб шахс фикрлаши жараёнининг нақадар ностандарт, ижодий ва креативлигига баҳо берилиб, микдорий кўрсаткич аниқланади.

Бу каби методларнинг умумий афзаллиги уларни турли ёш, жинс ва касб эгаларига нисбатан қўллашнинг қулайлиги, бир гуруҳда натижа бермаса, бошқа гуруҳда яна қайта текширув ўтказиш имкониятининг борлиги бўлса, камчилиги — баъзан текширилувчи агар тестнинг моҳиятини ёки калитини билиб қолса, сунъий тарзда унинг кечилишига таъсир кўрсатиши, фактларни фалсификация қилиши мумкинлигидир.

Тестлар ичида *проектив тестлар* деб номланувчи тестлар ҳам борки, тестнинг асл мақсади текширилувчига сир бўлади. Яъни, текширилувчига шундай топшириқ бериладими, у топшириқни бажараётми, нимани аниқлашгаётганини, натижаси қандай бўлишини олдиндан билмайди. Масалан, машҳур Роршахнинг «сиёҳ доғлари» тести, ёки ТАТ (тематик апперцепцион тест), тугалланмаган ҳикоялар каби тестларда бир нарсанинг проекциясидан гўёки иккинчи бир нарсанинг моҳияти аниқланади. Ўша 1921 йилда кашф этилган «сиёҳ доғлари» ва уларга қараб текширилувчининг нималарни эслаётганлиги, доғлар нималарга ўхшаётганлигига қараб, унинг шахс сифатидаги йўналишлари, ҳаётий тамойиллари, қадриятларига муносабати, ишни бажариш пайтидаги эмоционал ҳолатлари аниқланади. Бу тестлар жуда ноёб, қимматли, лекин уни фақат профессионал психологгина қўллаши ва натижаларни моҳирона таҳлил қилиши талаб қилинади.

Психологик эксперимент

Экспериментнинг моҳияти шундаки, айнан шу йўл билан бир омилнинг таъсири иккинчи бир омил таъсирини таъминлаши ёки ҳодисанинг рўй беришига олиб келганлиги исботланади. Яъни, эксперимент психик ҳодисаларнинг сабабларини аниқлаш ва илмий фаразларни исбот қилишга ёрдам беради. Масалан, ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражалари қандай омилларга боғлиқ, деган савол пайдо бўлса ва бундай

омиллардан бири ўқув жараёнида тарқатма материаллардан кенг фойдаланиш лозимлиги фикри тахмин қилинса, ўша эксперимент синфида тарқатма материаллар ишлатилади, иккинчи синов синфда эса эскича ўқитилаверади. Натижа маълум муддатдан кейин болаларнинг ўзлаштириш даражаси, дарсга муносабатлари, хотиралари кучи орқали таҳлил қилинади. Мана шунга ўхшаш жараёнлар ва синовлар эксперимент дейилади ва ҳаётда ва психологик амалиётда кўплаб мураккаб экспериментлар аниқ дастурлар асосида ўтказилади, янгиликлар очилади.

Ҳар қандай эксперимент учун одатда атайлаб шундай сунъий бир вазият шакллантириладики, айнан шу вазиятда тадқиқотчини қизиқтираётган психик жараён ёки ҳодиса ажратилади, ўрганилади, таъсир кўрсатилади ва баҳоланади. Агар *табиий эксперимент* ўша қизиқтираётган феномен текширилувчи учун табиий ҳисобланган шароитларда (масалан, меҳнат жараёнида, каникулда, ёзги лагерда, лицей аудиториясида ва шунга ўхшаш) мақсадли ташкил этилиб, ўрганилса, *лаборатория эксперименти* махсус жойларда, махсус асбоб-ускуналар воситасида атайлаб ўрганилади. Масалан, диққатингизнинг хусусиятларини билиш керак бўлса, психология лабораториясида махсус тахистоскоп деб аталган мослама ёрдамида ёки «Ландолт ҳалқачалари» деб номланган жадваллар ёрдамида ўрганиш мумкин бўлади. Ҳаттоки, ижтимоий муносабатлар борасида ҳам ўзаро ҳамжиҳатлик, лидерлик ва конформлидик ҳодисаларини текшириш учун *гуруҳий интеграторлар ва гомеостат* деб номланувчи мосламалар яратилган ва улар ёрдамида гуруҳдаги турли хил ҳодисалар ўлчанган.

Эксперимент ўтказишнинг асосий шартларидан бири текширилаётган объектда эксперимент ҳамда назорат гуруҳларининг бўлишидир. Тадқиқотчининг тахмини асосида биринчи гуруҳда у ёки бу ўлчовлар, текширишлар, шарт-шароитлар киритилса, назорат гуруҳи ўша янгиликлар ва сунъий киритилган омиллар таъсиридан ҳоли қилинади. Эксперимент сўнгида натижалар иккала гуруҳ мисолида таққосланиб, керакли хулосалар чиқарилади. Оддий қилиб айтилса, агар маош меҳнат мотивацияларидан бири деб, унинг таъсирини ўрганиш керак бўлса, экспериментал гуруҳ аъзоларига маошлар кўпайтириб берилади, назорат гуруҳи эса эски маошда қолдирилади. Иккала гуруҳ аъзоларининг эса кун-

далиқ иш самаралари, ишга муносабати, ишлаб чиқаришдаги маҳсулдорлик махсус мезонлар асосида таққослаб чиқилади. Демак, эксперимент учун махсус шароитлар ва натижаларни тўғри таҳлил қилиш учун профессионал психологлар керак.

Моделлаштириш

Кузатиш, сўроқ, эксперимент ёки бошқа усуллар ёрдамида ўрганилаётган ҳодисанинг туб моҳияти очилмаган шароитларда моделлаштириш усули қўлланилади. Бунда ўша ҳодисанинг умумий хоссаси ёки асосий параметрлари моделлаштирилиб, ўша модел асосида тадқиқотчини қизиқтирган жиҳат ўрганилади ва хулосалар чиқарилади.

Моделлар техник, мантиқий, математик ёки кибернетик бўлиши мумкин. Математик модел асосида ўрганилган ҳодисага машҳур тадқиқотчилар Вебер-Фехнерларнинг сезгирликнинг қўйи ва юқори чегарасини аниқлашга қаратилган математик формуласи ва шу асосда тўпланган маълумотлар таҳлилин мисол қилиш мумкин. Мантиқий моделлар ёрдамида кўпинча инсон ақли ва тафаккури жараёнлари ва қонунларини ҳисоблаш машиналари иш тамойиллари билан қиёслаш орқали тузилган ғоялар ва символлар ишлатилади. Кибернетик моделлаштиришда эса ғоялар психологиясини ЭҲМдаги математик программлаштириш тамойилларига мослаштириш назарда тутилади. Ҳозир кўпгина мураккаб шахс хусусиятлари ҳам дастурлаштирилган бўлиб, улар алгоритмлар асосда қисқа фурсатда кўпгина сифатларни кўплаб параметрлар нуқтаи назаридан ҳисоблаб, натижаларни умумлаштиришга имкон бермоқда. Кўпинча математик ўйинлар ғояси одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар соҳасини ўрганишда ҳам қўлланилмоқда. Маълум бўлишича, одамнинг фикрлаш операциялари билан ЭҲМларнинг ишлаш тамойиллари ўртасида маълум уйғунлик бор экан, бу эса мураккаб психик жараёнларни моделлаштириш орқали инсон ақлу-заковати чегарасини янада кенгайтириш истиқболини беради.

Умуман психологиянинг ва унинг ҳар бир алоҳида тармоқларининг ўзига хос методлари бор. Улар ижтимоий хулқ ва алоҳида индивид ички дунёсини комплекс тарзда ўрганиш имконини беради. Гап шундаки, уларни ўз вақтида ва профессионал тарзда қўллаш билиш ва олинган натижалардан тўғри хулосалар чиқара олишдир.

Психологиянинг татбиқий ва амалий соҳалари

Ҳозирги замон илм-фанининг қадри ва аҳамияти унинг нечоғли амалиётга кириб бориб, татбиқий салоҳияти ортиб бориши билан баҳоланади. Психологиянинг охириги йиллардаги тараққиёти ҳам айнан ана шу мезон талабларига жавоб бериши билан характерланади.

Амалий ҳамда татбиқий психология соҳаларининг ўзига хос жиҳатлари аввало шундан иборатки, улар жамиятнинг бевосита бугунги кундаги талаблари ва буюртмаларига кўра иш юритади. Жамиятимизда эса психологик билимларни бевосита амалиётга татбиқ этишга эҳтиёж катта. Биргина Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастурини оладиган бўлсак, унинг бажарилиши ва муваффақиятли амалга оширилиши учун психологиянинг аралашуви зарур. Жойларда ташкил этилган Ташхис марказларида фаолият кўрсатаётган мутахассислар ўқувчилардаги ривожланиш тенденциялари, ақлий ўсиш омиллари ва иқтидорига қараб таълим-тарбияни ташкил этишлари учун қатор диагностик тадбирларни ўтказишлари зарурки, бу тадбирлар охир-оқибат реал самара бериши лозим.

Таъкидлаш зарурки, татбиқий психологиядаги «самара»ни ўлчаш мезонлари билан назарий психологиядаги самара тушунчалари бироз фарқ қилади. Яъни, бу ерда бевосита буюртманинг бажарилиши сифатига буюртмачининг ўзи баҳо беради. Шунинг учун ҳам амалий психологиянинг алоҳида тармоғи бўлмиш социал психология билимларга амалдаги эҳтиёжни уч асосий сабаб билан тушунтириши мумкин:

а) кичик корхона ёки йирик фирмалардан тортиб, токи ҳукумат даражасидаги идоралар ҳам ўз фаолияти самарадорлигини ошириш учун тобора инсонлар фаолияти ва улардаги захирадан омил-корона фойдаланишнинг психологик манбаларини қидириш лозимлигини тушуниб етмоқдалар;

б) профессионал психологларнинг ўзи ҳам ўз ишларидан келадиган обрў-эътиборнинг амалий соҳаларида ишлай олиш қобилиятларига боғлиқ эканлигини тушуниб етмоқдалар, яъни, ҳаётда бевосита самараси кўринмайдиган назариянинг бутун ҳеч кимга кераги бўлмайд қолди;

в) амалиётда ишлаётган бошқа соҳа вакиллари ҳам агар психологик тайёргарликдан ўтган бўлсалар, ишни ташкил қилишга ўқувлари яхшироқ ва ишлари унумлироқ бўлишини тушуниб етмоқдалар. Шунинг учун ҳам кўплаб янги турдаги марказ ва фирмалар, қўшма корхоналарда амалиётчи психологлар ишламоқдалар.

Давр талаби шундай бўлмоқдаки, у ёки бу фаолият соҳаларида одамнинг индивидуал ва типологик хусусиятларини инобатга олиб иш ташкил этилса, самараси яққол кўриниб қолганлигини махсус психологик билимга эга бўлмаган ходимлар ёки раҳбарлар тушуниб етмоқдалар. Шу сабаб бутун иқтидорли раҳбарлар ва ўз устида муттасия ишлаб, ўз иш жойида самарали ишлашни хоҳлаганлар иш столида Карнеги, Майер, Выготский каби йирик амалиётчи психологларнинг асарларини кўриш мумкин. Бу китобларда одамлар билан самарали ишлаш сирлари, ўз иқтидорини ўстириш усуллари оммабоп тарзда ёзилган. Охириги йилларда Карнегилар китобига ўхшаш амалий китоблар сони кўпайиб кетди. Мамлакатимизда ҳам янгича ғоялар тарғиботи, миллий истиқлол мафкураси тамойилларини кенг меҳнаткашлар онгига етказишда ҳам турли психологик манбалардан фойдаланиш, оммабоп ўқимишли асарлар ёзиш технологиялари баён этилган манбалар кўпаймоқда. Китобшунослар, ёзувчи ва олимлар олдига қўйилган асосий талаб ҳам халқ онги ва руҳиятига тез таъсир қилишга қодир тушунарли асарлар ёзишдан иборат. Бу эса психологияни билишни, воизлик санъатидан баҳраманд бўлишни, аудиториянинг ижтимоий психологик хусусиятлари, вербал-новербал таъсирнинг психологик қондаларини билишни тақозо этади.

Амалий психологиянинг асосий йўналишлари

Саноат ва ишлаб чиқариш соҳаси. Саноат ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш соҳасида татбиқий ишлар биринчи навбатда аниқ бир ташкилотда кадрлар захирасини тўғри ва оқилона ташкиллашдан тортиб, ходимлар иш шароитлари ва меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар комплексини илмий равишда ўрганиб, ҳаётда натижа олишга қаратилган ҳаракатлар мажмуидир.

Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида ушбу йўналишдаги татбиқий ишларнинг икки соҳасини ажратиш мумкин:

- маркетинг хизматлари
- ходимлар (персонал) билан ишлаш.

Биринчиси энг замонавий ва муҳим иш бўлиб, бу ерда психологнинг вазифаси «Нимани?» ва «Ким?» харид қилиб олишга эҳтиёжи борлигини ўрганишга кўмаклашишдир. Чунки, талаб билан эҳтиёж бевосита шахсга ва унинг психологик муносабатлари тизимига алоқадор категориялар бўлиб, бозор ва рақобат шароитида корхона ёки ташкилотларнинг самарали ишлаб кетиши энг аввало харидоргир товар маҳсулотларни ажратиб, уларнинг одамлар талаб-эҳтиёжига қанчалик мослигини аниқ таҳлил қилишдан бошланади. Маркетинг муносабатлари аслида одамлар ўртасидаги соф психологик муносабатлар бўлиб, унинг негизда одамлар ўртасидаги жонли мулоқот ўрната олиш, таъб ва дидлар тарбияси ётади. Шунинг учун биз бугун одамларда тўғри маркетинг тафаккурини шакллантириш воситаларини қидиришимиз ва талаб-таклиф муносабатларини реал ишлаб чиқариш имкониятлари билан мувофиқлаштиришда инсон психологияси хусусиятларини инобатта олиб ишлашга ўрганишимиз керак. Масалан, шундай «Case Study»ни олайлик: Психологияни қандай қилиб сотиш мумкин (яъни, психологик маълумотлар ва билимларни)? Биз аниқ ва тўғри жавоблар олишимиз керак бўлган саволлар қуйидагилар бўлади:

Нима сотилади? — Тест натижалари;

Нима учун? — имкон қидириб пул ишлаш, ўз имкониятларини текшириш, шахсий иш очиш;

Ким? — фирма ёки аниқ бир кишилар;

Нима? — хилма-хил тестлар батареяси;

Кимга? — турли касб эгалари, ўқувчиларга, ходимларга;

Қаерда? Қачон? — зарурат бўлган ҳар қандай жойда;

Қандай қилиб? — минимал вақт сарфлаб, тез ва соз;

Қанча? — тест ўтказувчиларнинг сони ва имкониятига қараб;

Ким билан? — шу фирма ходимлари билан.

Демак, маркетинг хизматида жавоб берилиши зарур бўлган саволлардан кўриниб турибдики, ҳар бир саволга бериладиган жавобнинг орқасида аниқ бир одамлар, уларнинг қобилиятлари, манфаатлари ва иш унуми ётади. Шунинг учун бу соҳада психологик хизмат зарур.

Иккинчи соҳа — кадрлар ва улар билан бевосита ишлаш соҳаси. Бу кадрларни ишга жалб этишда билиш зарур бўлган қобилиятлар ва шахсий фазилатлардан тортиб, уларни тўғри йўналтириш, ўз жойига қўйиш, ташкилот доирасида гуруҳларни шакллантириш, ходимларга маълумотларни ўз вақтида етказиш билан боғлиқ кадрлар сиёсатини олиб боришга алоқадор хизматдир. Психолог бу ўринда асосан маслаҳатчи (консультант) ва эксперт сифатида рол ўйнайди.

Сиёсат соҳасидаги психология. Ҳар бир давр ўз кишиларни онгида беихтиёр сиёсий онгни шакллантиради ва одамлар унинг тамойилларига бўйсунадилар. Сиёсат борасидаги психологик масалаларга психолог аралашувининг зарурати ҳар доим бўлмасада, айрим пайтларда — йирик ислохотлар бошланиши арафасида, сайлов олди кампанияларда, янги сиёсий лидерларнинг халқ томонидан қабул қилиниши жараёнлари, кўпчилик аудиторияга зарур маълумотларни етказиш, ижтимоий установакаларни ўзгартириш, сиёсий арбоблар имиджини омма онгига сингдириш пайтларида психологик таъсир воситаларидан ўринли фойдаланиш, маслаҳатлар бериш ва айрим гуруҳлар эътиқодига таъсир этишда керак бўлади.

Сиёсий соҳада ишлаётган психолог ишининг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, унга қуйидагилар киради:

а) сиёсатда психолог аралашуви кўпчилик оммага бевосита алоқадор бўлмайди;

б) зарурат туғилганда, психолог шундай тез ва ишончли ўлчайдиган методикаларни ишлатадики, уларнинг натижалари сир сақланиб, ўша буюртмачи-сиёсатчининг талабига кўра изланишлар олиб борилади;

в) психолог ҳар бир сиёсатчи учун шундай ишончли шахс бўлиши лозимки, ундан одамларнинг кайфиятлари, реакциялари, ҳис-кечинмалари хусусида аниқ маълумотлар сўралади;

г) ўзига хос қийинчилик шундан иборатки, жамоатчилик психолог қиёфасида кўпинча лидернинг бевосита «одамини» кўришга мойил бўлиб, лидернинг ўзи ҳам баъзан ўта профессионал психологдан ҳадиксираб қолиши мумкин.

Шунинг учун юқорида таъкидлаганимиздек, зарур пайтларда сиёсий арбоблар психолог хизматига мурожаат қилишлари ва ундан асосан бирор жиддий ижтимоий лойиҳаларни қабул қилиш

жараёнида ёрдам беришини сўраши мумкин. Бунинг учун психологдан жамоатчилик фикрини психологик таҳлил қилиб бериш, ва шу асосда фуқароларнинг установакалари ва кайфиятларига ижобий таъсир кўрсатувчи омилларни биргаликда ажратиш вазифасини ҳал қилишлари мумкин. Сайлов олди кампанияларда эса, психологнинг асосий вазифаси одамларнинг кайфиятини ўрганган ҳолда даъвогар имиджини шакллантиришга, одамларга ёқтиришга сабаб бўладиган шахсий фазилатлар алгоритмини тузиш, омма олдига чиқишга психологик тайёрлаш, рақибларнинг бахслашиш маданияти ва этикаси борасида психологик йўл-йўриқ ва усуллар борасида маълумотлар алмашишни керак бўлади.

Ўзбекистон шароитида сиёсий психологиянинг ўзи жуда заиф ривожланган тармоқ бўлгани сабабли ҳам уни ривожланган давлатлар тажрибасига таянган ҳолда ривожлантириш давр талабларидан биридир.

Оила ва никоҳ борасидаги татбиқий ишлар. Ўзбекистонда энди шаклланаётган, лекин назарий нуқтаи назардан маълум анъаналарга эга бўлган соҳадир. 1998 йилнинг Президентимиз томонидан «Оила йили» деб эълон қилиниши жойларда психологик хизмат ўчоқларининг пайдо бўлишига, пойтахтда Республика «Оила» илмий-амалий Маркази ва унинг минтақаларда бўлимлари очилишига, улар орқали жойларда психологик хизматни ташкил этишга туртки бўлди. Психолог бу ерларда ёшлардаги оила ва никоҳ борасидаги тасавурларнинг тўғри шаклланишидан тортиб, токи муаммоли, ҳаттоки, ажрим бўлган оила аъзоларига психологик маслаҳатлар бериш, «ишонч телефонлари» орқали маслаҳатлар уюштиришни ўз зиммасига олади. Ҳозирги кунга келиб, ҳукуматнинг, шахсан Президент И. Каримовнинг оила, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш борасидаги саъй-ҳаракатлари, оилашунослар мактабининг ташкил бўлганлиги айнан оила психологиясининг энг татбиқий ва амалий соҳага айланишига сабаб бўлди. Республика миқёсида ўтказилаётган тадқиқотлар натижасида никоҳнинг мустаҳкам бўлишига олиб келадиган ижтимоий психологик, маънавий омиллар ўрганилди, улар асосида жойларда ўз-ўзини бошқариш органлари ҳамда хотин-қизлар фаоллари орқали уларнинг натижаларини турмушга жорий қилиш ишлари анча тақомиллашди. Бундан ташқари, «оила-маҳалла» тизимида миллий истиқлол ғояларини ёшлар тарбияси жараёнига сингдириш кон-

цепцияси ишлаб чиқилди ва бу борадаги илмий-амалий ишлар жадал давом эттирилмоқда.

Маориф соҳасидаги амалий ишлар бошқа соҳаларга нисбатан анчагина яхши тажрибага эга. Айниқса, Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури қабул қилингандан сўнг ташкил қилинган янги турдаги таълим муассасалари - академик лицейлар ва касб-хунар коллежларига бир нечтадан психологлар штати киритилган ва улар айнан татбиқий муаммолар — боланинг ўқув жараёнига психологик жиҳатдан тайёрлигини диагностика қилишдан тортиб, профессионал ва касб маҳоратини ривожлантиришга гача бўлган барча муаммоларни ҳал қилишга «аралашади».

Ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш ва қонунга зид ҳаракат қилганларни психологик реабилитация қилиш муаммоси ҳам ҳар доим ҳам психолог аралашувини талаб қилиб келган. Чунки жиноятчи ёки ҳуқуқбузар шахс ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди, уни шакллантирувчи омиллар, мотивлар ва болани қайта тарбиялаш ва реабилитация масалалари ижтимоий психологик жараёнлар моҳиятини билиш ва уларга фаол таъсир кўрсатиш талаб қилади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда ёшлар ўртасида ҳуқуқий маърифат ва ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга жуда катта эътибор қаратилган ва бу ишда амалиётчи ходим — психологнинг ўрни ва роли катта бўлади.

Юқорида эътироф этилган психологиянинг татбиқий соҳалари учун умумий нарса шуки, бу соҳаларда ишлаганлар аввало яхши психодиагност, яъни психология методларини ўз ўрнида самарали ишлатишни билиши ва яхшигина психотерапевт ва психокорректор — яъни, аниқланган муаммо ёки «касалликни» тузатувчи моҳир профессионал бўлиши кераклигини тақозо этади.

1. **Машҳур рус психологи Галина Андрееванинг фикрларини** бироз ўзгартириб шуни айтиш мумкинки, «психологияга буюртмани жамиятнинг ўзи беради». Бугун амалий психологлар учун жамиятнинг буюртмалари ниҳоятда кўп. Улар асосан жамиятни барқарорлаштириш ва демократик жараёнларни янада эркинлаштиришга хизмат қилувчи буюртмалар бўлиб, уларни муваффақияти кўпроқ психолог кадрлар ва улар билан ҳамкорликда ишловчи буюртмачи-ташкилот ва муассасаларнинг ходимларига, давр билан ҳамнафас ишлай олиш қобилиятларига бевосита боғлиқ. Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг амалдаги му-

ваффақияти айнан шу жамиятнинг талаб ва тақлифлари бажарилиши билан уйғун, бу ишларнинг самарали амалга оширилиши учун концептуал кафолатдир.

Маззу юзасидан адабиётлар рўйхати

1. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. — «Феникс», 2000.
2. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. СПб, 1997.
3. Ендольцев Ю.А. Знакомьтесь с университетом. СПб, 1996.
4. Клямов Е.А. Основы психологии. Учебник. -М., 1997.
5. «Психология». Под ред. А.А. Крылова, -М., 1998.
6. Немов Р.С. «Психология». -Кн.1. -М., 1998.
7. В.М. Каримова. «Ижтимоий психология асослари». -Т., 1994.
8. В.М. Каримова. Аудиторияда бахс-мунозарали дарсларни ташкил этиши-нинг психологик техникаси. -Т., 2000.
9. В.М. Каримова. Тарғиботнинг психологик услублари. -Т., «Миллавиёт», 2001.
10. К. Вирджиния. Прикладная психология. «Питер», 2000.
11. Чалдини Р. Психология влияния.-М., 1999.

II БЎЛИМ

ПСИХОЛОГИЯДА ШАХС ВА ЖАМИЯТ МУАММОЛАРИ

Шахс ижтимоий таъсирлар маҳсули сифатида

«Шахс» тушунчаси психологияда энг кўп қўлланиладиган тушунчалар сирасига киради. Психология ўрганадиган барча феноменлар айнан шу тушунча атрофида қайд этилади. Инсон руҳий олами қонуниятлари билан қизиққан ҳар қандай олим ёки тадқиқотчи ҳам шахснинг ижтимоийлиги ва айнан жамият билан бўлган алоқаси масаласини четлаб ўтолмаган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «*Homo sapiens*» — «ақлли зот» тушунчасини ўзида ифода этувчи жонзотнинг пайдо бўлганига тахминан 40 минг йилдан ошибди. Бу даврда олимларнинг эътироф этишларича, 16 минг авлод алмашган эмиш. Ч. Дарвин таъбири билан айтганда, табиий танланиш жараёнида ер юзиде сақланиб қолган минглаб миллат ва элатларнинг кейинги даврдаги тараққиёти кўпроқ биологик омиллардан кўра, ижтимоий-социал омиллар таъсирида рўй бермоқда. Шунинг учун ҳам ҳар бир индивидни ёки шахсни ўрганиш масаласи унинг бевосита ижтимоий муҳити ва унинг ижтимоий нормалари доирасида ўрганишни тақозо этади.

Социал ёки ижтимоий муҳит — бу инсоннинг аниқ мақсадлар ва режалар асосида фаолият кўрсатадиган дунёсидир. Мазмунан ҳар бир инсоннинг шу ижтимоий олам билан алоқаси унинг инсоният тажрибаси, маданияти ва қабул қилинган, тан олинган ижтимоий хулқ нормалари доирасидаги ҳаракатларида намоён бўлади.

Демак, ҳар бир шахснинг феъл-атворида атрофдаги дўст-ёрлари, оиласи, тарихий замон, давр, давлат тузуми ва ўша жамиятдаги сиёсат, иқтисодиёт ва мафкураининг таъсири бўлиб, бу таъсир унинг яхлит дунёқарашини, фикрлаш тарзини, тафаккурида ўз аксини топади. Бундай таъсирларнинг икки хили фарқланади:

• макро босқичдаги таъсирлар, яъни кенг маънодаги ижтимоий-маънавий, сиёсий ҳамда иқтисодий муҳит таъсирлари;

• микро босқичдаги таъсирлар, ёки одамни бевосита ўраб турган муҳитдаги ижтимоий мулоқот ва муомаладан таъсирланиши. Бошқача қилиб айтганда, бундай таъсирларни шахс бевосита оила муҳити, таълим муассасалари, маҳалла-қуй, меҳнат жамоасидаги ҳамда дўстлари даврасидаги мулоқотлардан олади.

Бир қарашда иккинчи босқич таъсирларитина шахснинг инсоний қиёфаси ҳамда феъл-атворини белгилайдигандай туюлади. Чунки, халқимизда «қуш уясида кўрганини қилади» деган нақл ҳам бор, айниқса, бизнинг ўзбекчилигимизда одамнинг туғилиб ўсган оиласи, маҳалласи, кимнинг авлоди-ю, кимнинг зурриёди эканлиги, таълим олган даргоҳига катта эътибор берилди. Кўпинча халқда «ҳовли олма, қўшни ол» деган мақол ҳам ишлатиладики, бу ҳам фарзандлар камоли ва оиланинг тинчлигида ён-атрофнинг аҳамиятига ишорадир. Лекин макро босқичдаги таъсирларнинг аҳамиятини камситиш ҳам тўғри бўлмайди. Масалан, шўролар тузуми жамият аъзоларини муте, манқурт, ихлоссиз, тобе, маълум бир маънода имонсиз бўлиб қолишига сабабчи бўлди. Чунки, бунга асосан ўша муҳитдаги носоғлом эътиқодлар, ғайрининсоний ташвиқотлар, инсон қадрини, унинг меҳнатини ерга урувчи иқтисодий сиёсат (ҳамма бир хил турмуш тарзига эга бўлиши, «ишламаса ҳам тишлайвериш»), коммунистик мафкура сабаб бўлди. Тарихдан шу нарса маълумки, қайси давлат ва жамият тарихида босқинчилик сиёсати юргизилган бўлса, ўша жамият одамлари психологиясида тобелик, диёнатсизлик, ихлоссизлик устун бўлаверган.

Мустақиллик психологияси шундайки, унда ҳар бир шахс ўзининг эркин меҳнати билан ўзи ва ўзгалар манфаати ҳақида бирдай қайғуради, чунки ҳар бир шахс фидокорона меҳнат қилмаса, тинимсиз изланмаса, на ўзининг, на яқинларининг, бошқаларнинг «косаси оқармайди», «бири икки бўлмайди». Шунинг учун ҳам истиқлол йилларида Ўзбекистон фуқароларининг психологиясида, уларнинг қадриятларни идрок қилишлари ва кундалик амалларида ўз шахсий камолоти, оиласи фаровонлиги, Ватан равнақи учун нима қилиш лозимлигини ифодаловчи қарашларида туб ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу ўзгаришларни ўрганувчи психология фани олдида ҳам қатор долзарб вазифалар турибди.

Психология илмининг намоёндалари бўлмиш олимларнинг бутун бир авлоди ана шу шахс ва жамият алоқалари тизимида, макро — ҳамда микро босқичлардаги таъсирларнинг туб моҳиятини англаш, унинг ривожланиши ва камол топиши қонуниятларини изладилар. Фаробий, А.Навоий, Ибн Сино, Беруний каби юзлаб Шарқ алломалари ҳам бу ўзаро боғлиқликнинг фалсафий ва ижтимоий сирларини очишга ўзларининг энг дурдона асарларини бағишлаганлар. Барча қарашларга умумий бўлган нарса шу бўлганки, одамни, унинг моҳиятини англаш учун аввало унинг шу жамиятда тутган ўрни ва мавқеини билиш зарур. Шахсни ўрганишнинг бирламчи мезони ҳам шундан келиб чиққан ҳолда, унинг ижтимоий мавқеи, ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрни билан белгиланиши керак.

Лекин, шахс билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқалар масаласида бирданига, бир хил ечимга келинмаган. Бу ўзаро муносабатлар асосан икки поляр нуқтаи назардан келиб чиқади.

Нативизм йўналишининг тарафдорлари инсонлардаги барча хусусиятларни туғма характерга эга, деб эътироф этадилар (Ленц, Грубер ва бошқалар).

Эмпиризм тарафдорларининг фикрича, янги туғилган бола гўёки «топ-тоза тахта» (*tabula rasa*), унга ҳаёт ва ундаги талаблар ўзининг қонуниятларини ёзади ва бола уларга сўзсиз бўйсунушга мажбур. Бу йўналишнинг асосчиларидан бири Дж. Локк бўлиб (1632-1704) унинг фикрича, туғма фикрлар ёки ғоялар бўлиши мумкин эмас, улар хоҳиш-тилак ва оғриқ каби элементар сезгиларнинг қайта ишланиши натижаларидир. Ҳаётда ана шунга ўхшаш турли хил сезгилар ва ғояларнинг ассоциацияси рўй беради.

Г. Лейбниц (1646-1716) Локка эътироз билдириб, ҳаётда умуман тоза, соф досканинг ўзи бўлмайди, ҳаттоки, энг яхши силлиқланган мрамор юзасида ҳам сезиларли тешиклар, дўнгликлар ёки туғма асоратлар бўладики, улар одамнинг сезиш ва билиш органлари воситасида англаниши мумкин. Худди шундай, инсон боласи ҳам туғилишдан муайян белгилар, хусусиятлар билан туғиладики, уларни биз лаёқатлар, иқтидор, генетик хусусиятлар деб атаймиз. Айнан шу туғма белгилар инсон тақдирида маълум рол ўйнайди, лекин етакчи, сезиларли таъсирлар ҳаётнинг кейинги бос-

қичларида, турли фаолиятларни (ўйин, ўқиш, меҳнат ва бошқ.) амалга ошириш жараёнида одамдаги сифатларни шакллантиради.

Бу иккала йирик йўналиш ўртасидаги тортишувларга чек қўйиш мақсадида Ф. Галтон қатор экспериментал тадқиқотлар ўтказиб, ҳар бир индивидга хос дифференциал хусусиятлар мавжудлигини «эгизаклар методи» ёрдамида асослашга ҳаракат қилди. 4-жадвалда Галтон томонидан ирсий ва орттирилган сифатлар муносабати юзасидан аниқланган натижалардан муסיқага лаёқатлилиқ мисолида келтирилган.

4-жадвал.

Муסיқий қобилиятлардаги ирсий хусусиятлар

Ота-оналар, болалар	муסיқага мойил	муסיқага мойил эмас
Муסיқага мойил	85 %	7 %
Муסיқага мойил эмас	25 %	58 %

Эгизаклардаги муסיқага мойиллиқнинг корреляцион кўрсаткичи ҳам юқори бўлиб ($p = 0,7$), эгизак бўлмаганлардан анча фарқ қилади ($p = 0,3 - 0,4$).

Галтондан кейинги тадқиқотларда муסיқага бўлган қобилиятта она тилининг хусусияти таъсир қилиши юмшоқ-тонал ёки кескин-тонал бўлмаган тиллар мисолида аниқланди. Масалан, кескинроқ ҳисобланган рус тилида гапирувчи болалардаги муסיқани идрок қилиш юмшоқ, тонал тилларда сўзлашувчи ветнамликларнинг идрокидан анча паст чиққан.

Лекин юқоридаги фикрлар ва тортишувларнинг келиб чиқиш сабаби тушунарли бўлиши керак: улар инсоннинг асл моҳиятини тушуниш ва унинг хулқини бошқариш эҳтиёжларидан келиб чиқади. Демак, инсон жамият аъзоси сифатида унинг нормаларига бўйсунди, унинг кутишларига жавоб беришга ҳаракат қилади ва ўз хулқини унинг талабларига монанд қилишга интилади. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, шахс феноменига таъриф бериш мумкин.

Ш а х с — ижтимоий ва шахсларро муносабатларнинг маҳсули, онгли фаолиятнинг субъекти бўлмиш индивиддир. Шахсга тааллуқли бўлган энг муҳим тасниф ҳам унинг жамиятдаги мураккаб ижтимоий муносабатларга бевосита алоқадорлик, ижтимоий фаолиятга нисбатан ҳам объект, ҳам субъект бўлишидир.

Шахсга тааллуқли бўлган фазилатлардан энг муҳими шуки, у шу ташқи, ижтимоий таъсирларни ўз онги ва идроки билан қабул қилиб (объектни), сўнгра шу таъсирларнинг субъекти сифатида фаолият кўрсатади. Оддий қилиб айтганда, инсон боласи илк ёшликданок «менинг ҳаётим», «бизнинг дунё» деган ижтимоий муҳитга тушади. Бу муҳит ўша биз билган ва ҳар кун ҳис қиладиган сиёсат, ҳуқуқ, ахлоқ оламидир. Бу муҳит — келишувлар, тортишувлар, ҳамкорликлар, анъаналар, удумлар, турли хил тиллар олами бўлиб, ундаги кўплаб қоидаларга кўпчилик мутлоқ қўшилади, баъзилар қисман қўшилади. Бу шундай қоидалар ва нормалар оламики, уларга бўйсунмаслик жамият томонидан қораланади, таъқибланади. Шулардан келиб чиқадиган хулоса шуки, шахс жамиятга нисбатан барча тартиб-қоидаларни қабул қилувчи субъект бўлса, *жамият — ижтимоий интизом ва тартибнинг, маданиятнинг муфассал кўринишидир.*

Шахс ижтимоий хулқига турли ташқи кучлар, ижтимоий муносабатлар мажмуи таъсир қилади: сиёсий, мафкуравий, иқтисодий, маънавий, ахлоқий ва бошқалар. Бу таъсирлар моҳиятан аслида жамият аъзолари бўлмиш шахслар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг айрим алоҳида йўналишларини белгилаб беради.

Шундай қилиб, шахс турли ижтимоий муносабатлар тизими таъсирида бўлади ва кўплаб ижтимоий институтлар (оила, маҳалла, ўқув масканлари, меҳнат жамоалари, норасмий ташкилотлар, дин, санъат, маданият ва бошқ.) билан боғлиқ бўлади. Масалан, шахсдаги турли ғоялар, фикрлар ва эътиқодий дунёқарашлар мафкуравий муносабатлар тизими таъсирида шаклланиб, улар бевосита оила, боғча, мактаб ва бошқа ўқув ва тарбия муассасалари орқали онгга сингдирилади. Агар бу таъсир унинг эътиқоди даражасида кўтарилса, ва унда яна янгидан-янги фикрлар ва ғояларнинг пайдо бўлиши ва ўсишига олиб келса, у шахснинг маслағига айланади ҳамда у ҳаёти жараёнида шундай фаолият соҳасини танлайдики, ўз қобилиятлари, малака ва кўникмаларини ривожлантира бориб, зиёли сифатида ё ўқитувчи, ёки врач, ёки олим, кашфиётчи, муҳандис бўлиб, элу-юртига хизмат қилади.

Шахсдаги соғлом эътиқод ва мафкуравий тасавурларнинг шаклланиши

Шахсга жамиятнинг таъсири энг аввало унинг маънавий тасавурларида, дунёқарашида, ҳаётга бўлган муносабатларида акс этади. Шу маънода мафкуравий онгнинг мазмуни ва соғлом эътиқодлар ҳам ижтимоий муҳит ва унда ўрнашиб қолган мезонлар асосида шаклланади. Мустақил Ўзбекистонда қисқа фурсатларда амалга оширилган жамият ҳаётидаги туб ислоҳотларни идрок қилишлари ва уларга муносабатлар, шубҳасиз, фуқароларнинг янгича қарашларида, аниқроғи, дунёқарашларида намоён бўлади. Ушбу дунёқарашларнинг мазмунини ташкил этувчи илғор ғоялар яхлит халқ манфаатларини ифода этгани сабабли ҳам улар миллий мафкуранинг моҳиятини ташкил этади.

Психологик нуқтаи назардан таҳлил қиладиган бўлсак, бугун жамиятимиз аъзолари онгида шаклланаётган миллий истиқлол ғояларининг генезиси, яъни келиб чиқиб, онга ўрнашиш жараёни бир қатор ижтимоий психологик ҳолатларни ўз ичига олади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, миллий ғоя ёки прогрессив-илғор ғоя маълум тарихий вазиятларда, ижтимоий заруратдан келиб чиқиб пайдо бўлади. Лекин унинг ўзи генетик жиҳатдан ўзидан аввал мавжуд бўлган илғор, ўлмас ғояларга, миллий қадриятларга таянади. Масалан, ўзбек халқи тарихига назар ташлайдиган бўлсак, халқ эътиқоди ва тафаккурининг сайқаллашувига сабаб бўлган ўлмас қадриятлар, халқ маънавиятига тааллуқли нодир мерос бўлганки, улар бугунги истиқлол даврида давлат ва жамият қурилиши учун маънавий-мафкуравий омил ролини ўйнамоқда. Шарқнинг буюк мутафаккирлари Аҳмад ал-Фарғоний, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абу Наср ал-Фаробий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Ал-Аббос Ал Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино кабиларнинг илмий мероси, Амир Темурнинг мустақил давлатчиликка оид қонуниятлари, фикҳ илмининг асосчиларидан бўлмиш ал-Марғилоний ҳидоялари, Имом ал-Бухорийнинг ҳадисий қарашларида баён этилган ўлмас ғоялар асрлар оша халқ эътиқодининг эгилмаслигининг ёрқин мисолидир. Бугунги мустақиллик ва истиқлолнинг ҳар бир куни ҳам жамият аъзолари бўлмиш шахслар руҳияти учун шундай тарихий вазият ва муҳит ролини ўйнамоқдаки, бунинг таъсирида янги ғоялар пайдо бўли-

ши учун мақсад пайдо бўлди. Шунини алоҳида эътироф этиш керакки, шахсдаги ҳар қандай мақсад ҳам янги ғояга асос бўлавермайди. Теран мақсадга эришиш учун одамда қатъий ишонч бўлиши керак, ва у охир-оқибат маслакка айланади. Ана шундай маслакнинг инсон қалбига сингиб, унинг юриш-туриши, фикрлаши-ю, тафаккур тарзига айланиши эътиқоддир. Бу ўринда яна бир психологик ҳолатни ёритиш лозим, бу ҳам бўлса, эътиқоднинг бўлиши ёки қатъий ишончнинг бўлиши одамнинг ўзи астойдил хоҳлаши керак. Шахснинг нималарни хоҳлаши ёки нималарга ишониши масаласи соф психологик муаммолар сирасига киргани учун ҳам миллий истиқлол ғояларининг шахс дунёқарашини мазмунига айланиши жараёнида психологик омиллар катта ўрин тутаяди.

Миллий истиқлол ғояларини шахс онгига сингдириш — психологик муаммо сифатида

Демак, оддий одам, шахс жамиятдаги турли муносабатлар таъсирида бўлар экан, у биринчи навбатда нималарга ишонади? Агар биз одамни бирор нарсага астойдил ишонтирмоқчи бўлсак, уни мантқан асосланган фикрлар ёрдамида ишонтиришимиз анча мушкул бўлади. Хўш, у нималарга ишонади?

Биринчидан, ўзидаги қизиқишлар, шахсий манфаат ва эътиқодига мос нарсаларга жуда тез ишонади. Масалан, ишлаб чиқаришда ходимни ишонтириш учун унинг оиласи манфаатлари, келажак истиқболи ва профессионал ўсишига алоқадор гаплар орқали янги фикрни баён этиш унда теран қизиқишни туғдиради. Агар биз миллий ғоянинг мазмунини ифодаловчи ижтимоий символлар — сўзлар, образлар, нарсалар, ҳаракатлар мазмунини ўз ўрнида ишлатиб, фикримизни баён этсак, шахсга маъқул ва манзур бўлиши, у бунга ишониши мумкин. Масалан, Президентимиз И. Каримов ёшларнинг «Камолот» ижтимоий ҳаракати дастури хусусида фикр билдириб, бу ҳаракат айнан ёшлар манфаатига хизмат қилиши ва шунинг учун ҳам улардан сафарбарлик ва ташаббуслар ниҳоятда зарурлигини уқтирдилар. Бу фикрлар дарҳақиқат, келажакка интилган, эркинлик ва идеал талаб бўлган ёшларнинг ташаббускорлик сифатларини ривожлантирди. Ташкил бўлган янги ижтимоий ҳаракат дастури айнан истиқлол йиллари-

да пайдо бўлгани ва истиқлол фарзандлари манфаатига тўла мос келганлиги учун ҳам уни минглаб ёшлар қўллаб-қувватладилар. Мустақиллик йилларида халқ онгида ва унинг тилак-истаклари мазмунида пайдо бўлган барча фикрлар — халқ фаровонлиги, юртнинг озод ва обод бўлиши, миллатлараро тотувлик, Ватаннинг ягоналиги ғоялари ва уларнинг яхлит жамият тараққиётига ижобий таъсири юқоридаги қонуниятдан келиб чиқади.

Иккинчидан, янги ғоялар нафақат шахс ёки ижтимоий гуруҳлар томонидан у ёки бу тарзда идрок этилиши, яъни, эшитилиши, кўрилиши, ҳис қилиниши лозим, балки улар *халққа тушунарли* бўлиши керак. Демак, миллий истиқлол ғояларини ифодаловчи барча тушунчалар оддий, ихчам, категориал бўлиши керак. Масалан, «Баркамол авлод», «Соғлом авлод», «Ватан ягонадир», «Ўзбекистоннинг келажаги буюк» каби ғоялар ҳар бир инсон учун тушунарли ва ўзини хурмат қилган ҳар бир шахс учун манфаатлидир.

Учинчидан, илғор ғоялар ва янгича дунёқарашнинг бирданига кўпчилик онгига, айниқса, ёшлар онгига сингмаслигининг айрим сабаблари ҳам бор. Психологияда бола тараққиётининг айни 17-18 ёшларида кузатиладиган «мафкуравий инқироз» бўлади. Бунинг моҳияти шундаки, айни шу даврда ўспиринда турли шахсий муаммолар бирдан кўпайиб кетади: дўстга эга бўлиш, севиш-севилиш, касб танлаш, ўқишга кириш, никоҳ муаммолари, катталарнинг талаблари ва ҳақозо. Бу муаммолар гўёки ёшларнинг жамиятда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий муаммолардан онгини чалғитаётгандай бўлади. Лекин аслида айнан ўспиринликка хос бўлган психология мавжудки, улар ўз келажаги тўғрисида кўп қайғуради, эртага ким бўлиши, қандай шароитда яшashi ва ижод қилиши, яшаётган ҳудуди — Ватани тақдири, албатта, қизиқтиради. Шунинг учун ҳам ёшларга хос бўлган максимализм ва юқорида санаб ўтилган шахсий муаммолар атрофида пайдо бўладиган индивидуализм ўртасида қарама-қаршилиқ пайдо бўлади. Бу инқирозий ҳолат бизнинг шароитимизда кўпроқ юрт ва жамият раванқидан манфаатдорлик ҳисобига ҳал қилинмоқда. Шунинг учун ҳам ёшлар билан бўладиган юзма-юз учрашувлар, мулоқотларда шахсий манфаатларнинг жамият манфаатларига боғлиқлиги, Ватан раванқи ва гинчлик-тотувликдан нафақат ёшлар манфаатдор, балки улар ана шу жараёнларнинг фаол иштирокчиси эканлиги ғояси ўртага ташланади.

Ижтимоий психологияда яна бир ўрганиладиган жараён борки, бу — *конформизм* ҳодисасидир. Бу ҳодиса бевосита ёшлик даврида кўпроқ намоён бўлади. Конформизмнинг маъноси — ўзгалар борлигидан, уларнинг хулқ-атворидан таъсирланиш бўлиб, ёшлар қанчалик ўзига хосликка интильмасинлар, барибир бир яхлит ижтимоий қатлам сифатида бир-бирларига тақлид қиладилар. Бу ҳам соғлом ғояларнинг ўзаро мулоқотлар жараёнида тарқалиши ва онга сингиши учун замин ҳисобланади. Ҳаттоки, айрим ёшларда кузатиладиган ижтимоий раддия, яъни, фикрлашларда, ҳаракатларда ажралиб туришга интилиш — аслида ўша тақлидчанлик, конформизмнинг бир кўринишидир. Шу боис ҳам Сенекане конформизм ва одамлардаги тақлидчанликни «жуда осонликча кўпчиликнинг амрига бўйсунушдир» деб таърифлаган эди. Бу жараённинг рўй бўлишига сабабчи асосий омиллар эса ўша ижтимоий муҳит ва ундаги обрўли шахснинг инсоний хусусиятларидир. Шунинг учун ҳам биз нималарга ишонамиз ва кимларга эргашамиз, деган масала бутунги кунда амалий аҳамиятта молиқдир.

Биз нималарга ишонамиз?

Психологияда биз нималарга ишонамиз деган масала, кўпинча биз кимлар таъсирига тезроқ бериламиз, деган саволнинг ечимига боғлиқ бўлиб қолади.

А) Биз аввало ўзимизга *таниш нарсаларга* ишонамиз. Яъни, одатга айланиб қолган ишлар, самимий тусда айтилган гап ва ҳолис амалларга нисбатан одамда ишонч бўлади. Ҳоқоний тарбияда бу нарса кўпроқ қулоғимиз ўрганиб қолган мурожаатлар ва ўғитларга тез кўникишимиз, уларга нисбатан танқид ҳиссининг бўлмаслигида ифодаланади. Масалан, нуроний отахоннинг ҳаётидан олинган ўғитлар тақлид учун жуда қулайдир.

Б) Қалбимизда бевосита *ҳиссиёт уйғотадиган нарсалар*, яқин ўтмишимизда бўлиб ўтган ёқимли ҳаёт кечинмаларига боғланган маълумотлар ҳам бизда яхши таассурот уйғотади. Агар ўша хотиралар салбий асорат қолдирган бўлса, аксинча, уларга боғлиқ маълумотлар одам томонидан қабул қилинмайди.

В) Иккиланиш ва хавотирлик ҳиссини уйғотувчи маълумотлар домига тушиб қолган инсоннинг бирор нарсага ишониши жуда қийин бўлади. Масалан, агар биз ўзимизнинг жамиятдаги

Ўрнимиз ва мавқеимизга ишонмасак, ҳаётда ўз ўрнимизни то-полмаганлигимиздан хавотирланиб яшасак, турли хил ўзга таъсирлар бизни ўз домига тортиши мумкин. Шунинг учун ҳам *дадил айтилган гап, ўзини эркин ва табиий тутган шахс ўғитлари* бизда кучлироқ ишонч ҳосил қилади. Мафкуравий тарғибот жараёнида ҳам воизнинг эркин ва дадиллиги тингловчилар эътибори ва меҳрини тортади.

Г) Биз *обрўли-авторитетли шахслар* фикрларига ишонамиз. Демак, халқ ичидан чиқиб, ўз меҳнати, фидойилиги ва дадиллиги билан обрў қозонган инсонларнинг таъсир кучи бошқаларникидан ортиқ бўлади. Маҳалла оқсоқоли обрўли инсон бўлса, унинг нафақат нутқ воситасида айтган ўғитлари, балки ҳар бир хатти-ҳаракати ҳам ёшлар учун ўрнак бўлади.

Демак, мафкуравий тарбияда ишонтиришнинг роли катта. Ўзгаларни ишонтира олиш ёки соғлом фикрлар билан инсон қалбида ташаббусни уйғота олиш унинг кучини ўн чандон оширади. Ижтимоий психологик маънодаги ишонтиришнинг моҳияти шундаки, бунда бир шахс ёки гуруҳ онгига бошқа томондан онгли ёки онгсиз, мақсадли ёки мақсадсиз таъсир кўрсатилади. Таъсирни қабул қилувчи шахс бу таъсирга «ишонгани учун» ҳам унинг мазмунини танқидсиз, таҳлилсиз қабул қилади. Бу жараён *суггестия* деб аталиб, бундаги таъсирнинг самарадорлиги таъсир кўрсатувчи суггерентнинг тайёргарлик даражаси, обрўси, шахсий хусусиятлари, иш услубига бевосита боғлиқ бўлади. Шу боис ҳам таълим муассасаларида ишлайдиган тарбиячилар, ўқитувчилар, профессорлар шахсига, уларнинг одамлар билан ишлай олиш қобилиятларига катта эътибор қаратилади.

Миллий истиқлол ғояларининг мазмунини халқ онгига етказишда ҳам мақсадли, онгли суггестия жараёни рўй беради. Чунки миллий истиқлол ғояларининг том маънодаги моҳиятини тушуниш — шахснинг ўз манфаатига алоқадор бўлган ижтимоий объектлар ҳамда жараёнларни англамоғи ва шу йўналишда фидойиларча ўз имкониятлари ва иқтидорини сафарбар этмоғи лозимлиги демакдир. Мамлакатимиздаги ҳар бир ёшнинг жинси, миллати, элати ва ёшидан қатъий назар, ўқиши, касб-ҳунар эгаллаши ва ҳалол меҳнат қилиши, ўз бахтли ва фаровон, мустақкам оиласига эга бўлиши учун яратилаётган имкониятлар улардаги онгли са-

фарбарлик, юрт, халқ учун садоқатли, олижаноб инсонлар бўлиб етишишни таъминлайди. Миллий истиқлол ғояларининг асосий тушунчаларидан бири ҳам ҳар томонлама баркамол ва соғлом дунёқарашли авлодни тарбиялаш ғоясидир. Бундан ҳам жамият, ҳам унинг ҳар бир алоҳида фуқароси тенг манфаатдордир.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

1 И.А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. -1 жилд, Т., «Ўзбекистон», 1996.

2 И.А. Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5 жилд.-Т., «Ўзбекистон», 1997.

3 И.А. Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. -Т., «Ўзбекистон», 1998.

4 И.А. Каримов. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. «Тафаккур» журнали бош муҳаррири саволларига жавоблар, 2-сон, 1998.

5 И.А. Каримов. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблар. Т., «Ўзбекистон», 2000.

6 Ў. Абилов. Миллий ғоя: маънавий омиллар. - Т., «Маънавият», 1999.

7 Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри,-Т., 1993.

8 В.М. Каримова. Тарғиботнинг психологик услублари. - Т., «Маънавият», 2001.

9 В.М. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт.-Т., «Университет», 1999.

10 Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т., «Ўзбекистон», 2000.

Шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеи. Ижтимоий нормалар, санкциялар ва шахс

Ижтимоий норма — шахс ҳаётида шундай категорияки, у жамиятнинг ўз аъзолари хулқ-атворида, кўтчилик томонидан эътироф этилган ҳаракатларга нисбатан талабларидир. Масалан, ўзбеклар учун бирор хонага кириб келган инсоннинг ким бўлишидан қатъий назар, «Ассалому алайкум» деб келиши — норма; ўқувчининг ўқитувчи берган топшириқларни бажариши лозимлиги — норма; хотиннинг эр ҳурматини ўрнига қўйиши, қайнонага гап қайтармаслик — норма, автобусда ёки бошқа жамоат транспортда кичикнинг катталарга, ногиронларга ўрин бўшатиши — норма ва ҳоказо. Бу нормаларни айрим — алоҳида одам ишлаб чиқмай-

ди, улар бир кун ёки бир вазиятда ҳам ишлаб чиқилмайди. Уларнинг пайдо бўлиши ижтимоий тажриба, ҳаётий вазиятларда кўпчилик томонидан эътироф этилганлиги факти билан характерланади, ҳар бир жамият, давр, миллат ва ижтимоий гуруҳ психологияда муҳрланади.

Ижтимоий нормаларнинг у ёки бу даврда, у ёки бу тоифа вакили бўлмиш шахс томонидан қай даражада бажарилиши ёки унга амал қилинаётганлиги ижтимоий санкциялар орқали назорат қилинади. *Ижтимоий санкциялар* — нормаларнинг шахс ҳуққида намоён бўлишини назорат қилувчи жазо ва рағбатлантириш механизмлари бўлиб, уларнинг борлиги туфайли биз ҳар бир алоҳида вазиятларда ижтимоий ҳуққ нормаларини бузмасликка, жамоатчиликнинг салбий фикри объектига айланиб қолмасликка ҳаракат қиламиз. Масалан, юқоридаги мисолда, агар жамоат транспортда катта мўйсафид кишига ўрин бўшатишни норма деб қабул қилмаган ўсмирга нисбатан кўпчиликнинг айблов кўз билан қарashi, ёки оғзаки танбеҳ бериши, жуда кам ҳолларда ўзини бебош тутаётган ўсмирнинг кўлидан тутиб, нима қилиш кераклигини ўргатиб, «кўзини мошдай қилиб очиб кўйиш» ижтимоий санкциянинг ҳаётдаги бир кўринишидир.

Ҳар бир алоҳида шахс жамият томонидан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган ижтимоий нормалар ва санкцияларни у ёки бу ижтимоий ролларни бажариши мобайнида ҳуққида намоён этади. *Рол* — шахсга нисбатан шундай тушунчаки, унинг аниқ бир ҳаётий вазиятлардаги ҳуқуқ ва бурчларидан иборат ҳаракатлари мажмуини билдиради. Масалан, талаба ролини оладиган бўлсак, уни бажариш — у ёки бу олий ўқув юртида таҳсил олиш, унинг моддий базасидан фойдаланиш, кутубхонасига аъзо бўлиш, стипендия олиб, маъмуриятнинг ижтимоий ҳимоясида бўлиш каби қатор ҳуқуқлар билан биргаликда ўша олийгоҳ ички тартиб-интизоми нормаларига сўзсиз бўйсунуш, дарсларга ўз вақтида келиш, рейтинг баҳолов талаблари доирасида кундалик ўзлаштириш нормаларини бажариш, амалиётда бўлиш, деканатнинг берган жамоатчилик топшириқларини ҳам бажариш каби қатор бурчларни ҳам ўз ичига олади. Бу рол унинг уйга боргач бажарадиган «фарзандлик» роли (ота ва она, яқин қариндошлар олдида) талаб ва имтиёзларидан фарқ қилади, яъни аниқ бир шахснинг ўзига хослиги ва қайтарилмаслиги у бажарадиган турли-туман ижтимоий рол-

ларнинг характеридан келиб чиқади. Шунга кўра, кимдир «тартибли, баъмани, фозил, ахлоқли ва одобли» дейилса, кимдир — беъмани, бебош, ўзгарувчан, иккиюзламачи (яъни, бир шароитда жуда қобил, бошқа ерда — бетартиб) деган ҳаётий мавқега эга бўлиб қолади.

Ҳаётда шахс бажарадиган ижтимоий роллар кўплиги сабабли ҳам, турли вазиятлардаги унинг мавқеи — статуси ҳам турлича бўлиб қолади. Агар бирор рол шахс ижтимоий тасаввурлари тизимида унинг ўзи учун ўта аҳамиятли бўлса (масалан, талаба роли), у бошқа ролларни унчалик қадрламаслиги ва оқибатда, ўша вазиятда бошқачароқ, ноқулай ва нобойроқ мавқеи эгаллаб қолиши мумкин. Қолаверса, ролларнинг кўплиги баъзан роллар зиддиятини ҳам келтириб чиқариши мумкинки, оқибатда — шахс ички руҳий қийинчиликларни ҳам бошдан кечириши мумкин. Масалан, сиртдан тахсил олаётган талаба сессия пайтида ишлаб турган корхонасига комиссия келиши ва унинг фаолиятини текшираётганлигини билиб, руҳий азобга тушади — бир томондан, талабалик ва унинг талаблари, иккинчи томондан — касбдошлар олдида уялиб қолмаслик учун ҳар куни ишхонага ҳам бориб келиш.

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий вазият ва бозор муносабатлари шароитидаги рақобат муҳити шахсдан бир вақтнинг ўзида қатор қобилиятлар ва малакаларни талаб қилмоқдаки, айниқса, ёшлар ўзгарувчан шароитларга тезроқ мослашиш учун баъзан бир-бирига зид ҳислатларни ҳам хулқда намоён қилишга мажбур бўлишмоқда. Масалан, ёш оила бошлиғи, талаба, ота-оналарга моддий жиҳатдан қарам бўлмаслик учун, бир вақтнинг ўзида ҳам итоаткор, интизомли талаба ва ишдан кейин эса — чаққон ва уддабурон, тadbиркор, тижоратчилик билан шуғулланишга мажбур бўлиши мумкин. Бу ҳолат табиийки, шахсдан кучли ирода, доимий интилувчанлик ва ўз устида мутгасил ишлашни талаб қилади.

Ижтимоий таъсирларнинг шахс томонидан англаниши

Ижтимоий нормалар, санкциялар, роллар ижтимоий механизмлар сифатида шахс хулқ-атворини маълум маънода бошқариб, мувофиқлаштириб туришга ёрдам беради. Лекин инсоннинг комиллиги, унинг ахлоқ-ижтимоий нормалар доирасидаги мақ-

бул ҳаракати унинг ўзига ҳам боғлиқдир. Одамнинг ўз-ўзини англаши, билиши ва ўз устида ишлаши аввало унинг диққати, онги бевосита ўзига, ўз ички имкониятлари, қобилиятлари, ҳиссий кечинмаларига қаратилишини тақозо этади. Яъни, ижтимоий хулқ — шахс томонидан уни ўраб турган одамлар, уларнинг хулқ-атворларига эътибор беришдан ташқари, ўзининг шахсий ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларини мунтазам тарзда таҳлил қилиб бориш орқали, ролларни мувофиқлаштиришни ҳам тақозо этади.

Шахснинг ўзи, ўз хулқ-атвори хусусиятлари, жамиятдаги мавқеини тасаввур қилишидан ҳосил бўлган образ — «Мен» — образи деб аталиб, унинг қанчалик адекватлиги ва реалликка яқинлиги шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеини белгилайди ва унинг баркамоллиги мезонларидан ҳисобланади.

«Мен» — образининг ижтимоий психологик аҳамияти шундаки, у шахс тарбиясининг ва тарбияланганлигининг муҳим омилларидан ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, *тарбияни шахснинг ўзи ва ўз сифатлари тўғрисидаги тасаввурларининг шаклланиши жараёнидир*, деб таъриф бериш мумкин. Демак, ҳар бир инсон ўзини, ўзлигини қанчалик аниқ ва тўғри билса, тасаввур қилолса, унинг жамият нормаларига зид ҳаракат қилиш эҳтимоли ҳам шунчалик кам бўлади, яъни у тарбияланган бўлади.

Ўз-ўзини англаш, ўзидаги мавжуд сифатларни баҳолаш жараёни кўпинча аниқ шахс томонидан оғир кечади, яъни, инсон табиати шундайки, у ўзидаги ўша жамият нормаларига тўғри келмайдиган, ноъмақул сифатларни англамасликка, уларни «яширишга» ҳаракат қилади, Ҳаттоки, бундай тасаввур ва билимлар онгсизлик соҳасига сиқиб чиқарилади (австриялик олим З. Фрейд назариясига кўра). Бу атайлаб қилинадиган иш бўлмай, у ҳар бир шахсдаги ўз шахсиятини ўзига хос ҳимоя қилиш механизмидир. Бундай ҳимоя механизми шахсни кўпинча турли хил ёмон асоратлардан, ҳиссий кечинмалардан асрайди. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Мен» — образининг ижобий ёки салбийлигида яна ўша шахсни ўраб турган ташқи муҳит, ўзгалар ва уларнинг муносабати катта рол ўйнайди. Одам ўзгаларга қараб, гўёки ойнада ўзини кўргандай тасаввур қилади. Бу жараён психологияда *рефлексия* деб аталади. *Унинг моҳияти* — айнан ўзига ўхшаш одамлар образи орқали ўзи тўғрисидаги образни шакллантириш, жонлантиришидир. Рефлексия «Мен» — образи

эгасининг онгига тааллуқли жараёнди. Масалан, кўчада бир та-нишингизни учратиб қолдингиз. Сиз тинмай унга ўз ютуқларин-гиз ва машғулотларингиз ҳақида гапирмоқдасиз. Лекин гап билан бўлиб, унинг қаергадир шошаётганлигига эътибор бермадингиз. Шу нарсани сиз унинг бетоқатлик билан сизни тинглаётганлиги-дан, ҳаёли бошқа ерда турганлигидан билиб қоласиз ва шу орқа-ли айна шу пайтда «маҳмадона, лақмароқ» бўлиб қолганингизни сезасиз. Кейинги сафар шу ўртоғингиз билан учрашганда, олдин-ги хатога йўл қўймаслик учун «ўртоқ, шошмаяпсанми?» деб сўраб ҳам қўясиз. Ана шу илгариги рефлексиянинг натижасидир. Яъни, суҳбатдош ўрнига туриб, ўзингизга ташланган назар («мен унга қандай кўриняпман?») — рефлексиядир.

Шахсининг ўзи ҳақидаги образи ва ўз-ўзини англаши ёш ва жинсий ўзига хосликка эга. Масалан, ўзига нисбатан ўта қизиқув-чанлик, ким эканлигини билиш ва англашга интилиш айниқса, ўсмирлик даврида ривожланади. Бу даврда пайдо бўладиган «қатта-лик» ҳисси қизларда ҳам, ўсмир йигитчаларда ҳам нафақат ўзига, балки ўзгалар билан бўладиган муносабатларини ҳам белгилайди. Қизлардаги «Мен» — образининг яхши ва ижобий бўлиши кўпроқ бу образнинг аёллик сифатларини ўзида мужассам эта олиши, аёл-лик ҳислатларининг ўзида айна пайтда мавжудлигига боғлиқ бўлса, йигитлардаги образ кўпроқ жисмонан баркамоллик мезонлари би-лан нечоғли уйғун эканлигига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ўсмирликда ўғил болалардаги бўйнинг пастлиги, мускулларнинг заифлиги ва шу асосда қурилган «Мен» — образи қатор салбий таассуротларни келтириб чиқаради. Қизларда эса ташқи тарафдан гўзалликка, келишганлик, одоб ва аёлларга хос қатор бошқа си-фатларнинг бор-йўқлигига боғлиқ ҳолда «Мен» образи мазмунан идрок қилинади. Қизларда ҳам ортиқча вазн ёки терисида пайдо бўлган айрим тошмалар ёки шунга ўхшаш физиологик нуқсонлар кучли салбий эмоцияларга сабаб бўлса-да, барибир, чиройли кий-имлар, тақинчоқлар ёки сочларнинг ўзига хос турмаги бу нуқсон-ларни босиб кетадиган омиллар сифатида қаралади.

«Мен» образи ва ўз-ўзига баҳо

«Мен» — образи асосида ҳам бир шахсда ўз-ўзига нисбатан баҳолар тизими шаклланадики, бу тизим ҳам образга мос тарзда

ҳар хил бўлиши мумкин. *Ўз-ўзига нисбатан баҳо* турли сифатлар ва шахснинг орттирилган тажрибаси, шу тажриба асосида ётган ютуқларига боғлиқ ҳолда турлича бўлиши мумкин. Яъни, айни бирор иш, ютуқ юзасидан ортиб кетса, бошқаси таъсирида — аксинча, пастлаб кетиши мумкин. Бу баҳо аслида шахсга бошқаларнинг реал муносабатларига боғлиқ бўлса-да, аслида у шахс онги тизимидаги мезонларга, яъни, унинг ўзи субъектив тарзда шу муносабатларни қанчалик қадрлашига боғлиқ тарзда шаклланади. Масалан, мактабда бир фан ўқитувчисининг болага нисбатан ижобий муносабати, доимий мақтовлари унинг ўз-ўзига баҳосини оширса, бошқа бир ўқитувчининг салбий муносабати ҳам бу баҳони пастлатмаслиги мумкин. Яъни, бу баҳо кўпроқ шахснинг ўзига боғлиқ бўлиб, у субъектив характерга эгадир.

Ўз-ўзига баҳо нафақат ҳақиқатга яқин (адекват), тўғри бўлиши, балки у ўта паст ёки юқори ҳам бўлиши мумкин.

Ўз-ўзига баҳонинг паст бўлиши кўпинча атрофдагиларнинг шахсга нисбатан қўяётган талабларининг ўта ортиқлиги, уларни уддалай олмаслик, турли хил эътирозларнинг доимий тарзда билдирилиши, ишда, ўқишда ва муомала жараёнидаги муваффақиятсизликлар оқибатида ҳосил бўлиши мумкин. Бундай ўсмир ёки катта одам ҳам, доимо тушкунлик ҳолатига тушиб қолиши, атрофдагилардан четроқда юришга ҳаракат қилиши, ўзининг кучи ва қобилиятларига ишончсизлик кайфиятида бўлиши билан ажралиб туради ва бора-бора шахсда қатор салбий сифатлар ва хатти-ҳаракатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Ҳаттоки, бундай ҳолат суицидал ҳаракатлар, яъни ўз жонига қасд қилиш, реал борлигидан «қочишга» интилиш психологиясини ҳам келтириб чиқариши мумкин.

Ўз-ўзига баҳонинг ўта юқорилиги ҳам шахс хулқ-атворига яқин таъсир кўрсатмайди. Чунки, у ҳам шахс ютуқлари ёки ундаги сифатларнинг бошқалар томонидан сунъий тарада бўрттирилиши, ноўрин мақтовлар, турли қийинчиликларни четлаб ўтишга интилиш туфайли шаклланади. Ана шундай шароитда пайдо бўладиган психологик ҳолат «ноадекватлилик эффекти» деб аталиб, унинг оқибатида шахс ҳаттоки, мағлубиятга учраганда ёки ўзида ночорлик, укувсизликларни сезганда ҳам бунинг сабабини ўзгаларда деб билади ва шунга ўзини ишонтиради ҳам (масалан, «халақит берди-да», «фалончи бўлмаганида» каби баҳоналар кўпаяди). Яъни, нимаики бўлмасин, айбдор ўзи эмас, атрофдагилар, шароит, тақдир айбдор. Бун-

дайлар ҳақида бора-бора одамлар «оёғи ердан узилган», «манмансираган», «димоғдор» каби сифатлар билан гапира бошлайдилар. Демак, ўз-ўзига баҳо реалистик, адекват, тўғри бўлиши керак.

Реалистик баҳо шахсни ўраб турганлар — ота-она, яқин қариндошлар, педагог ва мураббийлар, кўни-кўшни ва яқинларнинг ўринли ва асосли баҳолари, реал самимий муносабатлари маҳсули бўлиб, шахс ушбу муносабатларни илк ёшлигиданоқ ҳолис қабул қилишга, ўз вақтида керак бўлса тўғрилашга ўргатилган бўлади. Бунда шахс учун эталон, ибратли ҳисобланган инсонлар гуруҳи — **референт** гуруҳнинг роли катта бўлади. Чунки, биз кундалик ҳаётда ҳамманинг фикри ва баҳосига қулоқ солавермаймиз, биз учун шундай инсонлар мавжудки, уларнинг ҳаттоки, оддийгина танбехлари, маслаҳатлари, ҳаттоки, мақтаб туриб берган танбехлари ҳам катта аҳамиятга эга. Бундай референт гуруҳ реал мавжуд бўлиши (масалан, ота-она, ўқитувчи, устоз, яқин дўстлар), ёки

5-жадвал

Шахс автодиалогининг муҳим белгилари

Ички диалогнинг шаклланганлик даражаси	Босқичлари	Ички диалогнинг даражавий белгилари (автокоммуникация)
<i>Олий даража</i>	<i>6-босқич</i>	Шахсий мазмундаги диалог (ўзидаги шахсий сифатларни муҳокама қилиш, шахсий мулоҳаза)
	<i>5-босқич</i>	ҳодиса ва нарсаларга боғлиқ бўлган сифатлар хусусидаги ички диалог
<i>ўрта даража</i>	<i>4-босқич</i>	Шахсий сифатлар муҳокамасига қаратилган саволлар — ўзига талаблар
	<i>3-босқич</i>	Бошқаларнинг баҳолари таъсиридаги ички мулоҳазалар, шахсий аҳамият касб этган ўзгалар фикрлари асосида ички диалог

Ички диалогнинг шаклланганлик даражаси	Босқичлари	Ички диалогнинг даражавий белгилари (автокоммуникация)
<i>қўйи даража</i>	<i>2-босқич</i>	Шахсий сифатларга алоқадор бўлмаган ўзгалар фикрлари асосидаги диалог (ҳодиса ва нарсаларга алоқадор фикрлар)
	<i>1-босқич</i>	Кимдир нима ҳақидадир гапириш мумкин бўлган ҳолатлар юзасидан тасаввурлар, лекин аниқ фикр ёки муносабат йўқ. Автокоммуникацияга ҳожат йўқ.

нореал, ҳаёлий (китоб қаҳрамонлари, севимли актёрлар, идеал) бўлиши мумкин. Шунинг учун ёшлар тарбиясида ёки реал жамоадаги одамларга мақсадга мувофиқ таъсир ёки тазйиқ кўрсатиш керак бўлса, уларнинг эталон, референт гуруҳини аниқлаш катта тарбиявий аҳамиятта эга бўлади.

Шундай қилиб, ўз-ўзига баҳо соф ижтимоий ҳодиса бўлиб, унинг мазмуни ва моҳияти шахсни ўраб турган жамият нормаларига, шу жамиятда қабул қилинган ва эъзозланадиган қадриятларга боғлиқ бўлади. Кенг маънодаги йирик ижтимоий жамоалар эталон ролини ўйнаши оқибатида шаклланадиган ўз-ўзига баҳо — ўз-ўзини баҳолашнинг юксак даражаси ҳисобланади. Масалан, мустақиллик шароитида мамлакатимиз ёшлари онгига миллий қадриятларимизнинг сингиши, ватанпарварлик, адолатлилик, фидойилик сифатларининг шаклланиши ва мустақиллик мафкурасига садоқат ҳисларининг тарбияланиши, табиий, ҳар бир ёш авлодда ўзлигини англаш, ўзи мансуб бўлган халқ ва миллат маънавиятини қадрлаш ҳисларини ривожлантирмоқда. Бу эса, ўша миллий ўзликни англашнинг пойдевори ва муҳим шакллантирувчи механизмидир. Демак, ўз-ўзини баҳолаш — ўз-ўзини тарбиялашнинг муҳим мезонидир. Ўз-ўзини тарбиялаш омиллари ва механизмларига эса, қуйидагилар киради:

- Ўз-ўзи билан мулоқот (ўзини конкрет тарбия объекти сифатида идрок этиш ва ўзи билан мулоқотни ташкил этиш сифатида);

- Ӯз-Ӯзини ишонтириш (Ӯз имкониятлари, кучи ва иродасига ишониш орқали, ижобий хулқ меъёрларига буйсундириш);
- Ӯз-Ӯзига буйруқ бериш (тиғиз ва экстремал ҳолатларда Ӯзини қўлга олиш ва мақбул йўлга Ӯзини чорлай олиш сифати);
- Ӯз-Ӯзига таъсир ёки автосуггестия (ижтимоий меъёрлардан келиб чиққан ҳолда Ӯзида маъқул установакаларни шакллантириш);
- Ички интизом — Ӯз-Ӯзини бошқаришнинг муҳим мезони, ҳар доим ҳар ерда Ӯзининг барча ҳаракатларини мунтазам равишда коррекция қилиш ва бошқариш учун зарур сифат.

Юқоридаги Ӯз-Ӯзини бошқариш механизмлари орасида психологик нуқтаи назардан Ӯз-Ӯзи билан амалга ошириладиган **ички диалог** алоҳида ўрин тутади. *Ӯз-Ӯзи билан диалог* — оддий тил билан айтганда, Ӯзи билан Ӯзи гаплашишдир. Аслида бу қобилият бизнинг бошқалар билан амалга оширадиган ташқи диалогларимиз асосида ривожланади, лекин айнан ички диалог муҳим регулятив рол ўйнайди. Е. Климов бундай диалогнинг уч босқичини кўрсатиб ўтади. 5-жадвалда шахс ички диалогининг босқичлари ва ҳар бир босқичга хос бўлган белгилар келтирилган.

Демак, шахснинг қандай сифатларга эга эканлиги, ундаги баҳоларнинг объективлигига боғлиқ тарзда Ӯз-Ӯзи билан мулоқатга киришиб, жадвалдагига мувофиқ шахс Ӯзини назорат қила олади. Шунинг учун ҳам ҳаётда шундай кишилар учрайдики, катта мажлисда иши танқидга учраса ҳам, Ӯзига ҳолис баҳо бериб, керакли тўғри хулосалар чиқара олади, шундай одамлар ҳам борки, арзимаган хатолик учун Ӯз «ич-этини еб ташлайди». Бу ўша ички диалогнинг ҳар кимда ҳар хил эканлигидан дарак берувчи фактлардир.

Шахс ижтимоийлашувининг асосий мезонлари

Шахс, унинг дунёни билиши, Ӯзини ва атрофидаги инсоний муносабатларни англаши, тушуниши ва ўзаро муносабатлар жараёнида Ӯзидаги такрорланмас индивидуаллиликни намоён қилиши ҳамда ушбу жараёнларнинг ёшга ва жинсга боғлиқ айрим жиҳатларини таҳлил қилиш бизга умумий равишда шахс — жамиятда яшайдиган ижтимоий мавжудотдир, деган хулосани қайтаришга

имкон беради. Яъни, у туғилган онидан бошлаб ўзига ўхшаш инсонлар қуршовида бўлади ва унинг бутун руҳий имкониятлари ана шу ижтимоий муҳитда намоён бўлади. Чунки агар инсоннинг онтогенетик тараққиёти, яъни туғилган онидан, то умрининг охиригача бўлган тараққиёти даврига эътибор берадиган бўлсак, ҳали гапирмай туриб, одам боласи ҳаётининг илк дақиқаларидаёқ, ўзига ўхшаш мавжудотлар даврасига тушади ва кейингина ижтимоий мулоқотнинг барча кўринишларининг фаол объекти ва субъектига айланади. Шу нуқтаи назардан, ҳар биримизнинг жамиятдаги ўрнимиз, унинг қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлгани, жамиятта қўшилиб яшашимизнинг психологик механизмлари фаннинг муҳим вазибаларидан биридир. Бу жараён психологияда *ижтимоийлашув ёки социализация* деб юритилади.

Демак, социализация ёки *ижтимоийлашув* — инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт — фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Содда тил билан айтганда, ижтимоийлашув — ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни намоён этиши, керак бўлса, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўтказа олиши жараёнидир.

Ижтимоийлашув энг аввало одамлар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкорликда турли фаолиятни амалга ошириш жараёнини назарда тутди. Ташқаридан шахсга кўрсатилаётган таъсир оддий, механик тарзда ўзлаштирилмай, у ҳар бир шахснинг ички руҳияти, дунёни акс эттириш хусусиятлари нуқтаи назаридан турлича субъектив тарзда идрок этилади. Шунинг учун ҳам бир хил ижтимоий муҳит ва бир хил таъсирлар одамлар томонидан турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Масалан, 10-15 та ўқувчидан иборат академик лицей ўқувчиларини олайлик. Уларнинг билимни, илмни идрок қилишлари, улардан ота-оналарининг кутишлари, ўқитувчиларнинг бераётган дарслари ва унда етказилаётган маълумотлар, манбалар ва бошқа қатор омиллар бир хилдай. Лекин барибир ана шу 15 ўқувчининг ҳар бири шу таъсирларни ўзича, ўзига хос тарзда қабул қилади ва бу уларнинг ишдаги ютуқлари, ўқув кўрсаткичлари ва иқтидорида акс этади. Бу ўша биз юқорида таъкидлаган

ижтимоийлашув ва индивидуализация жараёнларининг ўзаро боғлиқ ва ўзаро қарама-қарши жараёнлар эканлигидан дарак беради.

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган шарт-шароитларини *ижтимоий институтлар* деб атаймиз. Бундай институтларга оиладан бошлаб, маҳалла, расмий давлат муассасалари (боғча, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари киради.

Бу институтлар орасида бизнинг шароитимизда *оила ва маҳалланинг* роли ўзига хосдир. Инсондаги дастлабки ижтимоий таъриба ва ижтимоий хулқ элементлари айнан оилада, *оилавий муносабатлар* тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам халқимизда биз юқорида таъкидлаган «қуш уясида кўрганини қилади» деган мақол бор. Яъни, шахс сифатларининг дастлабки қолиплари оилада олинади ва бу қолип жамиятдаги бошқа гуруҳлар таъсирида сайқал топиб, такомиллашиб боради. Бизнинг ўзбекчилик шароитимизда оила билан бир қаторда *маҳалла* ҳам муҳим тарбияловчи — ижтимоийлаштирувчи рол ўйнайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан одамнинг қайси маҳалладан эканлигини суриштириб, кейин хулоса чиқаришади, яъни маҳалла билан маҳалланинг ҳам фарқи бўлиб, бу фарқ одамлар психологиясида ўз аксини топади. Масалан, битта маҳалладан яхши келин чиқса, айнан шу маҳалладан қиз қидириб қолишади. Яъни, шу маҳалладаги ижтимоий муҳит қизларнинг ибоби, ақлли, сариштали бўлиб етишишларига кўмаклашган. Масалан, айрим маҳаллаларда саҳар туриб кўча-эшикларни супуриш одатга айланган ва барча оилалар шу удумни бузмайдилар. Шунга ўхшаш нормалар тизими ҳар бир кўча-маҳалланинг бир-биридан фарқи, афзаллик ва камчилик томонларини белгилайди, охиригилар эса шу маҳаллада катта бўлаётган ёшлар ижтимоийлашувида бевосита таъсирини кўрсатади.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига *мактаб ва бошқа таълим масканлари* киради. Айнан шу ерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари махсус тарзда уйғунлаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиламиз. Лекин, аслида бу ер ижтимоийлашув тарбиявий воситаларда юз берадиган маскандир. Бу ерда биз атайлаб ташкил этилган, охириги йилларда жорий этилган

«Маънавият дарслари», «Этика ва психология» каби тарбияловчи фанларни назарда тутмаяпмиз. Гап ҳар бир дарснинг, умуман мактабдаги шарт-шароитлар, умумий муҳитнинг тарбияловчи роли ҳақида. Масалан, дарс пайтида ўқитувчи бутун диққати билан янги дарсни тушунтириш билан овора дейлик. Унинг назарида фақат дарс, мавзунинг мазмуни ва ундан қўзланган мақсад асосийдай. Лекин аслида ана шу жараёндаги ўқитувчининг ўзини қандай тутаётганлиги, кийим-боши, мавзуга субъектив муносабати ва қолаверса, бутун синфдаги ўқувчиларга муносабати ҳамма нарсани белгиловчи, ижтимоий тажриба учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омилдир. Шу нуқтаи назардан ўқувчилар диди, кутишлари ва талабларига жавоб берган ўқитувчи болалар томонидан тан олинади, акс ҳолда эса ўқитувчининг таъсири фақат салбий резонанс беради. Худди шундай ҳар бир синфда шаклланган муҳит ҳам катта рол ўйнайди. Баъзи синфларда ўзаро ҳамкорлик, ўртоқчилик муносабатлари яхши йўлга қўйилган, гуруҳда ижодий мунозаралар ва бахслар учун қулай шароит бор. Бу муҳит табиий ўз аъзолари ижтимоий хулқини фақат ижобий томонга йўналтириб туради.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув муҳити — бу *меҳнат жамоаларидир*. Бу муҳитнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу ерга шахс, одатда анча ақли пишиб қолган, маълум тажрибага эга бўлган, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланган пайтда келади. Қолаверса, эгалланган мутахассислик, орттирилган меҳнат малакалари ва билимлар ҳам жуда муҳим бўлиб, шу муҳитдаги ижтимоий меъёрлар характерига таъсир қилади. Лекин барибир шахснинг кимлар билан, қандай ўзаро муносабатлар муҳити таъсирида эканлиги унинг етуклик давридаги ижтимоийлашувининг муҳим мезонларидандир. Шунинг учун ишга киришдаги асосий мотивлардан бири — ўша жамоанинг қандай эканлиги, бу ердаги ўзаро муносабатлар, раҳбарнинг кимлиги ва унинг жамоага муносабати бўлиб, кўпинча ойлик-маош масаласи ана шулардан кейин ўрганилади. Шунинг учун меҳнат жамоаларида яхши, соғлом маънавий муҳит, адолат ва самимиятга асосланган муносабатлар ҳар бир инсон тақдирида катта рол ўйнайди.

Катта ёшдаги ижтимоийлашувнинг ўзига хослиги шундаки, унда индивидуализация жараёни аниқроқ, сезиларлироқ кечади. Чунки, катта одам нафақат ташқи таъсирларни ўзлаштиради, балки

Ўзидаги иқтидор, малакалар, ҳаётий тажрибаси билан бошқаларга ҳам тарбиявий таъсир кўрсатади, иш-амалда ёшларга шахсий ўрнак кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Шу нуқтаи назардан, қариликнинг ижтимоий моҳияти шундаки, ота-боболаримиз, она-хонларимиз асосан ўзларидаги мавжуд ижтимоий тажрибани бошқаларга (фарзандлар, набиралар, маҳалладаги ёшлар ва ҳоказо) узатиш билан шуғулланадилар ва бу нарса айниқса, Шарқ халқларида жуда эъозланади. Халқимиздаги «қари билганни пари билмас» деган нақл ҳам боболар ва момолар ўғитларининг тарбияловчи моҳиятини акс эттиради. Шу сабабли ҳам мустақил юртимизда қариялар эъозланади, маҳалланинг бошқарув роли кун сайин оширилмоқда, оила — тарбиянинг бош ўчоғи сифатида давлат ҳимоясида бўлиб келмоқда. Бу мустақил давлат ёшларида янгича тафаккур ва онгнинг шаклланишига, юртга садоқат, ватанпарварликнинг ривожига ўз ҳиссасини қўшади.

Ижтимоийлашув жараёнида шахс ҳаётий йўналишининг шаклланиши

Ижтимоийлашувнинг институтларидан ташқари, унинг оқибати масаласи ҳам психологияда муҳим амалий аҳамиятга эга. Шахс ижтимоийлашувининг энг асосий маҳсули — бу унинг ҳаётда ўз ўрнини топиб, жамиятга манфаат келтирувчи фаолиятларда иштирок этишидир. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, шахснинг йўналганлиги масаласига ҳам фанда катта эътибор берилади. *Ижтимоийлашув жараёнида шахс ҳаёт-фаолиятини йўналтириб турадиган ва реал вазиятларга нисбатан турғун, барқарор мотивлар мажмуига эга бўлишлик шахснинг йўналаганлиги деб аталади.*

Йўналганликнинг энг муҳим таркибий қисмларини қуйидагилар ташкил этади:

Масъулият — бу ижтимоийлашув жараёнида шахснинг етуклигини белгиловчи муҳим кўрсаткичлардан саналади. Охириги йилларда Ғарб ва рус психологиясида *назорат локуси назарияси (теория локуса контроля)* кенг тарқалдики, унга кўра, ҳар бир инсонда икки типли масъулият кузатилади. Биринчи типли масъулият шундайки, шахс ўзининг ҳаётида рўй бераётган барча ҳодисаларнинг сабабчиси, масъули сифатида фақат ўзини тан олади. («Мен ўзим барча нарсаларга масъулман. Менинг ҳаётим ва ютуқларим фақат ўзимга боғлиқ, шунинг учун ўзим учун ҳам, оилам

учун ҳам ўзим жавоб бераман»). Масъулиятлиликнинг иккинчи тури ундан фарқли, барча рўй берган ва берадиган воқеа, ҳодисаларнинг сабабчиси ташқи омиллар, бошқа одамлар (ота-она, ўқитувчилар, ҳамкасблар, бошлиқлар, танишлар ва бошқ.).

Хориж мамлакатларда ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, иккинчи турли масъулият кўпроқ ўсмирларга хос бўлиб, улардан 84% масъулиятни фақат бошқаларга юклашга мойил эканлар. Бу маълум маънода ёшлар ўртасида масъулиятсизликнинг авж олганлигидандир. Шунинг учун ҳам «назорат докуси» тушунчасини фанга киритган америкалик олим Дж. Роттер (J. Rotter)нинг фикрича, масъулиятни ўз бўйнига олишга ўргатилган болаларда ҳавотирлик, нейротизм, конформизм ҳолатлари кам учраркан. Улар ҳаётга тайёр, фаол, мустақил фикр юритувчилардир. Уларда ўзини ҳурмат ҳисси ҳам юқори бўлиб, бу бошқалар билан ҳам ҳисоблашиб яшашга сира халақит бермайди. Шунинг учун ижтимоийлашувнинг муҳим босқичи кечадиган таълим муассасаларида ёшларга кўпроқ ташаббус кўрсатиш, мустақил фикрлаш ва эркинликни ҳис қилишга шароит яратиш керак ва бу ҳозирги кунда Президентимиз И. Каримов сиёсатининг асосини ташкил этади.

Мақсадлар ва идеаллар

Ижтимоийлашувнинг масъулият ҳиссига боғлиқ йўналишларидан яна бири шахсда шаклланадиган мақсадлар ва идеаллардир. Улар шахсни келажакни башорат қилиш, эртанги кунини тасаввур қилиш, узоқ ва яқинга мўлжалланган режаларни амалга оширишга тайёрлигини таъминлайди. Мақсад ва режасиз инсон — маънавиятсиз пессимистдир. Бу мақсадлар доимо ўзининг англанганлиги ва шахс реал имкониятларига боғлиқлиги билан характерланади. Уларнинг шаклланиши ва онгда ўрнашишида маълум маънода идеаллар ҳам рол ўйнайди. Идеаллар — шахснинг ҳозирги реал имкониятлари чегарасидан ташқаридаги орзу-умидлари, улар онгда бор, лекин ҳар доим ҳам амалга ошмайди. Чунки уларнинг пайдо бўлишига сабаб бевосита ташқи муҳит булиб, ўша идеаллар объекти билан шахс имкониятлари ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Масалан, ўсмирнинг идеали отаси, у отасидай машҳур ва эл суйган ёзувчи бўлмоқчи. Бу орзуга яқин келажакда эришиб бўлмайди, лекин айнан ана шундай идеаллар одамга мақсадлар қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишга иродани сафарбар қилишга ёрдам беради.

Қизиқишлар ва эътиқод

Қизиқишлар ҳам англанган мотивлардан бўлиб, улар шахснинг атрофида рўй бераётган барча ҳодисалар, оламлар, улар-

нинг ўзаро муносабатлари, янгиликлар борасида фактлар тўплаш, уларни ўрганишга имкон берувчи омилдир. Қизиқишлар мазмунан *кенг ёки тор*, мақсад жиҳатидан *профессионал, бевосита ёки билвосита* бўлиши, вақт томондан *барқарор, доимий ёки вақтинчалик* бўлиши мумкин. Қизиқишларнинг энг муҳим томони шундаки, улар шахс дунёқараши ва эътиқодини шакллантиришга асос бўлади. Чунки, *этиқод* шахснинг шундай онгли йўналишики, у инсонга ўз қарашлари, тамойиллари ва дунёқарашига мос тарзда яшашга имкон беради. Халқ доимо эътиқодли инсонларни ҳурмат қилади. Эътиқоднинг предмети турлича бўлиши мумкин — Ватанга эътиқод, динга, фанга, касбга, ахлоқий меъёрларга, оилага, гўзалликка ва шунга ўхшаш.

Инсоннинг инсонлиги, унинг жамиятдаги мавқеи ва нуфузи маълум маънода ундаги эътиқодлилиқ даражаси билан белгиланади. Айрим инсонлар бутун умри мобайнида фақат битта нарсага эътиқод қиладилар. Масалан, Мир Алишер Навоийнинг бутун ҳаёти халққа ва миллатга фидойиликнинг намунаси сифатида, туркий халқлар адабиётига асос солишга бағишланганлиги, Имом Бухорий, Ибн Сино сингари буюк алломаларнинг турли тазйиқларга қарамай илм ва ижод йўлидаги қатъиятлари, эришган ютуқлари эътиқодлилиқнинг ёрқин намунасидир. Бундай мисоллар Шарқнинг ва Фарбнинг буюк шахслари мисолида жуда кўп. Мансур Ҳаллож, Насимий, Бобораҳим Машраб каби ҳур фикрли зотлар эса қатъ қилинган чоғларида ҳам ўз эътиқодлари ва танлаган йўлларида қайтмаганлар.

Эътиқодлилиқ нуқтаи назардан ҳам одамлар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Тарихда шундай шахслар борки, улар бутун онги ҳаётини фақат бир нарсага бағишлаб ўтиб кетадилар, лекин уларга ўша ихлос ва кучли эътиқод халқ томонидан эътироф этилиб, меҳнатлари, илмий кашфиётлари ёки ўша касбга садоқатлари туфайли ўзларига тириклигидаёқ ўчмас ҳайкал қолдирганлар. Айрим одамлар эса ўзларидаги қизиқишлар ва эътиқодни ҳаётлари мобайнида ўзгартириб борадилар. Масалан, ёшлигида спортнинг бирор турига астойдил ихлос қилган одам бу борада катта натижаларга эришади, уни юрт танийди. Умрининг маълум босқичида у шу эришган ютуқларини бошқа шаклда такомиллаштириб, устоз-мураббий сифатида ўқитишга астойдил киришади. Умрининг яна бир бўла-

гида ташкилотчи-раҳбар сифатида ана шу соҳани янада юксакликка кўтаришга хизмат қилади. Мукаррама Турғунбоева, Юнус Ражабий, Комил Яшин, Руфат Рисқиев, Аброр Ҳидоятлов, Абдулла Орипов, Озод Шарафиддинов каби юзлаб замонамиз қаҳрамонларининг ҳаёт-фаолиятлари ана шундай эътиқодлилиكنинг ёрқин мисолидир.

Демак, агар инсонда бирор нарсага эътиқод шаклланган бўлса, ундан яхши инсон бўлиб, одамларга нафи тегишига умид қилиш мумкин. Лекин эътиқодсизликдан кўрқиш керак. Агар атрофимизда бирор бир нарсага аниқ ишонмайдиган, мақсад-маслаги йўқ кишини кўрсангиз, унга ёрдам бериш йўлини излаш керак, чунки бу одамдаги эътиқодсизлик нафақат унинг ўзига, балки атрофдагиларга ҳам фақат салбий таъсир кўрсатади. Эътиқодли инсон аввало ўзгаларга зиён келтирувчи амаллардан ўзини тияди, ёлғон гапирмайди. Унда ҳар доим лафз бўлади, яъни бир нарсани қиламан, деб аҳд қилса, албатта, бутун кучи ва иқтидорини сафарбар қилиб, уни бажаради, бошлаган ишини охирига етказди. Эътиқодли инсон нима қилаётганлигини, нима учун айнан шу ишни қилаётганлигини жуда яхши англайди. Шу туфайли ҳақиқий эътиқодли инсон илмга интилади, ўз ҳаётининг мазмун-моҳиятини тушунишга интилади, гўзаллик яратиш, ҳар томонлама баркамол бўлишга тирришади, яхшиларга ошно бўлиш, буюкликка ҳавас унинг ҳаётий шиорига айланади. Ҳақиқий эътиқод соҳибида соғлом фикр бўлиб, бу фикр орқали у инсониятнинг умрбоқийлигини идрок этади, ўзидан оиласига, фарзандларига нимадир қолдириб кетишни истаб яшайди. Шунинг учун ҳам эътиқодлилиқ — шахсдаги журъат, мардлик, фидоийлик, ирода, виждон, қатъият, ҳалоллик, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби қатор ижобий сифатлар билан боғлиқдир.

Имон

«Имон» арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси «ишончдир». Ҳақиқий эътиқодли одамда имон ҳам бўлади. Буюк меросимиз ҳисобланмиш «Авесто»да имон ва эътиқоднинг ўзаро алоқаси ва унинг инсон фикрлаш ва тафаккур тарзи билан боғлиқлиги хусусида қуйидаги мисралар бор:

Ақли ва имонли кимсаларга
Бағишлайман шодлик, бардам руҳ...
Эътиқодман, Митраман,
Мудом сабоқ бермоқчиман,
Имон билан фикр айласин.
Имон билан сўз сўздасин,
Ва имонга амал қилсин.

Имон келтириш ёки ишонч шундай психологик ҳолатки, унда шахснинг эътиқодига мос келадиган, бирор аниқ нарса ва ҳодисалар таъсирида онгда ўрнашиб қоладиган тасаввурлар мажмуи етакчи рол ўйнайди. Имон объекти кўпинча шахс томонидан чуқур таҳлил қилинмайди, текширилмайди, чунки унда инсоният тажрибаси, шахс эътиқод қилган ижтимоий гуруҳнинг қарашлари мужассам бўлади. Масалан, Оллоҳга имон келтириш ҳар бир мусулмон учун фарз ҳисобланади. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Аллоҳ таоло тарафидан келтирилган барча хабарларига тил билан иқроор этиб, дил билан тасдиқлашга имон дейилади, яъни Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлар орқали Оллоҳ тўғрисидаги, жаннат ва дўзах, қиёмат каби ғайбий нарсалар ҳақида берилган хабарларга ишонч — шариатда имон деб юритилади, деганлар. Ўша Ҳадиси шарифда яна «Ватанни севмоқ — имондандир» деб зикр этилган. Булар оддий фуқаро бахslashмайдиган, халқ менталитети ва виждони-имони томонидан қабул қилинган арконлардирким, уларга ишонилш ҳар бир мусулмоннинг ва соғлом фикр юритувчи инсоннинг бурчидир. Шунинг учун ҳам ватанфурушларни энг аввало «имонсизлар» деб лаънатлайди халқ, зеро, туғилиб ўсган ерни муқаддас билиш, киндик қони тўкилган тупроқни соғинилш, Ватан учун баҳоли қудрат виждон билан меҳнат қилиш — имонлилик белгисидир.

Имон тушунчасига фақат диний тушунча сифатида қараш тўғри эмас. Чунки ҳар кунги фаолиятида инсонларга нафи тегадиган амаллар, савоб ишлар қилиш, солиҳ хулқ соҳиби бўлиш, оиласи, яқинларига меҳр-муҳаббатини аямаслик, жамиятдаги хулқ меъёрларини қалбан ҳис қилиб, уларни бузмасликка интилиш ҳам имондан эканлигини унутмаслик керак. Агар бола ёшлиқдан гўзал хулқларга эргашса, мусулмончилик одатлари, хўшхулқлилик тамойилларини ўзлаштириб боришга руҳан тайёр бўлса, уни имонли бўлиб тарбия топаяпти дейилш мумкин.

Мафкуравий тарбия ва миллий ғоянинг бош мезонларидан бири комиллик ва баркамоллик экан, ана шундай тарбия инсоний муносабатларни яхшилайти, жамият ривожига туртки бўлади.

Дунёқараш

Эътиқод ва қизиқишлар ҳар биримиздаги дунёқарашни шакллантиради. Шахснинг дунёқарашини — тартибга солинган, яхлит онгли тизимга айлантирилган билим, тасаввурлар ва ғоялар мажмуи бўлиб, у шахсни маълум бир қолипда, ўз шахсий қиёфасига эга тарзда жамиятда муносиб ўрин эгаллашга чорлайди. Мустақиллик даврида шаклланаётган янгича дунёқараш ёшларда Ватанга садоқатни, миллий қадриятлар, анъаналарни эъзозлашни, ўз яқинларига меҳрибон ва танлаган йўлига — касби, маслаги ва эътиқодига содиқликни назарда тутати. Янгича фикрлаш ва янгича тафаккур айнан мустақиллик мафкураси руҳида тарбия топиб, сайқал топган миллий онг, дунёқараш ва эътиқоддир.

Шахс дунёқарашини ва эътиқодини ўзгартирувчи омиллар

Дунёқараш — шахснинг шахслигини (индивид эмас), унинг маънавиятини, ижтимоийлашуви даражасини кўрсатувчи кучли мотивлардандир. Шунинг учун ҳам унинг шаклланиши ва ўзгариши масаласи муҳим масалалардан бўлиб, ҳамма вақт ва даврларда ҳам ўта долзарб бўлиб келган. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгач, жамиятда туб ислоҳотлар бошланди. Ана шу ислоҳотларнинг асосий йўналишларидан бири — маънавий-маърифий ислоҳотлар бўлиб, унинг асосий мақсади жамият аъзолари дунёқарашини истиқлол руҳида шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Давлатимизнинг ёшлар борасидаги сиёсатининг асосини ҳам уларда янгича ҳурфикрлик билан янгича дунёқарашни шакллантиришидир. Бу ўринда психология ўзгаришлар шароитида эътиқод, дунёқараш ва идеаллар ўзгаришига сабаб бўлувчи омиллар хусусида қуйидагиларга ажралади:

1. Маънавият ва маърифат. Аввало маърифат хусусида. Бу — одамнинг табиат, жамият ва инсонлар тўғрисидаги турли билимлари, тушунчалари, маълумотлари мажмуи бўлиб, унинг мазму-

ни бевосита шахс дунёқарашининг мазмун-моҳиятини белгилайди. Демак, ёшларга қаратилган ва улар ўқиб, ўрганиши учун йўналтирилган барча турдаги маълумотлар (китоблар, оммавий-ахборот воситалари орқали, мулоқот жараёнида), улар асосида шаклландиган янгича тасаввулар янгича дунёқараш учун заминдир. Мустақиллик йилларида эски, ўзини тарих олдида оқламаган мафкурадан воз кечилди, янги мустақиллик ғояси, унинг асосий тамойиллари, ёшларни маърифатли қилиш борасидаги вазифалар давлатимиз раҳбари И. А. Каримов асарларида муҳтасар, аниқ баён этилган. Улар асосида мамлакатимизда янги «Таълим тўғрисидаги қонун» ва «Қадрлар тайёрлашнинг миллий Дастури» қабул қилинди. Улар ёшларнинг энг илғор илм-фан ютуқларидан бохабар қилиш, буюк алломалар меросини чуқур ва теран ўрганиш, замонавий технологиялар асосида таълим-тарбия жараёнини таъкил қилиш, ёшларни маърифатли қилишнинг барча шарт-шароитларини яратишни назарда тутди. Бу саъй-ҳаракатлар маънавият борасидаги ислохотлар, ўзбек маданияти, санъати, адабиётини ривожлантириш ишлари, тарихимизни тиклаш борасида амалга оширилаётган оламшумул ишлар табиийки, ёшларимизда янгича дунёқарашнинг шаклланишига асос бўлади.

Ёшларнинг маълумотлилик даражаси янгиланиш даврида муҳим омил бўлиб, агар ўсмир ёки ўспиринда илк ёшликдан китобга, билимга меҳр тарбияланмаган бўлса, агар унинг билим ва тушунчалари доираси тор бўлса, у соғлом ғояни носоғломдан, дунёвийликни даҳрийликдан, зиёни жаҳолатдан фарқлай олмайди. Шунинг учун ҳам Президентимиз ёшларимиз билим олишлари учун, улар иқтидорининг ривожини учун барча шарт-шароитларни яратишга эътиборни қаратмоқдалар, бунга жавобан ёшлар фақат тинимсиз изланишлари, ўқишлари, илм сирларини мукамал эгаллашлари шарт. Зеро, Ҳадису шарифда ҳам зикр этилганидек, «Илм ўрганиш ҳар бир мусулмон учун фарзидир».

Илғор ғоялар эгаси бўлиш учун тафаккурни шундай машқ қилдириш лозимки, токи унинг ёрдамида кундалик долзарб масалаларга, халқ манфаатига хизмат қилувчи солиҳ ишларни амалга ошириш чоралари борасида турли-туман фикрларни юритиш имконияти бўлсин. Бу ҳолат ҳар қандай ғайри-табиий фикрларга ўз ўрнига ақл-идрок билан муносиб жавоб бериш, тараққиётимизга ғов бўлувчи ёт ва зарарли фикрларга нисбатан иммунитетни шакл-

лантириш, турли хил догматик қарашларга эга бўлган шахслар билан асосли ва танқидий мунозаралар олиб бориб, ўз нуқтан назарининг тўғрилигини тўла асослаш қобилиятини ўстиради.

Оила. Шахс маънавияти, унинг дунёқараши, барча тасаввур ва эътиқодига алоқадор бўлимлари мажмуи асосан оилада шаклланади. Шу маънода — оила ҳақиқий маънавият ўчоғи, мафкуравий тарбиянинг омили ва шарт-шароитидир. Миллий мафкурамизга хос бўлган илк тушунчалар, шахснинг ҳаётий йўналишлари, эътиқоди ва имони аввало оила муҳитида шаклланади. Бу жараён боболар ўғити, ота ибрати, она меҳри орқали амалга оширилади.

Ҳар бир шахс оиланинг жамиятдаги ўрни ва функцияларини, қадр қимматини англамасдан, Ватаннинг остонадан бошланишини тушунмасдан туриб, Ватан туйғусини том маънода ҳис қила олмайди. Бу иш асосан ҳар бир ўзбек оиласидаги тарбия анъаналари ва уларни такомиллаштириш, миллий қадриятларни турмуш тарзининг ажралмас бўлагига айлантириш, мулоқот маданиятининг Шарқона кўринишлари билан замонавий шакллари уйғунлаштириш, меҳнат тарбияси, унинг фарзандлар фаровон турмуш кечиришининг муҳим тамойили сифатида қадрланишига эришиши орқали амалга ошириш мумкин.

Бундан ташқари, шахснинг баркамоллиги ҳар бир шахс онгида оиланинг муқаддаслиги, Ватаннинг аслида оиладан бошланиши, шу боис уни севиш ва никоҳни муқаддас билиш зарурлигини, оиланинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва функцияларини тушунтириш орқали рўй бериши инобатга олинади.

Болаларда ёшлиқдан халқ ва юрт тақдирига бефарқ бўлмаслик психологиясини шакллантириш учун бола ҳаётининг дастлабки онларидан бошлаб, предметлар олами билан танишиши, ўйинчоқлар олами, тенгқурлари билан бўладиган ўйинларининг тарбияловчи хусусиятларига аҳамият бериш зарур. Инсониятга зарар келтирувчи, одамлар ўртасида зиддиятларни ва талофатларни келтирувчи «жангари» ўйинчоқлар, мултфилмлар, кинофилмлар кўришларини имкон даражасида чеклаш, бу ўйинларнинг психологик ҳамда педагогик экспертизалари бўйича ота-оналарга аниқ кўрсатмалар бериш зарур. Шарқона одоб ва ўзаро муносабатлар тамойилларини акс эттирувчи турли ўйинлар, ўйинчоқлар, расмли ўйинчоқ-китобчалар, халқ миллий фольклори ва эртаклари асосида яратилган мултфилмлар илк ёшлиқдан болалардаги маф-

куравий қарашларнинг тўғри шаклланишига ёрдам беради. Масалан, болалар ўртасида машҳур бўлган «Зумрад ва Қиммат», «Ёрилтош», «Хўжа Насриддиннинг саргузаштлари» каби қатор эртаклар орқали онлада болаларни яхшидан ёмонни, меҳр-саҳоватдан худбинликни фарқлашга ўргатиш ва шу орқали миллий удумларнинг халқ орзу-истаклари ва интилишлари билан боғлиқлигини яққол кўрсатиш мумкин.

Ота-оналар саводхонлиги бу ўринда катта рол ўйнайди. Энг аввало уларда соғлом тафаккур ва миллий ғояларни шакллантириш кераклигини алоҳида таъкидлаш мумкин. Бундай саводхонлик ота-оналик роли ва функциялари моҳиятини тўғри тушуниш, янги фарзанд дунёга келиши ва камол топиб ривожланишига оид қонуниятларни билиш, оилавий муносабатлар доирасида миллий урф-одатларимиз ва анъаналаримизнинг энг нодирларини турмушнинг барча соҳаларига сингдириш орқали, болаларда қадриятларга меҳр-муҳаббатни уйғотиш, балоғат ёшига етган фарзандларни оилавий ҳаётга тайёрлаш каби қатор масъулиятли вазифаларнинг туб маъносини билиш ва уларга амал қилиш назарда тутилади. Бундай билим ва тасаввурлар мажмуи отага қай даражада зарур бўлса, онага ҳам шу тарзда зарур ва аҳамиятлидир. Чунки бир қарашда санаб ўтилган функциялар одатий, уларга инсон ҳаёти мобайнида автоматик тарзда ўрганиб кетадигандай туюлсада, аслида ота-оналик шундай масъулиятли вазифаки, унинг жамиятимиз манфаати-га мос тарзда амалга оширилишига инсон ҳам маънавий жиҳатдан, ҳам психологик жиҳатдан тайёр бўлиши керак.

Касбни пухта эгаллаш ва фидокорона меҳнат қилиш учун илм қанчалик зарур бўлса, фозил фарзандлар тарбиялаш ва уларни инсонларга нафи тегадиган даражада етук қилиб тарбиялаш учун ҳам илм-билим шунчалик аҳамиятлидир. Шунинг учун бу фикрларнинг нақадар тўғрилиги ва айниқса, аёл киши учун саводлилик ва илмнинг зарурати тўғрисида ўз вақтида ўрта асрнинг кўзга кўринган истеъдодли шоирларидан бири Абдибек Шерозий шундай ёзган эди: «Илм — аёл учун зийнат. Ақлини нодонликдан қутқарган ҳар бир аёл номус, иззат, аёллик қадрини тушуниб етади. Бундай аёл ҳеч бир ишда адашмайди. Илмсиз аёл эса бола тарбиялашда турли хатоларга йўл қўяди».

2 *Боболар ва момолар ўзбек оиласида шахсни тарбиялашда* бевосита иштирок этадилар. Азалий туркий удумга биноан ота-

онадан ҳам кўра бобо-бувиларнинг тарбиявий таъсири кучлироқ бўлади. Масалан, Амир Темур шаҳзодаларнинг тарбияси билан уларнинг оналари эмас, улу бибилари-бувилари шуғулланишини лозим топган. Шунга кўра, Сарой Мулк хоним Шохруҳ Мирзони, суюкли набиралари Муҳаммад Султон Мирзо, Ҳалил Султон Мирзо, Улуғбек Мирзолар тарбиясини ўз бўйнига олган.

Шунинг учун ҳам юртимизда оила ҳамиша давлат ҳимоясида ва олий қадрият сифатида эъзозланади. Оила ижтимоийлашувнинг асосий ва муҳим ўчоғи бўлгани учун ҳам унинг шу муҳитда тарбияланаётган ёшлар эътиқоди ва дунёқарашидаги роли сезиларли, ҳукумат бола тарбиясида ота-оналар масъулиятини ошириш учун ҳар йили хайрли тадбирлар ишлаб чиқмоқда. Республикамизда йилларнинг «Оила», «Аёллар», «Соғлом авлод», «Оналар ва болалар» йили деб эълон қилиниши, «Оила» илмий-амалий Марказининг фаолият кўрсатаётганлиги жамиятда, ёшлар тарбияси борасида оиланинг роли ва масъулиятини оширишга ана шундай муҳим тадбирлардандир.

Ижтимоий установакалар

Соф психологик маънода янгича тафаккур ва дунёқарашни шакллантирувчи ва ўзгартирувчи ижтимоий психологик механизм — бу ижтимоий установакалардир. Бу — шахснинг атроф муҳитида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни, объектларни, ижтимоий гуруҳларни маълум тарзда идрок этиш, қабул қилиш ва улар билан муносабатлар ўрнатишга руҳий ички ҳозирлик сифатида одамдаги дунёқарашни ҳам ўзгартиришга алоқадор категориядир.

Рус олими В.А. Ядов ўзининг диспозицион концепциясини яратиб, унда установакаларни тўрт босқич ва тўрт тизимли сифатида тасаввур қилган.

А) элементар установакалар (set) — оддий, кундалик эҳтиёжлар асосида кўпинча онгсиз тарзда ҳосил бўладиган установакалар. Уларни ўзгартириш учун моддий шарт-шароитларни ва одамдаги эҳтиёжлар тизимини ўзгартириш кифоя.

Б) ижтимоий установакалар (attitud) — ижтимоий вазиятлар таъсирида ижтимоий объектларга нисбатан шаклландиган уста-

новкалар. Уларни ўзгартириш учун ижтимоий шарт-шароитлар ва шахснинг уларга нисбатан баҳо ва муносабатлари тизимини ўзгартириш керак.

В) базавий ижтимоий установкалар — улар шахснинг умумий йўналишини белгилайди, ҳаётний йўналишлари моҳиятидан келиб чиқади, уларни ўзгартириш эътиқодлар ва дунёқарашларни ўзгартириш демакдир.

Г) қадриятлар тизими — улар авлодлараро мулоқот жараёнининг маҳсули сифатида жамиятда қадр-қиммат топган нарсаларга нисбатан установка. Масалан, саҳиҳ ҳадислар шундай қадриятлардир, биз уларни танқидсиз, муҳокамаларсиз қабул қиламиз, чунки улар ҳам илоҳий, ҳам энг буюк инсонлар томонидан яратилган ва авлоддан авлодга ўз қадрини йўқотмай келаётган қадриятлардир.

Ижтимоий установкаларни ўзгартиришнинг энг содда ва қулай йўли — бу айни вазиятлар ва улардаги таъсирларни қайтаришдир. Бу қайтариш қайд қилинган образ сифатида инсон онгида узоқ муддатли хотирада сақланади ва вазият пайдо бўлганда, *объективлашади*, яъни ўз кучини ва мавжудлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам агар чет эл тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, у ерда бирор ғояни онгга сингдириш учун бир одам ёки бирор гуруҳ ўз сиёсий, мафкуравий ёки бошқа қарашларини бир хил сўзлар ва иборалар, ҳаракатлар билан қайтараверади ва шу йўл билан кўпчиликнинг маъқуллашига эришади. Айниқса, сайлов олди тадбирларида ана шу усул кенг қўлланилади. Шулардан келиб чиқиб, ижтимоий установкаларни ўзгартиришнинг усуллари ва психологик воситалари орқали ҳам дунёқарашни ўзгартиришга эришиш мумкин.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

- 1 И. А. Каримов. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Т., 1997.
- 2 И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., 1998.
- 3 И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. - Т., 1999.
- 4 Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник. - М., 1998.
- 5 Бернс Р. В. Я — Концепция и воспитание. - М., 1986.
- 6 А. Иброҳимов ва бошқ. Ватан туйғуси. - Т., 1996.
- 7 В. Каримова. Ижтимоий психология асослари. - Т., 1994.
- 8 В. Каримова ва бошқ. Мустақил фикрлаш. - Т., «Шарқ», 2000.

- 9 В. Каримова, Ф. Акрамова. Психология. Маърузалар матни. -Т., 2000.
- 10 В. Каримова. Тарғиботнинг психологик услублари. Маъруза матни. -Т., «Маънавият», 2001.
11. Кон И. С. Психология ранней юности. -М., 1989.
12. Майерс Д. Социальная психология. -СПб., 1997.
13. Миллий истиқлол ҳаёси: асосий тушунча ва тамойиллар.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
14. Моргунов Е. Б. Личность и организация. -М., 1996.
15. Муздыбаев К. Психология ответственности. -М., 1983.
16. Олпорт Г.В. Личность в психологии. - М., 1998.
17. Психология. Учебник. Под ред А. Крылова. - М., 1998.
18. Ядов В.А. Социальная идентичность личности. -М., 1994.

III БЎЛИМ

ШАХСНИНГ ФАОЛЛИГИ ВА ИЖТИМОЙ ХУЛҚНИНГ МОТИВАЦИЯСИ

Шахс ва унинг фаоллиги

Жамият билан доимий муносабатни ушлаб турувчи, ўз-ўзини англаб, ҳар бир ҳаракатини мувофиқлаштирувчи шахсга хос бўлган энг муҳим ва умумий хусусият — бу унинг *фаоллигидир*. Фаоллик (лотинча «actus» — ҳаракат, «activus» — фаол сўзларидан келиб чиққан тушунча) шахснинг ҳаётдаги барча хатти-ҳаракатларини намоён этишини тушунтирувчи категориядир. Бу — ўша оддий қўлимизга қалам олиб, бирор чизикча тортиш билан боғлиқ элементар ҳаракатимиздан тортиб, токи ижодий уйғониш пайтларимизда амалга оширадиган *мавҳум* фикрлашимизгача бўлган мураккаб ҳаракатларга алоқадор ишларимизни тушунтириб беради. Шунинг учун ҳам психологияда шахс, унинг онги ва ўз-ўзини англаши муаммолари унинг фаоллиги, у ёки бу фаолият турларида иштироқи ва уни уддалашига алоқадор сифатлари орқали баён этилади.

Фанда инсон фаоллигининг асосан икки тури фарқланади:

А. Ташқи фаоллик — бу ташқаридан ва ўз ички истак-хоҳишларимиз таъсирида бевосита кўриш, қайд қилиш мумкин бўлган ҳаракатларимиз, мушакларимизнинг ҳаракатлари орқали намоён бўладиган фаоллик.

Б. Ички фаоллик — бу бир томондан у ёки бу фаолиятни бажариш мобайнидаги физиологик жараёнлар (моддалар алмашинуви, қон айланиш, нафас олиш, босим ўзгаришлари) ҳамда, иккинчи томондан, бевосита психик жараёнлар, яъни аслида кўринмайдиган, лекин фаолият кечишига таъсир кўрсатувчи омилларни ўз ичига олади.

Мисол тариқасида ҳаётдан шундай манзарани тасаввур қилайлик: узоқ айрилиқдан сўнг она ўз фарзанди висолига етди. Ташқи фаолликни биз онанинг боласига интилиши, уни кучоқлаши, юзларини сийлаши, кўзларидан оққан севинч ёшларида кўрсак, ички фаоллик — ўша кўз ёшларини келтириб чиқарган физиологик жараёнлар, ички соғинчнинг асл сабаблари (айрилиқ муддати, ночорлик туфайли айрилиқ каби яширин мотивлар таъсири), кўриб идрок қилгандаги ўзаро бир-бирларига интилишни таъминловчи ички, бир қарашда кўз билан илғаб бўлмайдиган эмоционал ҳолатларда намоён бўлади. Лекин шу манзарани бевосита гувоҳи бўлсак ҳам, уни ифодалаган расмни қурсак ҳам, тахминан қандай жараёнлар кечаётганлигини тасаввур қилишимиз мумкин. Демак, иккала турли фаоллик ҳам шахсий тажриба ва ривожланишнинг асосини ташкил этади. Бир қарашда ҳар бир аниқ бир шахсга ва унинг эҳтиёжларига боғлиқ бўлиб туюлган бундай фаоллик турлари аслида ижтимоий характерга эга бўлиб, шахснинг жамият билан бўладиган мураккаб ва ўзаро муносабатларининг оқибати ҳисобланади.

Инсон фаоллиги «ҳаракат», «фаолият», «хулқ» тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, шахс ва унинг онги масаласига бориб тақалади. Шахс айнан турли фаолликлар жараёнида шаклланади, ўзлигини намоён қилади ҳам. Демак, фаоллик ёки инсон фаолияти *пассив* жараён бўлмай, у онгли равишда бошқариладиган фаол жараёндир. Инсон фаоллигини мужассамлаштирувчи ҳаракатлар жараёни *фаолият* деб юритилади. Яъни, *фаолият* — инсон онги ва тафаккури билан бошқариладиган, ундаги турли-туман эҳтиёжлардан келиб чиқадиган, ҳамда ташқи оламни ва ўз-ўзини ўзгартириш ва такомиллаштиришга қаратилган ўзига хос фаоллик шаклидир. Бу — ёш боланинг реал предметлар моҳиятини ўз тасаввурлари доирасида билишга қаратилган ўйин фаолияти, бу — моддий нёъматлар яратишга қаратилган меҳнат фаолияти, бу — янги кашфиётлар очишга қаратилган илмий-тадқиқотчилик фаолияти, бу — рекордларни кўпайтиришга қаратилган спортчининг маҳорати ва шунга ўхшаш. Шуниси характерлики, инсон ҳар дақиқада қандайдир фаолият тури билан машғул бўлиб туради.

Фаолият турлари. Жисмоний ва ақлий ҳаракатлар

Ҳар қандай фаолият реал шарт-шароитларда, турли усулларда ва турлича кўринишларда намоён бўлади. Қилинаётган ҳар бир ҳаракат маълум нарсага — предметга қаратилгани учун ҳам, фаолият предметли ҳаракатлар мажмуи сифатида тасаввур қилинади. Предметли ҳаракатлар ташқи оламдаги предметлар хусусиятлари ва сифатини ўзгартиришга қаратилган бўлади. Масалан, маърузани конспект қилаётган талабанинг предметли ҳаракати ёзувга қаратилган бўлиб, у аввало ўша дафтардаги ёзувлар сони ва сифатида ўзгаришлар қилиш орқали, билимлар захирасини бойитаётган бўлади. Фаолиятнинг ва уни ташкил этувчи предметли ҳаракатларнинг айнан *нималарга* йўналтирилганига қараб, аввало ташқи ва ички фаолият фарқланади. *Ташқи фаолият* шахсни ўраб турган ташқи муҳит ва ундаги нарса ва ҳодисаларни ўзгартиришга қаратилган фаолият бўлса, *ички фаолият* — биринчи навбатда ақлий фаолият бўлиб, у соф психологик жараёнларнинг кечишидан келиб чиқади. Келиб чиқиши нуқтан назаридан ички — ақлий, психик фаолият ташқи предметли фаолиятдан келиб чиқади. Дастлаб предметли ташқи фаолият рўй беради, тажриба орттириб борилган сари, секин-аста бу ҳаракатлар ички ақлий жараёнларга айланиб боради. Буни нутқ фаолияти мисолида оладиган бўлсак, бола дастлабки сўзларни қаттиқ товуш билан ташқи нутқда ифода этади, кейинчалик ичида ўзича гапиришга ўрганиб, ўйлайдиган, мулоҳаза юритадиган, ўз олдига мақсад ва режалар кўядиган бўлиб боради.

Ҳар қандай шароитда ҳам барча ҳаракатлар ҳам ички-психологик, ҳам ташқи-мувофиқлик нуқтан назаридан онг томонидан бошқарилиб боради. Ҳар қандай фаолият таркибида ҳам ақлий, ҳам жисмоний — мотор ҳаракатлар мужассам бўлади. Масалан, фикрлаётган донишмандни кузатганмисиз? Агар ўйланаётган одамни зийраклик билан кузатсангиз, ундаги етакчи фаолият ақлий бўлгани билан унинг пешоналари, кўзлари, ҳаттоки, тана ва қўл ҳаракатлари жуда муҳим ва жиддий фикр хусусида бир тўхтамга келолмаётганидан, ёки янги фикрни топиб, ундан мамнуният ҳис қилаётганлигидан дарак беради. Бир қарашда ташқи элементар ишни амалга ошираётган — мисол учун, узум кўчатини ортиқча барглардан холос этаётган боғбон ҳаракатлари ҳам ақлий

компонентлардан ҳоли эмас, у қайси баргнинг ва нима учун ортиқча эканлигидан англаб, билиб туриб олиб ташлайди.

Ақлий ҳаракатлар — шахснинг онгли тарзда, ички психологик механизмлар воситасида амалга оширадиган турли-туман ҳаракатларидир. Экспериментал тарзда шу нарса исбот қилинганки, бундай ҳаракатлар доимо мотор ҳаракатларни ҳам ўз ичига олади. Бундай ҳаракатлар қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- *перцептив* — яъни булар шундай ҳаракатларки, уларнинг оқибатида атрофдаги предметлар ва ҳодисалар тўғрисида яхлит образ шаклланади;

- *мнемик фаолият* — нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти ва мазмунига алоқадор материалнинг эслаб қолиниши, эсга туширилиши ҳамда эсда сақлаб турилиши билан боғлиқ мураккаб фаолият тури;

- *фикрлаш фаолияти* — ақл, фаҳм-фаросат воситасида турли хил муаммолар, масалалар ва жумбоқларни ечишга қаратилган фаолият;

- *имажитив* — («image» — образ сўзидан олинган) фаолияти шундайки, у ижодий жараёнларда ҳаёл ва фантазия воситасида ҳозир бевосита онгда берилмаган нарсаларнинг хусусиятларини англаш ва ҳаёлда тиклашни тақозо этади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар қандай фаолият ҳам ташқи ҳаракатлар асосида шаклланади ва мотор компонентлардан иборат бўлиши мумкин. Агар ташқи фаолият асосида психик жараёнларга ўтиш рўй берган бўлса, бундай жараённи психологияда **интериоризация** деб аталади, аксинча, ақлда шаклланган ғояларни бевосита ташқи ҳаракатларда ёки ташқи фаолиятга кўчирилиши **экстериоризация** деб юритилади.

Фаолият турлари яна онгнинг бевосита иштироки даражасига кўра ҳам фарқланади. Масалан, шундай бўлиши мумкинки, айрим ҳаракатлар бошида ҳар бир элементни жиддий равишда, алоҳида-алоҳида бажаришни ва бунга бутун диққат ва онгнинг йўналишини талаб қилади. Лекин вақт ўтгач, бора-бора унда онгнинг иштироки камайиб, кўпгина қисмлар автоматлашиб боради. Бу оддий тилга ўтирилганда, **малака ҳосил бўлди** дейилади. Масалан, ҳар биримиз шу тарзда хат ёзишга ўрганганмиз. Агар малакаларимиз қатъий тарзда биздаги билимларга таянса, фаолиятнинг мақсади ва талабларига кўра ҳаракатларни муваффақиятли бажа-

ришни таъминласа, биз буни кўникмалар деб атаймиз. Кўникмалар — доимо биздаги аниқ билимларга таянади. Масалан, кўникма ва малакалар ўзаро боғлиқ бўлади, шунинг учун ҳам ўқув фаолияти жараёнида шаклланидиган барча кўникмалар ва малакалар шахснинг муваффақиятли ўқишини таъминлайди. Иккаласи ҳам машқлар ва қайтаришлар воситасида мустаҳкамланади. Агар, фақат малакани оладиган бўлсак, унинг шаклланиш йўллари қуйидагича бўлиши мумкин:

- оддий намоёниш этиш йўли билан;
- тушунтириш йўли билан;
- кўрсатиш билан тушунтиришни уйғунлаштириш йўли билан.

Ҳаётда кўникма ва малакаларнинг аҳамияти катта. Улар бизнинг жисмоний ва ақлий уринишларимизни енгиллаштиради ва ўқишда, меҳнатда, спорт соҳасида ва ижодиётда муваффақиятларга эришишимизни таъминлайди.

Фаолиятни классификация қилиш ва турларга бўлишнинг яна бир кенг тарқалган усули — бу барча инсонларга хос бўлган асосий фаоллик турлари бўйича табақалашдир. Бу — мулоқот, ўйин, ўқиш ва меҳнат фаолиятларидир.

Мулоқот — шахс индивидуал ривожланиши жараёнида намоён бўладиган бирламчи фаолият турларидан бири. Бу фаолият инсондаги кучли эҳтиёжлардан бири — инсон бўлиш, одамларга ўхшаб гапириш, уларни тушуниш, севиш, ўзаро муносабатларни мувофиқлаштиришга қаратилган эҳтиёжларидан келиб чиқади. Шахс ўз тараққиётини айнан шу фаолият турини эгаллашдан бошлайди ва нутқи орқали (вербал) ва нутқсиз воситалар (новербал) ёрдамида бошқа фаолият турларини мукамал эгаллашга замин яратади.

Ўйин — шундай фаолият турики, у бевосита бирор моддий ёки маънавий неъматлар яратишни назарда тутмайди, лекин унинг жараёнида жамиятдаги мураккаб ва хилма-хил фаолият нормалари, ҳаракатларнинг символик андозалари бола томонидан ўзлаштирилади. Бола токи ўйнамагунча, катталар хатти-ҳаракатларининг маъно ва моҳиятини англаб етолмайди.

Ўқиш фаолияти ҳам шахс камолотида катта рол ўйнайди ва маъно касб этади. Бу шундай фаолликки, унинг жараёнида билимлар, малака ва турли кўникмалар ўзлаштирилади.

Меҳнат қилиш ҳам энг табиий эҳтиёжларга асосланган фаолият бўлиб, унинг мақсади, албатта, бирор моддий ёки маънавий неъматларни яратиш, жамият тараққиётига ҳисса қўшишдир.

Ҳар қандай касбни эгаллаш, нафақат эгаллаш, балки уни маҳорат билан амалга оширишда фаолиятнинг барча қонуниятлари ва механизмлари амал қилади. Оддийгина бирор касб малакасини эгаллаш учун ҳам унга алоқадор бўлган маълумотларни эслаб қолиш ва керак бўлганда яна эсга тушириш орқали уни бажариш бўлмай, балки ҳам ички (психик), ҳам ташқи (предметга йўналтирилган) ҳаракатларни онгли тарзда бажариш билан боғлиқ мураккаб жараёнлар ётишини унутмаслик керак. Лекин ҳар бир шахсни у ёки бу фаолият тури билан шуғулланишига мажбур қилган психологик омиллар — сабаблар муҳим бўлиб, бу *фаолият мотивларидир*.

Ижтимоий хулқ мотивлари ва шахс мотивацияси

Юқорида биз танишиб чиққан фаолият турлари ўз-ўзидан рўй бермайди. Шахснинг жамиятдаги ижтимоий хулқи ва ўзини қандай тутиши, эгаллаган мавқеи ҳам сабабсиз, ўз-ўзидан рўй бермайди. Фаолиятнинг амалга ошиши ва шахс хулқ-атворини тушунтириш учун психологияда «*мотив*» ва «*мотивация*» тушунчалари ишлатилади.

«*Мотивация*» тушунчаси «*мотив*» тушунчасидан кенгроқ маъно ва мазмунга эга. **Мотивация** — инсон хулқ-атвори, унинг боғланиши, йўналиши ва фаоллигини тушунтириб берувчи психологик сабаблар мажмуини билдиради. Бу тушунча у ёки бу шахс хулқини тушунтириб бериш керак бўлганда ишлатилади, яъни: «нега?», «нима учун?», «нима мақсадда?», «қандай манфаат йўлида?» деган саволларга жавоб қидириш — мотивацияни қидириш демакдир. Демак, у хулқнинг мотивацион таснифини ёритишга олиб келади.

Шахснинг жамиятда одамлар орасидаги хулқи ва ўзини тутиши сабабларини ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эга бўлган нарса бўлиб, масалани ёритишнинг икки жиҳати фарқланади: **а)** ички сабаблар, яъни хатти-ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳоказолар); **б)** ташқи сабаблар — фаолиятнинг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатлари. Яъни, булар айни аниқ бир ҳолатларнинг келиб чиқишига сабаб бўладиган ташқи стимуллардир.

Шахс хулқ-атворини ичкаридан, ички психологик сабаблар туфайли бошқариш одатда **шахсий диспозициялар** ҳам деб аталади. Улар шахс томонидан англаниши ёки англанмаслиги ҳам мумкин. Яъни, баъзан шундай бўладики, шахс ўзи амалга оширган иши ёки ўзидаги ўзгаришларга нисбатан шаклланган муносабатнинг ҳақиқий сабабини ўзи тушуниб етмайди, «Нега?» деган саволга «ўзим ҳам билмай қолдим, билмайман», деб жавоб беради. Бу англанмаган диспозициялар ёки установкалар деб аталади. Агар шахс бирор касбга онгли тарзда қизиқиб, унинг барча сир-асрорларини эгаллаш учун астойдил ҳаракат қилса, бунда вазият бошқачароқ бўлади, яъни, диспозиция англанган, онгли ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан *мотив* — аниқроқ тушунча бўлиб, у шахсдаги у ёки бу хулқ-атворга нисбатан турган мойиллик, ҳозирликни тушунтириб берувчи сабабни назарда тутати. Машҳур немис олими Курт Левин мотивлар муаммоси, айниқса, шахсдаги ижтимоий хулқ мотивлари борасида катта кенг қамровли тадқиқотлар олиб бориб, шу нарсани аниқлаганки, ҳар бир одам ўзига хос тарзда у ёки бу вазиятни идрок қилиш ва баҳолашга мойил бўлади. Шуниси ажабланарлики, ўша бир аниқ вазият хусусидаги турли шахсларнинг баҳолари ҳам турлича бўлади. Бундан ташқари, бир шахснинг ўзи ҳам ўзидаги ҳолат, кайфиятга боғлиқ ҳолда бир хил вазиятни алоҳида ҳолларда турлича идрок қилишга мойил бўларкан. Шунинг учун ҳам одамнинг айни пайтдаги реал ҳаракатларини ўша маълум шароитдаги ички ва ташқи стимулларга унинг берган баҳоси ёки реакцияси сифатида қарамай, балки унда шунга ўхшаш ҳолатларни идрок қилишга ички бир ҳозирлик — диспозициянинг мавжудлиги билан тушунтириш тўғрироқ бўлади. Шу маънода шахс хулқининг мотивацияси турли шароитлардан орттирилган тажрибага таянган, онгли таҳлиллар, ҳаттоки, ижтимоий тажриба нормаларининг таъсирида шаклланадиган сабаблар комплексини ўз ичига олади. Масалан, техника олийгоҳларида: «Материалларнинг қаршилиги» номли курс бор дейлик. Шу курсни ўзлаштириш ва ундан синовдан ўтиш кўпчиликка осонликча рўй бермайди. Ҳали курс бошланмасданок, ёш талабаларда шу курс ва унинг талабларига нисбатан шундай установка шаклланадики, албатта, бу курс қийин, уни олиб борувчи ўқитувчи ўта талабчан, қаттиққўл ва ҳоказо деган. Бундай мотивация мана неча авлод талабалар бошдан кечираётган ҳолат. Энди

аниқ бир шахснинг дарс жараёни бошланган кейинги ҳаракатлари аниқ бир мотивлар билан изоҳланади ва тиришқоқ талаба учун бу фан ҳам бошқа фанлар қатори тинимсиз изланиш, ўз вақтида дарсларни тайёрлашни талаб қилса, бошқаси учун (дангасароқ талаба учун) бу дарсдан кейин дарс йўқ ва у қачон шу семестр тугагини кутиб ҳаракат қилади.

Ҳар қандай мотивларнинг орқасида шахснинг *эҳтиёжлари* ётади. Яъни, мақсадли ҳаётда шахсда аввал у ёки бу эҳтиёжлар пайдо бўлади ва айнан уларнинг табиати ва заруратига боғлиқ тарзда хулқ мотивлари намоён бўлади. Мисол учун талабанинг ўқув фаолиятини олиш мумкин. Билим олиш мақсади билим, илм олиш, қизиқувчанлик эҳтиёжини пайдо қилади. Бу эҳтиёж тараққиётнинг маълум бир даврида, масалан, боғча ёшидан бошлаб қониқтирила бошлайди. Болага сотиб олиб берилган китоблар, дафтар ва бошқа ўқув қуроллари, маълум таълим масканида ташкил этилган шарт-шароитлар ва у ердаги бевосита билим олишга қаратилган фаолиятнинг ўзи, бола учун мотив ўрнини босади. Яна бир оддий мисол: қўлингизда китоб бор. Сиз ҳали уни ўқишни бошламадингиз. Лекин ўқиш истаги бор, шу истакнинг ортида эса, ўша мазмунни билиш ва унинг тағига етиш эҳтиёжи туради. Рус олими Р. Немов шахсдаги мотивацион соҳани қуйидагича тасаввур қилади. Умуман, ҳар қандай шахсдаги мавжуд эҳтиёжларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. *Биологик эҳтиёжлар* — бу — физиологик (ташналик, очлик, уйқу), жинсий, мослашув эҳтиёжлари.

2. *Ижтимоий эҳтиёжлар* — бу — меҳнат қилиш, билиш, эстетик ва ахлоқий-маънавий эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни биологик ҳамда ижтимоий турларга бўлганимиз билан шу нарсани унутмаслигимиз лозимки, шахсдаги ҳар қандай эҳтиёжлар ҳам ижтимоийлашган бўлади, яъни, улар ўша жамият ва муҳитдаги қадриятлар, маданий меъёрлар ва инсонлараро муносабатлар характерига боғлиқ бўлади. Масалан, энг табиий ва тушунарли ҳисобланган бизнинг емишга — овқатга бўлган эҳтиёжimizни олсак, у ҳам аниқ бир муҳитга қараб турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Яна мисол учун, тўй маросимлари ёки жуда тўкин дастурхон атрофида ўтирган одам нима учун шунчалик кўп овқат истеъмол қилиб юборганини билмай қолади. Агар бу табиат қўйни ёки пахта даласидаги ҳашар бўлса-чи, бир бурда

иссиқ нон ҳам бутун танага роҳат бахш этувчи малҳам бўлиб, очликни билинпирмайди. Камгарона дастурхондан овқат еб ўрганган киши оз-оз ейишга ўрганса, ёшлигидан меъёрдан ортиқ еб ўрганган одам врач олдига бориб, ўзи учун оздирувчи дори-дармон сўраса сўрайдики, лекин уйда ўзи емишини назорат қилиши кераклигини билмайди. Демак, бу ҳам маданиятга, этикага, оила муҳитига бевосита боғлиқ нарса экан-да.

Умуман шахс ижтимоий хулқи мотиви ҳақида гап кетганда, унинг икки томони ёки элементи ажратилади: *ҳаракат дастури ва мақсад*. Ҳаракат дастури мақсадга эришишнинг воситаларига аниқлик киритади. Шунинг учун ҳам дастурда назарда тутилган воситалар мақсадга эришишни оқлаши керак, акс ҳолда дастур ҳеч нарса бермайди. Масалан, баъзи ота-оналар фарзандларини яхши тарбиялаш ва ундан идеалларидаги шахс етишиб чиқишини орзу қилиб, унинг олдига жуда оғир тарбиявий шартларни қўядилар, бола эркинлиги бўғилади, у қатъий назорат муҳитида ушлади. Оқибатда бола кейинчалик бошқариб бўлмайдиган, қайсар, унча-мунча ташқи таъсирга берилмайдиган бўлиб қолиб, ҳар қандай бошқа ижтимоий шароитда қийналадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам мотив ҳар доим анланган, эҳтиёжлар мувофиқлаштирилган ва мақсадлар ва унга етиш воситалари аниқ бўлиши керак. Шундагина ижтимоий хулқ жамиятга мос бўлади.

Мотивларнинг турлари

Турли касб эгалари фаолияти мотивларини ўрганишда мотивлар характерини билиш ва уларни ўзгартириш муаммоси аҳамиятга эга. Шундай мотивлардан бири турли хил фаолият соҳаларида муваффақиятга эришиш мотиви бўлиб, бундай назариянинг асосчилари америкалик олимлар Д. Макклелланд, Д. Аткинсон ва немис олими Х. Хекхаузенлар ҳисобланади. Уларнинг фикрича, одамда турли ишларни бажаришини таъминловчи асосан икки турдаги мотив бор: муваффақиятга эришиш мотиви ҳамда муваффақиятсизликлардан қочиб мотиви. Одамлар ҳам у ёки бу турли фаолиятларни киришишда қайси мотивга мўлжал қилишларига қараб фарқ қиладилар. Масалан, фақат муваффақият мотиви билан ишлайдиганлар олдиндан ишонч билан шундай иш бошлайдиларки, нима қилиб бўлса ҳам ютуққа эришиш улар учун олий

мақсад бўлади. Улар ҳали ишни бошламай туриб, ютуқни кутадилар ва шундай ишни амалга оширишса, одамлар уларнинг барча ҳаракатларини маъқуллашларини биладилар. Бу йўлда улар нафақат ўз куч ва имкониятларини, балки барча ташқи имкониятлар — таниш-билишлар, маблағ каби омиллардан ҳам фойдаланадилар.

Ғарбда деярли барча одам ёшлиқдан шахсий ютуқ ва муваффақиятларга интилиш руҳида тарбияланади. Бу руҳ уларда эҳтиёж даражасида бўлади. Муваффақият уларда доимо келажакка қаратилган бўлиб, унинг мазмунида шинам, гўзал иш идорасидан тортиб, хушқомат котибанинг бўлиши ҳам киради. Шуниси эйтиборга лойиқки, бу ютуқларга шахс ўз меҳнати, ўқиши ва вақтида сармоя ажратиши орқали эришишини яхши билади. Бунда уларнинг ота-оналари жуда катта рол ўйнайди. Боласининг омадли бўлишини хоҳлаган ота-она ёшлиқдан ундан мустақилликни талаб қилади, шу боис бола ёшлиқданоқ ўз кучига ишониш кераклигини тушуниб боради, эришган ҳар бир ютуғидан қувонади ва ўзига ишончи ортади. Бизда айрим пайтларда шундай бўладикки, биз болани бошқаларга қараб ўрнак олишга, онаси ишлаб берган масаласи билан мактабда яхши баҳо олиб, ундан ўзи мақтаниб юришининг гувоҳи бўламиз. Бундай ёндашув болани бошқалар кучига ишонадиган, нима ишни бўлса ҳам катталарнинг йўл-йўриғи билан бажаришга ўрганиб қолади. Бундайлар, вақти соати келиб, оиласи, иши бўлганда, доимо ишни бошламай туриб, унинг ёмон оқибатли бўлмасмикин, деган ўй билан ҳавотирланадиган бўлиб қолади.

Демак, муваффақиятсизликдан қочиш мотивига таянган шахсларда биринчилардан фарқли, ишни бошлашдан аввал нима бўлса ҳам муваффиқиятсизликка дучор бўлмасликни ўйлайдилар. Шу тугайли уларда кўпроқ ишончсизлик, ютуққа эришишга ишонмаслик, пессимизмга ўхшаш ҳолат кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, охир-оқибат улар барибир муваффақиятсизликка учраб, «ўзи сира омадим юришмайдиган одамман-да» деган хулосага келадилар. Агар биринчи тоифали шахслар бир ишни муваффақиятли тугатгач, кўтаринки руҳ билан иккинчи ишга киришишса, иккинчи тоифа вакиллари, ҳар қандай ишни якунлагандан сўнг, унинг натижасидан қатъий назар, руҳан тушқунликка тушадилар ва оғриниш ҳисси билан бошқа ишга киришадилар.

Америкалик олима Квинн Вирджиниянинг ёзишича, муваффақиятсизликдан қочувчи шахсларда кўпинча рақобатдан қўрқиб

ҳисси устун бўлади. Ҳаттоки, шундай одамлар борки, улар айрим танишларининг назаридан қолиб кетмаслик, уларни хафа қилмаслик учун муваффақиятга интилмайдилар, оқибатда ҳаётда омадсизлар қаторига кириб қолади. Айниқса, бундай муносабат қизларга хос бўлиб, улар барча нарсада илғор бўлиб кетган, омадли кишиларга ишонч билдирмас эканлар. Фарбдаги урф-одатлар ва мулоқот анъаналари ўзига хослигини унутмаган ҳолда шуни эътироф этиш мумкинки, бизнинг қизлар ҳам жуда бировларнинг кўнглига қарайдигандан. Лекин ўқишда ва хизмат вазифаларини бажаришда улар йигитлардан қолишмасликка ҳаракат қилишади. Фақат оилавий муносабатларда аксарият аёллар албатта, эркакларнинг, катталарнинг фикрлари билан ҳисоблашишга, оилавий муаммоларни ҳал қилишда ташаббусни эркакларга беришга мойилдирлар.

Бу ўринда *талабчанлик* деган сифатнинг роли катта. Агар муваффақиятга йўналган шахсларнинг ўзларига нисбатан қўйган талаблари даражаси ҳам юқори бўлса, иккинчи тоифа вакиллари-нинг талаблари аксинча, паст бўлади. Бундан ташқари, ҳар биримиздаги ўзимиздаги реал қобилиятлар тўғрисидаги тасаввурларимиз ҳам ушбу мотивларнинг фаолиятдаги ўрнига таъсир кўрсатади. Масалан, ўзидаги қобилиятларга ишонган шахс ҳаттоки, мағлубиятга учраса ҳам, унчалик қайғурмайди, кейинги сафар ҳаммаси яхши бўлишга ишонади. Ишончсиз шахс эса кичкина берилган танбеҳ ёки танқидни ҳам жуда катта руҳий азоб билан қайғуриб бошдан кечиради. Шунинг учун ҳам шахснинг у ёки бу вазиятларда қайғуриш сифати ҳам маълум маънода мотивлар характерини белгилайди.

Шундай қилиб, мотивлар тизими бевосита шахснинг меҳнатга, одамларга ва ўз-ўзига муносабатларидан келиб чиқади ва ундаги характер хусусиятларини ҳам белгилайди. Уларнинг ҳар биримизда реал шарт-шароитларда намоян бўлишини бирор масъулиятли иш олдидан ўзимизни тутишимиз ва муваффақиятларга эришишимиз билан баҳоласак бўлади. Масалан, масъулиятли имтиҳон топшириш жараёнини олайлик. Баъзи талабалар имтиҳон олдидан жуда қайғурадилар, ҳаттоки, кўрқадилар ҳам. Улар учун имтиҳон топшириш жуда катта ташвишдай. Бошқалар эса бу жараёни босиқлик билан бошдан кечириб, ичидан ҳаяжонланаётган бўлсалар ҳам, буни бошқаларга билдирмайдилар. Яна учинчи тоифа кишилари умуман беғам бўлиб, сира қоймайдилар. Таби-

ийки, шунга мувофиқ тарзда, ҳар бир тоифа вакиллари ишининг муваффақияти ва фаолиятнинг самараси турлича бўлади. Бунга ҳар бир шахсдаги даъвогарлик даражаси ҳам таъсир қилади. Даъвогарлик даражаси юқорироқ бўлганлар билган-билмаганини исбот қилишга уринсалар, ана шундай даражаси пастлар бор билганини ҳам яхши айтиб беролмай, яна ўқитувчи билан тортишмайдилар ҳам.

Шунинг учун ҳам ҳар биримиз ижтимоий фаолият мотивларидан ташқари, шахсий ҳислатларимизни ҳам билишимиз ва онгли тарзда хулқимизни бошқара олишимиз керак.

Мотивларнинг анланганлик даражаси: ижтимоий установка ва уни ўзгартириш муаммоси

Юқорида таъкидлаганимиздек, мотивлар, яъни хатти-ҳаракатларимизнинг сабаблари биз томонимиздан англаниши ёки анланмаслиги ҳам мумкин. Юқорида келтирилган барча мисолларда ва ҳолатларда мотив аниқ, яъни шахс нима учун у ёки бу турли фаолиятни амалга ошираётганлигини, нима сабабдан муваффақиятга эришаётганлиги ёки мағлубиятга учраганини билади. Лекин ҳар доим ҳам ижтимоий хулқимизнинг сабаблари бизга аён бўлавермайди. Анланмаган ижтимоий хулқ мотивлари психологияда ижтимоий установка (инглизча «attitud») ҳодисаси орқали тушунтирилади.

Ижтимоий установка шахснинг ижтимоий объектлар, ҳодисалар, гуруҳлар ва шахсларни идрок қилиш, баҳолаш ва қабул қилишга нисбатан шундай тайёргарлик ҳолатики, у бу баҳо ёки муносабатнинг асида қачон шаклланганлигини аниқ англамайди. Масалан, Ватанимизни ҳаммамиз севамиз, байроғимиз муқаддас, немис инвесторларга ишонамиз, негрларга раҳмимиз келади, тижорат ишлари билан шуғулланадиганларни албатта пулдор, бадавлат, деб ҳисоблаймиз ва ҳоказо. Бу тасаввурлар, баҳо ва ҳиссиётлар қачон ва қандай қилиб онгимизда ўрнашиб қолганлигига эътибор бермасдан юқорида санаб ўтган ҳиссиётларни бошдан кечираверамиз. Мана шуларнинг барчаси ижтимоий установкалар бўлиб, уларнинг мазмун моҳияти асида ҳар бир инсон ижтимоий тажрибаси давомида шаклланади ва узоқ муддатли хотирада сақланиб, аниқ бир вазиятларда рўёбга чиқади.

Америкалик олим Г. Оллпорт ижтимоий установаканинг уч компонентли тизимини ишлаб чиққан:

А. **Когнитив компонент** — установа объектига алоқадор билимлар, гоаялар, тушунча ва тасаввурлар мажмуи;

Б. **Аффектив компонент** — установа объектига нисбатан субъект хис қиладиган реал хиссиётлар (симпатия, антипатия, лоқайдлик каби эмоционал муносабатлар);

В. **Ҳаракат компоненти** — субъектнинг объектига нисбатан реал шароитларда амалга ошириши мумкин бўлган ҳаракатлари мажмуи (хулқда намоён бўлиш).

Бу учала компонентлар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ бўлиб, вазиятга қараб у ёки бу компонентнинг роли устуворроқ бўлиши мумкин. Шунини айтиш лозимки, компонентлараро монандлик бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, айрим талабалар талабалик бурчи ва тартиб-интизом билан жуда яхши таниш бўлсаларда, ҳар доим ҳам унга риоя қилавермайдилар. «Тасодифан дарс қолдириш», «жамоатчилик жойларида тартибни бузиш» каби ҳолатлар когнитив ва ҳаракат компонентларида уйғунлик йўқлигини кўрсатади. Бу бир қарашда сўз ва иш бирлиги принципининг турли шахсларда турлича намоён бўлишини эслатади. Агар одам бир неча марта бида туриб, ижтимоий хулққа зид ҳаракат қилса, ва бу нарса бир неча марта қайтарилса, у бу ҳолатга ўрганиб қолади ва установага айланиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам биз ижтимоий меъёрлар ва санкциялар воситасида бундай қарама-қаршилик ва тафовут бўлмаслигига ёшларни ўргатиб боришимиз керак. Бу шахснинг истиқболи ва фаолиятининг самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Маърузасидаги адабиётлар рўйхати

- 1 Гримак Л.П. Резервы человеческой психики. -М., 1990.
- 2 В.Каримова. Ижтимоий психология асослари. -Т., 1994.
- 3 В. Каримова, Ф. Акрамова. Психология. Маърузалар матни. -Т., 2000.
- 4 Климов Е.А. Основы психологии. -М., 1998.
- 5 Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности. -М., 1988.
- 6 Мерлин В.С. Лекции по психологии мотивов человека. -Пермь, 1971.
- 7 Насиновская Е.Е. Методы изучения мотивации личности. -М., 1988.
- 8 Немов Р.С. Психология. В 3-х кн. -Кн. I. -М., 1998.
- 9 Практическая психодиагностика. Методики и тест. -Самара, 1998.
- 10 Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Т. 1,2. М., 1986.

IV БЎЛИМ

ШАХСНИНГ ИЖТИМОЙ БОРЛИҚНИ БИЛИШИ

Билиш жараёнлари ва профессионал фаолият

Профессионал фаолият шахсдан жуда кўп билимларни ҳамда малакаларни талаб қилади. Нима учун у ёки бу касбни танлаганини англаб етган шахс (мотивлар муаммоси), энди ўз фаолияти ва қобилиятларини бошқара билиши ва ўз устида муттасил ишлаб, малакаларини орттириб бориши шарт. *Профессионал билимдонлик* шу нуқтаи назардан шахс умумий маданиятининг шундай йўналишики, унга фақат касбига тааллуқли бўлган билимлардан ташқари, шу билимларнинг ҳосил бўлиш йўллари ва малакаларнинг такомиллашувини таъминловчи психологик жараёнлар ва ҳолатларни билишни ҳам тақозо этади. Бу психологияда билиш жараёнлари ва уларнинг моҳиятини ва кечишини билиш демакдир.

Маълумки, одамлар бир-бирларидан кўп жиҳатлари билан фарқ қиладилар. Масалан, айримлар кўрган-кечирганларини жуда яхши эсда олиб қолиб, керак вақтда аниқ эсга тушира оладилар. Баъзилар кўзи билан кўрган ҳар қандай объектни майда деталларигача баён этиш қобилиятига эга. Яна бирлари эшитган нарсалари хусусида аниқроқ фикрлайди, кимдир содда, равон тилга ўз ҳис-кечинмаларини айта олса, бошқалар — ҳар бир ҳикояга албатта, фантазия элементларини қўшишга мойил бўладилар. Демак, одамларнинг ташқи оламдан оладиган таассуротлари ва уларни онгда тартиблаштириш қобилиятлари ҳар хил бўларкан. Иккинчи томондан, шундай касбкорлар борки, у шахсдаги у ёки бу сифатларнинг мукаммаллашиб боришига имкон беради. Масалан, йирик автоматик бошқарув тизимларида ишлайдиган оператор ўз диққатини ҳар қандай майда ўзгаришларга ҳам қаратишга ўрганса, конструктор мавҳум математик ҳисоб-китобларга уста бўлиб боради.

Иқтисодчи-молиячи пулнинг ҳар бир тийинидан фойда олишга ўрганса, шоир табиятан барча ҳодиса ва воқеаларни бадий бўёқларда, ўзига хос идрок қилишга мойиллиги ошади. Демак, одамнинг ташқи олам хосса ва хусусиятларини онгида акс эттириши унинг иқтидори ўсиши ва профессионал малакалари ривожланганлигига боғлиқ тарзда кечади. Шунинг учун ҳар онгининг муҳим акс эттириш шакллари бўлмиш билиш жараёнлари — идрок, сезгилар, хотира, диққат, тафаккур, ирода ва ҳиссиётларнинг инсон ҳаёти ва профессионал ўсишидаги ролига тўхтаб ўтамиз.

Хўш, билиш жараёнлари деганда психологияда айнан нималар назарда тутилади? Билиш жараёнлари — бу шундай психик жараёнларки, улар шахсга ўзини ўраб турган атроф-муҳитнинг маълум ва муҳим хусусиятларини англашга, тушунишга ва улар устида ўзига зарур хулосалар чиқариб, ўз хулқ-атворини режалаштиришга имкон беради. Бу жараёнлар инсонга жуда яқин ва таниш. Чунки ҳар биримиз онгимиз борлигини, атрофдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг айрим алоҳида ҳамда яхлит хусусиятларини биламиз. Бу нарса ва ҳодисалар бизда ҳар бир алоҳида шароитда ўзига хос ҳиссий-кечинмаларни келтириб чиқаришини ҳам биламиз. Масалан, қорнингиз оч қолганда, емишга бўлган талабингизни ҳақиқатан бор ёки йўқлигини бировлардан сўрамайсиз-ку? Ёки китоб мутоала қилаётган шахс шу китобни рост билан ҳам ўзи ўқиётганлигини бошқалардан сўрамайди. Бундай ишлар ўз-ўзидан табиий жараёнлардай кечаверади. Фақат имтиҳон пайтида кеча-кечаси билан мутоала қилиб, ўрганиб чиққан материални нега ҳозир домла олдида эслай олмаётганлигингиз сизни кўпроқ қизиқтиради ва сиз «Хотирам устида ишлашим керак» деган хулосага келасиз.

Дарҳақиқат, билиш жараёнлари ҳам маълум маънода бошқариладиган жараёнлар бўлиб, агар сиз ўз имкониятларингизни кенгайтириш ёки иқтидор даражангизни орттирмоқчи бўлсангиз, бу жараёнларга оид маълум қоидалар ва хусусиятларни билиб олишингиз керак.

Билиш жараёнлари: умумий хусусиятлар

Инсон онги бир қарашда яхлит нарса, аслида у айрим алоҳида жараёнлардан иборат. Шунинг учун ҳам атроф-муҳитни, ўзи-

мизни билишимизга имкон берувчи онгни ўрганиш учун уни алоҳида психик жараёнларга бўлиб ўргана бошлаганлар. Бу жараёнлар — сезгилар, идрок, хотира, диққат, тафаккур, нутқ ва бошқалардир. Бу жараёнлар шу қадар бир-бирлари билан боғлиқки, бирини иккинчисиз тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Масалан, кўриб идрок қилиб турган нарсангизни фикрламай кўрингчи, унинг моҳиятини биласизми? Диққат билан кўрган ёки ўқиган текстингизни эслаб қоласиз. Ёки бирор нарса тўғрисида фикрлаш учун бизга бир вақтда ҳам илгариги идрок образлари, ҳам эслаб қолиш маҳоратимиз, ҳам ички нутқимиз, иродамиз ва диққат керак бўлади. Ҳаттоки, тасодифан кўлимизга кириб кетган зирапчага берган реакциямиз ҳам оддий оҳ-воҳга ўхшаш ҳиссиётлардан ташқари, ўша нарсанинг бу ерда қандай пайдо бўлганлиги каби қатор тафаккур жараёнларини келтириб чиқаради.

Мураккаб компьютер техникаси чиққандан кейин одамнинг ўз психик жараёнларига қизиқиши янада ортди. Энди маълумотларни қабул қилиш (анъанавий идрок деб аталувчи жараёнга ўхшаш), уларни қайта ишлаш (тафаккурга ўхшаш) ва уни сақлаш (хотира) ҳақида кўп гапирадиган бўлиб қолдик. Лекин бу инсондаги табиий жонли жараёнлар аҳамияти ва тарбияси масаласини янада юқори кўтарди.

Психология соҳасида экспериментал ишларнинг муваффақиятли амалга оширилиши аслида инсон психикаси компьютердан кўра мураккаблиги ва одам англаган маълумотларидан кўпроқ нарсаларни идрок қилиб, қабул қилишини исботлади. Масалан, махсус асбоблар ёрдамида аслида одам кўрмаётган, ҳис қилмаётган жуда кучсиз сигналлар ҳам физиологик реакцияларни келтириб чиқараётганлиги қайд этилди. Масалан, шу нарса аниқланганки, одам кино кўраётганда бир соняда 24 кадрни идрок қилади ва бирор тасвир кўз ўнгида гавдаланади. Психологлар шундай эксперимент қилишди: кунларнинг бирида ўзига хос тасвир намён этилди. 24 та кадр ўрнига 25 кадр бериб, ўша 25-кадрда «Кока-кола ичинг» деган ёзув берилди. Табиийки, оддий идрок бу битта кадрни илгамайди. Лекин томошадан кейин кинотеатр буфетида ушбу ичимликни ичиш 18 фоизга ошган. Демак, аслида онг бу маълумотни қабул қилган, лекин реал англаш, ойдинлашув рўй бермаган экан.

Аналогик ҳолат хотирамизда ҳам тез-тез рўй беради. Кимнидир учратиб қоламизда, ўйланамиз: қаерда кўрган эканман? Ҳеч

эслолмайсиз, лекин юзи, кўзи ва бошқа сифатлари танишдай. Буни ҳам шундай изоҳлаш лозимки, одам кўрган-кечирганлари аслида мияда сақланади, биз онг соҳасига айримларинигина чиқара оламиз. Фақат, касал бўлиб ёки бирор нарсадан қаттиқ ташвишга тушганимизда калламизга ҳар хил ўй-фикрлар келаверади. Ўшалар аслида бор нарсаларнинг беихтиёр тикланиши.

Онгдаги маълумотларнинг аслида миямиздагилардан камлигининг асосий сабаби — одам ҳар қандай маълумотни *саралаб, танлаб қабул қилади*, ўзи учун «аҳамиятсиз» деб баҳолаган нарсага диққат ҳам қилмайди, эслаб қолмайди ҳам. У ўз онгида барча мавжуд маълумотни ўзига хос тарзда қайта ишлайди, ўзгартиради. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон ўзига хос ва қайтарилмасдир индивидуалдир, дейилади. Билиш жараёнлардаги индивидуаллик сабабларини тушуниш учун энг муҳим билиш жараёнлари билан танишамиз.

Идрок ва идрок қилиш қонуллари

Ҳамма учун одағий бўлган шундай ҳолатни тасаввур қилинг: кўпчилигимиз эрталаб соатнинг жаранглашидан уйғонамиз. Соат будилнигининг товушини сезамиз, бу — алоҳида сигнал, лекин бу соат бизнинг уйғонишимиз учун чалинаётганлиги, товушнинг ортида ўша бизга керак бўлган вақтнинг аломати борлигини ўзимизча талқин этамиз. Агар соатдан чиққан товуш сезгиларимизга алоқадор бўлса, унинг вақтни билдирувчи предмет эканлиги ва бу бизнинг уйғониб, ўқишга ёки ишга отланишимиз зарурлигини билдираётганлигини биз идрок қиламиз. Умуман, психологларнинг фикрича, инсон ниманики идрок қилса, уни *фигура ва фонда* идрок қилади. Фигура — шундай нарсаки, уни аниқ англаш, ажратиш, кўриш, эшитиш ва туйиш мумкин. Фон эса аксинча, ноаниқроқ, умумийроқ нарса бўлиб, аниқ объектни ажратишга ёрдам беради. Масалан, гавжум бозорда кетаётган тақдирда ҳам ўз исми-мизни биров айтиб чақирса, дарров ўша тарафга қараймиз. Исми — фигура бўлса, бозордаги шовқин — фон ролини ўйнайди. Бошқача қилиб айтганда, биз бирор нарсани идрок қилаётган пайтимизда уни албатта бирор фонддан ажратиб оламиз. Масалан, гул бозорида айнан қип-қизил атиргул сизга ёқиб қолиб, ўшани харид қиласиз, қолган гуллар фондай онгингиз активига ўтмайди.

Шундай қилиб, идрок — бу билишимизнинг шундай шаклики, у борлиқдаги кўнлаб, хилма-хил предмет ва ҳодисалар орасида бизга айни пайтда керак бўлган объектни хосса ва хусусиятлари билан яхлит тарзда акс этишимизни таъминлайди. Яъни, идрокнинг асосида нарса ва ҳодисанинг яхлитлашган образи ётадики, бу образ бошқаларидан фарқ қилади. Идрок юқорида таъкидлаганимиздек, соат товушига ўхшаш, ўзига нисбатан соддароқ бўлган сезги жараёнларидан ташкил топади. Масалан, олманинг шаклини, ҳидини, мазасини, рангини сезамиз, яъни алоҳида-алоҳида хоссалар онгимизда акс этади. Бу — сезгиларимиздир. Сезгилар яхлит тарзда идрок жараёнини таъминлайди. Лекин олимлар идрокни сезгиларнинг оддийгина, механик тарздаги бирлашуви, деган фикрга мутлоқ қаршилар. Чунки идрок — онгли, мақсадга қаратилган мураккаб жараён бўлиб, унда шахснинг у ёки бу объектга шахсий муносабати ва идрокдаги фаоллиги асосий рол ўйнайди. Масалан, бунинг исботи учун кўпинча **Рубин фигураси** тавсия этилади. Унда иккита қора профил оқ фонда берилган. Бир қарашда айримлар бу расмларга қараб, «Бу — ваза» деб атаса, бошқалар уни бири-бирига қараб турган икки киши юзининг ён томондан кўриниши, деб таърифлаши мумкин. Шуниси характерлики, биринчи марта шу расмни кўрган одам уни яхлит идрок қилиб, нима эканлигини тушунишга ҳаракат қилади, лекин бирор фигурани кўргач, маълум вақтгача бошқасини кўрмай туради. Агар шу идрок даражаси қолса, яъни яна ниманидир кўришни хоҳламаса, у иккинчи фигурани кўрмаслиги ҳам мумкин. Бу биздаги идрок жараёнларининг фаоллигимизга, объектга муносабатимизга бево-сита боғлиқлигини кўрсатиб турибди. Иккинчидан, идрок бизнинг кайфиятимизга ҳам боғлиқ. Ташвиш билан йўлакчадан ўтиб кетаётиб, оёғингиз тагидаги нарса тугул, рўпарадаги одамни ҳам кўрмай қолишингиз мумкин. Ёки санъат музейида томоша қилиб юрган икки киши бир расмда тамоман ҳар хил нарсаларни, элементларни кўриши мумкин. Яхши кайфиятда, яхши дўстлар даврасида истеъмол қилган таом сизга жуда мазалидай туюлади. Агар талаба бирор фан предметидан қарздор бўлиб қолса, оч қоринга еган ширин таоми ҳам «таътимайди», ҳатто нима еганини ҳам унутиб кўяди. Ёмон кайфият кўпроқ қора, нурсиз ранглارни идрок қилишга мойил бўлса, яхши кўтаринки кайфият, аксинча, ҳамма нарсани энг ёқимли рангларда «кўради». Бу яна бир бор

идрокнинг оддийгина акс эттириш ёки билиш жараёни эмас, балки шахсдаги фаол установкаларга боғлиқ бўлган, мантиқан асосланган онгли жараён эканлигини исботлайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шахс идрок қилиши жараёнларига хос бўлган бир нечта қонуниятларни белгилаймиз:

А. Фигура ва фоннинг илгариги ҳаракатта боғлиқлиги қонуни. Бу қонуннинг маъноси: одам илгариги тажрибасида бўлган, бевосита тўқнаш келган, таниш нарсаларини идрок қилишга мойил бўлади. Агар бирор предметни у илгари фигура сифатида идрок қилган бўлса, демак, кейинги сафар ҳам уни айнан фигуралдай идрок қилади, агар фон бўлган бўлса, табиийки, фондай қабул қилади. Бу қонуннинг ҳаётдаги ўрни чет давлатларга борган туристлар тажрибасига таяниб тушунтирилиши мумкин. Ўзбекистонликлар Ер куррасининг қайси бурчагида бўлмасин, ўзбек дўпписи ёки атлас кўйлакни жуда тез илғаб оладилар ва суюниб кетадилар ҳам. Ёнидаги шериглари ўзбек бўлса ҳам, айнан дўппили ўзбекни кўриб, кўзлари яшнаб кетади. Бошқа миллат вакиллари, масалан, нигериялик ҳам миллий кўйлагига юрган бўлиши мумкин, лекин ўзбек турист учун бу кийим фон эди, фонлигича қолади ҳам.

Б. Идрокнинг константлилиги қонуни. Бу қонун маълум маънода олдингисига боғлиқ. Яъни бунда ҳам илгариги тажриба катта рол ўйнайди. Маъноси: одам ўзига таниш бўлган нарсаларни ўша хосса ва хусусиятлар билан ўзгаришсиз идрок қилишга мойилдир. Масалан, самолёт ичида ўтириб ерга қараганмисиз? Автомобил йўллари, уларда ҳаракат қилаётган машиналар кичкина кўринади, лекин биз уларни ҳозир кичрайиб қолган, деб идрок қилмаймиз-ку? Аслида кўз қорачиғимиздаги акс кичкина бўлса-да, уларни ўзимиз «тўғрилаб» алоҳида предметлар сифатида идрок қилаверамиз.

Бу ўринда бир этнографнинг Африкадаги кузатиши характерли. У кунларнинг бирида пигмейлар деб аталувчи қабила вакилларидан бири билан қуюқ ўрмондан чиққан (бу қабиланинг умри қалин ўрмонда ўтади). Рўпарада яйловда сонсиз моллар подаси ўтлаб юрган бўлган. Этнограф уларни оддий моллар подаси сифатида идрок қилган, пигмей эса уларни чумолиларга ўхшатиб, уларнинг кўплиги ва кичиклигидан ҳайратланган. Олимда идрокнинг константлиги намоён бўлган бўлса, унинг шеригида унинг бузилганлиги кузатилган.

Демак, идрокимизнинг константлиги, яъни илгариги тажриба асосида нарсаларнинг хосса ва хусусиятларини ўзгартирмай, тургун ҳолда яхлит тарзда идрок қилиш хусусияти бизга ташқи муҳитда тўғри мослашувимиз, нарсалар дунёсида адашмаслигимизни таъминлайди. Константлик — «constanta» сўзидан олинган бўлиб, ўзгармас, доимий деган маънони билдиради.

В. Кутишлар ва тахминларнинг идрокка таъсири. Кўпинча бизнинг идрокимиз айна пайтда биз нималарни кутаётганимизга боғлиқ бўлиб қолади. Биз ўзимиз кутгандан ҳам кўп пайтларда ўзимиз кўргимиз келган нарсаларни кўрамыз, эшитгимиз келган нарсани эшитамиз. Масалан, сонлар қаторида пайдо бўлган В ҳарфи узоқдан албатта 13 сонидай идрок қилинади, ёки аксинча ҳарфлар орасидаги 13 «В» га жуда ўхшайди. Кечаси ёлғиз қолиб кимнидир кутаётган бўлсангиз, ҳар қандай жуда секин шарпа ҳам оёқ товушларига ўхшайверади. Соғинган дўстингизга бирор жиҳати билан ўхшаш бўлган одамни кўрсангиз-чи?

Шундай қилиб, инсон идроки шахсий маъно ва аҳамият касб этган маълумот воситасида онгдаги бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилади. Бировнинг орқадан чақирлишини кутаётган бўлсангиз, негадир албатта, бош ҳарфи тўғри келган исмни айтса ҳам тезгинада ўша томонга ўгирилиб қарайсиз. Айнан шундай ҳодисалар баъзан идрокдаги хатоликларнинг келиб чиқишига олиб келади. Америкалик Дж. Бэгни деган олим стереоскоп орқали америкалик ва мексикалик болаларга шакли унчалик аниқ бўлмаган слайдларни бирин-кетин кўрсатган. Америкалик болалар уларни бейсбол ўйини, оқ сочли қиз ифодаланган десалар, мексикалик болалар уларни буқалар жанги, қора сочли қиз, деб таърифлаганлар. Кўпчилик болалар эса кўрсатилган иккита расмдан фақат биттасини кўрганини эътироф этганлар. Демак, бизнинг идрокимиз, унинг мазмуни маданий ва маънавий муҳита ҳам боғлиқ бўлиб, бу кутишлар тизимидан келиб чиқаркан.

Г. Ўзгармас маълумотнинг идрок қилинмаслиги қонуни. Бу қонуннинг моҳияти шундаки, мунтазам таъсир этувчи маълумот онгда узоқ ушлаб турилмайди. Масалан, ўтирганингизда соатнинг тиккилашини эшитганмисиз? Ҳа, товуш эшитилади, лекин маълум вақт ўтгандан сўнг гўёки у йўқ бўлиб қолгандай — эшитилмайди. Ёки эксперимент шароитида ёлғиз битта нуқтадаги ёруғлик манбаи кўзга таъсир этилиб, кўз ҳам шу нуқта билан бир

вақтда ҳаракатга келтириб турилганда, 1-3 секунддан сўнг одам ёруғлик манбаини кўрмай қўйгандек. Шунга ўхшаш экспериментлар барча идрок турларида ҳам синалган. Паст оҳангли куй ҳам маълум вақтдан кейин эшитмагандай ҳисни келтириб чиқаришини синаб кўришингиз мумкин.

Нутқ воситасида ҳадеб бир хил сўзларни қайтаравериш психотерапевтик амалиётда гипнотик ҳолатни келтириб чиқарувчи омил сифатида ишлатилади. Чунки бир хил сўзлар ҳадеб қайтарилаверса, улар ўзининг маъно-моҳиятини ҳам йўқотади. Масалан, кўчаларда юрадиган «фолбинлар»ни кўрганмисиз? Улар автоматик тарзда айтадиган сўзлари аслида уларнинг ўзлари учун умуман маъносини йўқотган («бахтингдан очайми, тахтингдан очайми?» ва ҳоказо шунга ўхшаш сўзлар). Ҳар қандай ҳаракат ҳадеб қайтарилаверса, «психологик тўйиниш» ҳодисаси рўй беради ва ҳаракатлар автоматлашиб, унинг айрим деталлари умуман онг назоратидан чиқади. Масалан, маҳоратли раққоса ҳар қандай рақсга ҳам чиройли, жозибали ҳаракатлар билан ўйин тушиб кетаверади.

Д. Англанганлик қонуни. Идрок қилаётган шахс учун фигуранинг англанганлиги, унинг зарурати ва маъноси катта аҳамиятга эга бўлади. Агар биз кузатаётган предмет, эшитаётган нутқ ёки ҳис қилаётган нарсамиз маъносиз, тушунарсиз, ноаниқ бўлса, биз жуда тез чарчаймиз ва толиқамиз. Масалан, хитой тилини билмайдиган одам шу тилда сўзлашувчилар орасига тушиб қолса, психологик жиҳатдан жуда қийналади. Яъни, *бизга барча нарсаларда бирор маъно ва мазмун керак*. Одам одатда тушунадиган нарсасинигина идрок қилади. Ҳаттоки, маърузачининг бугун тушунтираётган маърузасидаги фактлар сизнинг тушунчаларингиз ва билим доирангиздан узоқ бўлса, профессорга қараб ўтирган бўлсангиз ҳам унинг гаплари қулоғингизга кирмайди. Шундай пайтларда «Нима деяпти ўзи?» деб қўшнимиздан сўраб қўямиз ҳам, зеро, маърузачи ўша биз учун қадрдон ва она тили ҳисобланмиш ўзбек тилида гапираётган бўлса ҳам. Синаб кўриш учун ўртоғингизга бир нечта сўзлардан иборат қаторни беринг. Улар орасида мазмунан бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар, ҳаттоки маъносиз (тесқарисига ёзилган сўзлар) бўлсин. Орага 2-4 та таниш ўзбек тилидаги сўзлардан аралаштиринг. Бир дақиқа мобайнида қараб, эслаб қолганини қайтаришни сўрасангиз, ўша 2-4 та сўзлардан бошқаларни деярли «кўрмаганининг» гувоҳи бўласиз.

Демак, идрокимизнинг константлиги, яъни илгариги тажриба асосида нарсаларнинг хосса ва хусусиятларини ўзгартирмай, тургун ҳолда яхлит тарзда идрок қилиш хусусияти бизга ташқи муҳитда тўғри мослашувимиз, нарсалар дунёсида адашмаслигимизни таъминлайди. Константлик — «constanta» сўздан олинган бўлиб, ўзгармас, доимий деган маънони билдиради.

В. Куттишлар ва тахминларнинг идрокка таъсири. Кўпинча бизнинг идрокимиз аини пайтда биз нималарни кутаётганимизга боғлиқ бўлиб қолади. Биз ўзимиз кутгандан ҳам кўп пайтларда ўзимиз кўргимиз келган нарсаларни кўрамыз, эшитгимиз келган нарсани эшитамиз. Масалан, сонлар қаторида пайдо бўлган В ҳарфи узоқдан албатта 13 сонидай идрок қилинади, ёки аксинча ҳарфлар орасидаги 13 «В» га жуда ўхшайди. Кечаси ёлғиз қолиб кимнидир кутаётган бўлсангиз, ҳар қандай жуда секин шарпа ҳам оёқ товушларига ўхшайверади. Соғинган дўстингизга бирор жиҳати билан ўхшаш бўлган одамни кўрсангиз-чи?

Шундай қилиб, инсон идроки шахсий маъно ва аҳамият касб этган маълумот воситасида онгдаги бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилади. Бировнинг орқадан чақирлигини кутаётган бўлсангиз, негадир албатта, бош ҳарфи тўғри келган исмни айтса ҳам тезгинада ўша томонга ўгирилиб қарайсиз. Айнан шундай ҳодисалар баъзан идрокдаги хатоликларнинг келиб чиқишига олиб келади. Америкалик Дж. Бэгни деган олим стереоскоп орқали америкалик ва мексикалик болаларга шакли унчалик аниқ бўлмаган слайдларни бирин-кетин кўрсатган. Америкалик болалар уларни бейсбол ўйини, оқ сочли қиз ифодаланган десалар, мексикалик болалар уларни буқалар жанги, қора сочли қиз, деб таърифлаганлар. Кўпчилик болалар эса кўрсатилган иккита расмдан фақат биттасини кўрганини эътироф этганлар. Демак, бизнинг идрокимиз, унинг мазмуни маданий ва маънавий муҳитга ҳам боғлиқ бўлиб, бу кутишлар тизимидан келиб чиқаркан.

Г. Ўзгармас маълумотнинг идрок қилинмаслиги қонуни. Бу қонуннинг моҳияти шундаки, мунтазам таъсир этувчи маълумот онгда узоқ ушлаб турилмайди. Масалан, ўтирганингизда соатнинг тиккилашини эшитганмисиз? Ҳа, товуш эшитилади, лекин маълум вақт ўтгандан сўнг гўёки у йўқ бўлиб қолгандай — эшитилмайди. Ёки эксперимент шароитида ёлғиз битта нуқтадаги ёруғлик манбаи кўзга таъсир этилиб, кўз ҳам шу нуқта билан бир

Е. Тахминларни текшириш жараёнида идрок қилиш. Биз идрок жараёнида илгариги тажрибага таянганимиз билан кўпинча адашамиз, баъзан эса ўзимиз учун янгиликлар очиб, тажрибани янада бойитамиз. Илгариги тажриба ва келажакни бащорат қилиш инсонга хос хусусият бўлиб, бизнинг сезги органларимиз орқали келадиган маълумотларнинг қўлами ва имкониятларини янада оширади. Шу нуқтан назардан олиб қаралганда, *идрок — ташқи муҳит тўғрисидаги тахминларимизни исбот қилишга қаратилган фаол жараёндир.* Биз бевосита идрокимиз «тагига етолмаётган», «тушунмаётган» нарсаларни бевосита ҳис қилгимиз, қўлимиз билан ушлаб кўргимиз, улар билан ишлагимиз келади. Яъни, идрок қилинаётган нарсада ноаниқлик, сир пайдо бўлса, биз «Бу нима бўлди?» деган савол асосида тахмин қила бошлаймиз ва уни текшириш учун ҳаракат қиламиз. Айнан ҳаракатлар, амалий ишлар идрокимиз имкониятлари ва чегараларини кенгайтиради ва англашга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам ҳар бир ишни бошлашдан аввал нимага эгамиз, нима керак ва нима қилсак, тезроқ яхши натижага эга бўламиз, деган савол билан ўзимиздаги тажрибада бўлган билимларимиз билан унчалик аниқ бўлмаган маълумотларни тарозуга солиш ва имкон борича нутқимиз, ҳаракатларимиз билан реал тажрибани кенгайтиришга интилишимиз керак. Шундай қилиб, бир қарашда оддийроқ туюлган идрок ҳам инсон билимлари, тушунувчанлиги ва фаоллиги билан боғлиқ психологик жараён бўлиб, у аслида шахсий тажрибаимизнинг бирламчи асоси ва базасидир.

Идрок қилиш ва диққат

Идрокнинг аниқлиги ва самарадорлигига бевосита алоқадор бўлган психик жараёнлардан бири — диққатдир. Шунинг учун ҳам уйқусираб ўтириб маъруза тинглаган талабанинг ўша маъруза матнини идрок қилиши қай даражада бўлиши мумкинлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Шунинг учун ҳам биз диққатимизни керакли объектда ушлаш учун, юқорида мисолда талабанинг маърузани тўла идрок қилиши учун консепт қилиш кераклиги тавсия этилади. Чунки, шу пайтда онгимиз эшилтаётган сўзларнинг мазмунига қаратилган бўлади. Демак, *диққат* — шундай психик жараёнки, унинг ёрдамида

рангларнинг бирдан алмашганиши, хориж сафари вақтида кутилмаганда она тилида кимнингдир орқангизда туриб гаплашиши кабилар идрокни аниқлаштириш ва бунинг учун диққатни ўша нарсага қаратишга сабаб бўлади ёки Тошкентнинг аънавий қиёфасида пайдо бўлган ўта замонавий бино, масалан, Банклар ассоциацияси биноси контраст эффект беради, чунки у бошқа объектлардан туб фарқ қилади. Шунинг учун ҳам диққатимиз ноанъанавий, ажралиб турадиган нарсаларга идрокимизни, онгимизни йўналтиради.

Қайтарув қонуни. Телефонда ўртоғингизга бирор таклифни айтдингиз дейлик. Агар у одатий «хўп» дейиш ўрнига, қатор қилиб «хўп», «хўп», «хўп» деса, дарров ўйланиб қоласиз, «бунча қайтариб қолдинг, зарда қилмаяпсанми?» дейсиз ҳам. Сайлов олди жараёнларида номзодлар ўз фотосуратлари ёки сиёсий партиялари ҳақидаги маълумотларни ҳар бир маҳалла ва катта кўчаларга иладиларки, шу орқали кўпчиликнинг диққатини ўзларига жалб қиладилар.

Янгиллик қонуни. Маълумотнинг янгиллиги, шахс учун кутилмаганда пайдо бўлиши ҳам диққатни жалб этувчи кучли омил. Рекламада ҳам «Биринчи марта» деб берилган маълумот, ижтимоий жараёнлардаги янгилликларнинг ўзига хос бетакрорлиги, дўстингиз устидаги янги костюм, билдирилган янги фикр ёки гоё албатта, ўзгалар диққатини ўзига тортмай қолмайди.

Оммавий таъсирланиш қонуни. Оммавий ахборот воситалари орқали бутун дунёга таралаётган бирор хабар, ёки атайлаб одамлар ўртасида тарқатилган «миш-миш» ёки «шов-шувлар» алоҳида айрим шахсларнинг ҳам диққат марказига тушади. Қолаверса, биз ҳаммани қизиқтирган, ҳамма гапириб юрган маълумотга ишонамиз, ҳамма кийган либосга эътибор қаратиб, ўзимизда ҳам бўлишини хоҳлаймиз. Бу омил ҳам диққатталаб омиллардандир. Машҳур шахсларга кўпчилик эътибор бергани учун ҳам баъзан махсус аукционлар уюштирилиди ва у орқали у ёки бу фирма ўз маҳсулотлари ёки ташкилотини ташвиқот қилиб олади. Масалан, малика Диананинг кийимлари ва тақинчоқларини аукцион қилиш ёки намойиш қилишдан кўзланган мақсадлар ҳам фақат уларни пуллаш эмаслиги аён.

Шундай қилиб, диққат — бизнинг барча онгли ҳаракатларимиз ва англоланган идрокимизнинг муҳим омилдир.

онгимиз ўзимиз учун аҳамиятли бўлган нарсалар, ҳодисалар, предметлар моҳиятига қаратилади. Яъни, диққат — онгининг йўналганлигини тушунтирувчи психик жараён дир. Гап шундаки, бизни ўраб турган борлиқ ва ундаги ҳодиса ва предметлар дунёси шунчалик мураккаб ва турфаки, биз онгимизни бир вақтда уларнинг барчасига бирдан йўналтира олмаймиз. Диққат шунинг учун керакки, у бизга айнаи вақтда керак бўлган объектни шу турфанинг орасидан ажратиб, уни ўрганиш ёки танишишга имкон беради. Масалан, ўқитувчининг саволига жавоб бераётган ўқувчини тасаввур қилинг: гапираётиб, бармоқлари билан дафтарининг қирғоғини ҳадеб буклаётганлигини ўзи сезмайди. Ўқитувчининг «Дафтарни тинч қўй», деган танбеҳигина унинг диққатини ўзи амалга ошираётган ҳаракатга йўналтиради.

Ҳозирги пайтда реклама соҳаси ҳам Ўзбекистонда ривожлана бошлаяпти. Ўша реклама берувчилар харидорларнинг диққатини у ёки бу товарга жалб этиш учун унинг заруратини биздаги табиий эҳтиёжларга, бизга таниш бўлган машҳур шахслар ҳаётига ўқиш ёки меҳнатимиз шароитларига боғлаши бежиз эмас. Чунки биз диққатимизни бевосита ўзимизга керак бўлган, муҳим ва аҳамиятли объектларга қаратамиз. Агар маърузада ўтириб, жуда қорнингиз очган бўлса, диққатингиз кўпроқ ошхонага ёки уйга кетаверади, лекин дарснинг тугашигача қолган вақт ҳам роса чўзилаётгандай туюлади. Бу мисоллар идрокимизнинг ва онгли ҳаётимизнинг диққат жараёнига нечоғлик боғлиқлигини яна бир мартаба исботлайди.

Диққатнинг асосан икки хил тури фарқланади: *ихтиёрий ва беихтиёр* диққат. Агар ихтиёрий диққат шахс онгининг бевосита ўзи учун аҳамиятли объектларга атайлаб жалб этиши бўлса, (масалан, маърузани тўла тушуниш учун талабанинг уришилари) беихтиёр диққат нарса ва ҳодисаларнинг мазмун ва моҳияти, жозибасига боғлиқ тарзда онгимизнинг маълум нарсаларга йўналганлигидир. Масалан, тижорат дўконида машҳур актер кийиб рол ўйнаган кўйлак қизларнинг диққатини беихтиёр ўзига тортади.

Диққатни жалб этишнинг бир нечта универсал қоидалари бор. Масалан, биринчиси — **контраст** қоғуни. Масалан, телевизор кўриб ўтириб, бирдан бир каналнинг бошқаси билан уланиб қолиши,

рангларнинг бирдан алмаштиниши, хориж сафари вақтида кутилмаганда она тилида кимнингдир орқангизда туриб гаплашиши кабилар идрокни аниқлаштириш ва бунинг учун диққатни ўша нарсага қаратишга сабаб бўлади ёки Тошкентнинг ағънавий қиёфасида пайдо бўлган ўта замонавий бино, масалан, Банклар ассоциацияси биноси контраст эффект беради, чунки у бошқа объектлардан туб фарқ қилади. Шунинг учун ҳам диққатимиз ноағъанавий, ажралиб турадиган нарсаларга идрокимизни, онгимизни йўналтиради.

Қайтарув қонуни. Телефонда ўртоғингизга бирор таклифни айтдингиз дейлик. Агар у одатий «хўп» дейиш ўрнига, қатор қилиб «хўп», «хўп», «хўп» деса, дарров ўйланиб қоласиз, «бунча қайтариб қолдинг, зарда қилмаяпсанми?» дейсиз ҳам. Сайлов олди жараёнларида номзодлар ўз фотосуратлари ёки сиёсий партиялари ҳақидаги маълумотларни ҳар бир маҳалла ва катта кўчаларга иладиларки, шу орқали кўпчиликнинг диққатини ўзларига жалб қиладилар.

Янгилик қонуни. Маълумотнинг янгилиги, шахс учун кутилмаганда пайдо бўлиши ҳам диққатни жалб этувчи кучли омил. Рекламада ҳам «Биринчи марта» деб берилган маълумот, ижтимоий жараёнлардаги янгиликларнинг ўзига хос бетақрорлиги, дўстингиз устидаги янги костюм, билдирилган янги фикр ёки гоё албатта, ўзгалар диққатини ўзига тортмай қолмайди.

Оммавий таъсирланиш қонуни. Оммавий ахборот воситалари орқали бутун дунёга таралаётган бирор хабар, ёки атайлаб одамлар ўртасида тарқатилган «миш-миш» ёки «шов-шувлар» алоҳида айрим шахсларнинг ҳам диққат марказига тушади. Қолаверса, биз ҳаммани қизиқтирган, ҳамма гапириб юрган маълумотга ишонамиз, ҳамма кийган либосга эътибор қаратиб, ўзимизда ҳам бўлишини хоҳлаймиз. Бу омил ҳам диққатталаб омиллардандир. Машҳур шахсларга кўпчилик эътибор бергани учун ҳам баъзан махсус аукционлар уюштирилиди ва у орқали у ёки бу фирма ўз маҳсулотлари ёки ташкилотини ташвиқот қилиб олади. Масалан, малика Диананинг кийимлари ва тақинчоқларини аукцион қилиш ёки намойиш қилишдан кўзланган мақсадлар ҳам фақат уларни пуллаш эмаслиги аён.

Шундай қилиб, диққат — бизнинг барча онгли ҳаракатларимиз ва англанган идрокимизнинг муҳим омилдир.

Хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги

Одам кўрган, ҳис қилган ва эшитган нарсаларининг жуда оз миқдоринигина эслаб қола олади. Маълум бўлишича, бир вақтнинг ўзида одам онгида 7 тадан ортиқ белгига эга бўлган маълумотнинг қолиши қийин экан. Бу еттига сўз, сон, белги, нарсанинг шакли бўлиши мумкин. Агар телефон рақамлари 8 та белгили бўлганда, уни ёдда сақлаш анча қийин бўларкан. Демак, оннинг танловчанлиги ва маълумотларни саралаб, териб ишлатиши яна бир психик жараёни — хотирани билишимиз лозимлигини билдиради.

Одатда биз бирор бир материални ўқийдиган бўлсак, уни ҳеч бир ўзгаришсиз эслаб қолишга ҳаракат қиламиз. Лекин ажабланарлиси шундаки, борган сари материал маълум ўзгаришларга юз тутиб, хотирада дастлабки пайтдагисидан бошқачароқ бўлиб сақланади. Баъзи бир материал ёки маълумот хоҳласак ҳам хотирадан ўчмайди, бошқаси эса жуда қаттиқ хоҳласак ҳам керак пайтда ёдимизга туширолмаймиз. Бу каби саволлар, инсон билиш жараёнларидаги энг муҳим саволлар бўлиб, баъзан ўз тараққиётимиз ва камолотимизни ҳам ана шундай омилларга боғлагимиз келади.

Маълум бўлишича, инсон мияси ҳар қандай маълумотни сақлаб қолади. Агар шу маълумот бирор сабаб билан одамга керак бўлмаса, ёки ўзгармаса, у ондан табиий тарзда йўқолади. Лекин ҳар доим ҳам бизнинг профессионал фаолиятимиз манфаатларига мос маълумотларни эса сақлаш жуда зарур ва шунинг учун ҳам кўпчилик атайлаб хотира тарбияси билан шуғулланади.

Х о т и р а — бу тажрибамизга алоқадор ҳар қандай маълумотни эслаб қолиш, эса сақлаш, эса тушириш ва унутиш билан боғлиқ мураккаб жараёндир. Хотира ҳар қандай тажрибамизга алоқадор маълумотларнинг онгимиздаги аксидир.

Инсон хотирасининг яхши бўлиши, яъни ҳис-кечинмаларимиз, кўрган-кечирганларимизнинг мазмуни тўлароқ миямизда сақланиши қуйидаги омилларга боғлиқ:

- эса сақлаб қолиш билан боғлиқ ҳаракатларнинг яқунланганлик даражасига;
- шахснинг ўзи шуғулланаётган ишга нечоғлиқ қизиқиш билдираётганлиги ва шу ишга мойиллигига;

- шахснинг бевосита фаолият мазмуни ва аҳамиятига муносабатининг қандайлигига;

- шахснинг айна пайтдаги кайфиятига;

- иродавий кучи ва интилишларига.

Хотира жараёнлари шахснинг фаолиятдаги ютуқларига боғлиқ бўлгани учун ҳам, унинг табиати, қандай кечишига кўплаб олимлар аҳамият берганлар. Масалан, нима учун одам у ёки бу маълумотни хотирада сақлайди, деган саволга турли олимлар турлича жавоб берадилар. Масалан, физиологлар унинг сабабини миёда ҳосил бўладиган нерв боғланишлари — ассоциациялар билан боғлашса, биохимиклар — рибонуклеин кислота (РНК) ва бошқа биохимик ўзгаришлар оқибатидадир, деб тушунтирадилар.

Психологлар эса хотирани доимо инсон фаолияти, унинг шахс учун аҳамияти ва мотивлар характери билан боғлайдилар. Чунки шахснинг йўналганлиги, унинг ҳаётдаги мавқеи ва қобилиятларининг ривожланганлик даражаси айнан хотирасининг мазмунига боғлиқ. Шунинг учун ҳаттоки, шундай гап ҳам бор: «Нимани эслашингни менга айт, мен сенинг кимлигингни айтаман».

Амалий нуқтаи назардан хотиранинг самарадорлиги ва уни ўқув ва меҳнат фаолияти жараёнида ошириш катта аҳамиятга эга. Чунки кўпинча одамлар орасида ишчанроғи, ўқувчи ёки талабалар орасида билимлироғи ҳам бир қарашда хотирасининг кучи билан бошқалардан ажралиб туради. Буюк бобокалонимиз Амир Темурнинг хотираси ҳақида афсоналар юради. Масалан, у ўз қўл остидаги беқларнинг нафақат исмини, балки отасининг исмлирини ҳам ёддан биларкан, учрашувларда бевосита номини айтиб мурожаат қиларкан. Бу фазилат ҳам унинг ўз қўл остидагилар орасида обрўининг баландлигига таъсир кўрсатган. Американинг машҳур Президентларидан Авраам Линколн ҳам ана шундай феноменал хотирани ўз яқинлари ва иш юзасидан у билан боғлиқ бўлган ходимларга нисбатан намоён этиб, дол қолдирган экан. Демак, хотира тарбияси, уни керакли йўсинда ривожлантириш — керак бўлса, шахсий обрў ҳамда ишдаги самара масаласи билан бевосита боғлиқ экан.

Умуман, *хотиранинг самарадорлиги эслаб қолишнинг кўлами ва тезлиги, эсда сақлашнинг давомийлиги, эсга туширишнинг аниқлиги билан боғланади.* Демак, одамлар ҳам айнан шу сифатларга кўра ҳам фарқланадилар:

- материални тезда эслаб қоладиганлар;
- материални узоқ вақт эсда сақлайдиганлар;
- истаган пайтда осонлик билан эсга туширадиганлар.

Баъзи одамларнинг хотирасига хос жиҳатларни туғма деб аташади. Тўғри, олий нерв тизими, унинг ўзига хос ишлаш хусусиятлари хотиранинг ўзига хос индивидуал услубини белгилаши мумкин. Лекин ҳаётда кўпинча шахснинг билиш жараёнлари ва сезги органларининг ишлаш қобилиятларига боғлиқ тарзда ажралиб турадиган типлари ҳақида гапиришади. Масалан, айрим одамлар кўрган нарсаларини жуда яхши эслаб қолади, демак, уларнинг *хотираси кўрғазмали — образли* бўлиб, кўзи билан кўрмагунча, нарсанинг моҳиятини тушунмайди ҳам. Бошқалар эса ўзича фикрлаб, номини айтиб, мавҳум тарзда тасаввур қилмагунча, эслаб қолиши қийин бўлади. Бундайлар *сўз — мантиқий хотира* типи вакилларида. Яна бир типли одамлар бевосита ҳис қилган, «юрагидан» ўтказган, унда бирор ёрқин эмоционал образ қолдирилган нарсаларни яхши эслаб қоладилар, бу — *эмоционал хотирадир*. Лекин яна бир хотира эгалари борки, уларни *феноменал хотира* соҳиблари деб аташади. Психологияга оид китобларда ана шундай хотирага эга бўлган кишилар тўғрисида кўп ёзилган. Бу шундай кишиларки, улар бир вақтнинг ўзида нисбатан жуда катта ҳажмдаги маълумотларни эсда сақлай олади ва эсга туширади. Масалан, тарихий шахслар орасида Юлий Цезар, Наполеон, Моцарт, Гаусс, шахмат устаси Алехин каби инсонлар хотираси ана шундай ноёб бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Таниқли, рус психологи ва нейропсихологи А. Р. Лурия ҳам ана шундай хотира соҳибларидан бири — асли касби журналист бўлган Шерешевский деган шахс хотирасини атайлаб узоқ вақт мобайнида ўрганган. Унинг хотираси шундай эдики, Дантенинг «Илоҳийлик комедияси»дан олинган узундан-узоқ парчани бир марта қараб олгандан сўнг, 15 дақиқадан сўнг сўзма-сўз айтиб беролган. Шуниси характерли эдики, комедия унга нотаниш бўлган италян тилида ёзилган эди. Кўпчиликни қандай қилиб яхши, мустаҳкам эсда сақлаб қолиш муаммоси қизиқтирса, Шерешевский учун қандай қилиб унутиш масаласи мураккаб эди. Уни хотира образлари доимо қийнар, кўрган нарсалари кўз олдида гавдаланаверар эди. Қандай қилиб эслаб қоласиз? деган

саволга у шундай жавоб берган: мен «материални» ўзимга таниш ва сеvimли бўлган Москва кўчаларига жойлаштираман. Бир марта бир материалнинг бир бўлаги ўша «кўчанинг» салқин тушган ерига тушиб қолиб, эсга тушириши анча қийин бўлган экан. Шунга ўхшаш ҳар бир феноменал хотира эгаларининг ўзига хос эслаб қолиш услублари бўлар экан.

Шотландиялик математик А. Эткин 1933 йили 25 та бир-бири билан боғланмаган сўзлардан иборат икки қаторни эслаб қолиб, ҳеч бир хатосиз уни 27 йилдан кейин эсга тушира олган. «Қилич ва қалқон» кинофилмидаги рус разведчиги И. Вайснинг нацистлар томонидан режалаштирилган биринчи навбатда батамом йўқ қилиниши лозим бўлган объектлар — шифрлари билан кўрсатилган рўйхатини бир карра кўриб чиқиб, бир неча дақиқадан сўнг эсга туширганини эсланг. У ҳам гўёки, кўриб тургандай ўша рўйхатларни қайтадан ўқигандай, тақрорлайди. Тарихда бундай кишилар бор ва улар бизнинг орамизда ҳам йўқ эмас. Муҳими шундаки, ана шу феноменал хотирани шахс ва жамият манфаатига мос тарзда унумли ишлата билишдир.

Эсда сақланган маълумотни хотирадан чиқариб олиб, қайта тиклаш ҳам муҳим муаммо. Чунки, кўпинча биз хотирамизда кечагина ўқиган ёки яқиндагина ўқитувчимиз айтиб берган маълумотнинг борлигини биламиз-у, лекин керак вақтда уни эсга тушира олмаймиз. Маълумотни хотирадан чақириб олиш омилларига қуйидагилар киради:

Маълумотнинг англаганлиги. Биз ўзимиз тўла англаган, тушунган нарсаларни осонроқ эсга тушираемиз. Масалан, алфавитни жуда осон эсга тушираемиз, ёки 1, 2, 3, 4 ва ҳоказо тартибли сонларни бир кўргандан сўнг у миллионгача бўлса ҳам эсга туширишимиз сираям қийин эмас. Лекин шу сонлардан бор йўғи 7-8 тасини тескари ёки аралаш тартибда ёзилган бўлса, уларни эсга тушириш анча мушкул бўлади. «Психология» ёзувини эсга тушириш жуда осон, лекин «и п и о х о я с л т» ҳарфлари тўплами айнан ўша ҳарфлардан иборат бўлса ҳам сира эсга тушира олмаймиз. Демак, материални яхшилаб эсда сақлаш ва эсга тушириш учун уни тушуниш ва англаш керак. Мазмунини ва моҳиятини тушунган ҳолда иложи бўлса, ўзимиздаги қизиқишларга боғлай олишимиз керак.

Кутилмаган маълумот. Кутилмаганда пайдо бўлган янги ва яхши маълумот ҳам яхши эсга тушади. Масалан, сонлар қаторида

берилган битта ҳарф, ёки аксинча, ҳарфлар орасидаги битта сон, узун жумлалар орасида пайдо бўлган қисқа жумла эсга тезроқ ва аниқроқ тушади. Бунинг оддий сабаби — биз кутилмаганда пайдо бўлган маълумот ёки нарсага ҳайратланамиз, жонли эмоциялар билан жавоб берамиз, бу эса яхши эслаб қолишга ва керак бўлганда, ёрқин тиклашга асосдир.

Маълумотнинг мазмун ёки шакл жиҳатдан бир-бирига яқинлиги. Масалан, агар кўплаб бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар орасида «эркак» ва «аёл» сўзлари пайдо бўлган бўлса, биттасининг эсга туширилиши иккинчисининг ҳам эсда тикланишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқув режасига киритилган барча фанлар шундай бирин-кетинликда бериладикки, бирини ўзлаштириш иккинчисининг ҳам ўзлаштирилиши, бир-бирини тўлдиришга хизмат қилсин.

Эсда сақлаш вақти билан эсга тушириш вақти ўртасидаги фарқ. Одамда берилган маълумотни идрок қилиш ва шу орқали эсда сақлаш вақти қанчалик кўп бўлса, эсга тушириш ҳам осонроқ бўлади. Шунинг учун ҳам узоқ муддатли хотирада сақланадиган маълумот узоқ вақт мобайнида, кўпинча бир неча марта қайтариб берилди, қисқа муддатлида эса бир марта, қисқа фурсатда берилди ва шу нарса эсга тушириш керак бўлганда, тикланмайди. Масалан, бирор текстини компютерга киритиш учун ўртоғингизга бериб, кейин нималарни киритганини сўранг. Жавоб аниқ: «Эсимда йўқ». Яъни маълумотнинг умумий мазмуни ёдда қолса ҳам, асосий тушунчалар ва моҳият эсда қолмайди.

Шундай қилиб, хотира фаол жараён бўлиб, у шахснинг у ёки бу турли маълумотлар билан ишлаш малақасига, унга муносабатига, материалнинг қимматини тасаввур қилишига бевосита боғлиқ бўлади. Энг характерли нарса шуки, инсон фақат эшитган маълумотининг 10 фоизини, эшитган ва кўрган нарсасининг 50 фоизгачасини, ўзи фаол бажарган ишларининг деярли 90 фоизини ёдда сақлайди. Бу кўплаб психологик экспериментларда исбот қилинган. Шахснинг ўзи ўйлаб толиб, ўзи бевосита бажарган ишлари жуда осон эсга тушади. Бу ҳодиса психологияда *генерация эффекти* деб аталади. Агар талаба ёки ўқувчи ҳам ўзи бирор теоремани мустақил равишда исбот қилган бўлса, ёки бирор хулосага мустақил равишда келолган бўлса, ўқитувчи тушунтирган ҳодисага яқин нарса тўғрисида ўртоқларига сўзлаб берган бўлса, албатта уни хоҳлаган пайтда осонгина эсга туширади. Шунинг учун

ҳам охирига пайтларда ўйин методлари, мунозара методларидан ўқув жараёнида ҳам кенг фойдаланилмоқда. Ҳаттоки, катталарни қисқа фурсатда ўқитиш ва малакаларини оширишда ҳам турли хил амалий ўйинлардан, ижтимоий психологик тренинглардан фойдаланишнинг маъноси ҳам шунда — яхши ва тез эслаб қолиш ҳамда самарали эсга тушириш. Иқтисодий ўқувларда турли хил «кейс стади»ларни таҳлил қилиш ва ўз нуқтаи назарича мақбул ҳаракат шакллари қарорлар қабул қилиш ҳам мутахассислар малакасини оширишга самарали таъсир кўрсатади.

Шу ўринда хотиранинг саккиз қонунини эслаб қўйишни тақлиф этамиз:

1. **Англаганлик қонуни.** Оддий, лекин мураккаб қонун, яъни берилган материални қанчалик чуқур англасак, шунчалик уни мустақкам хотирада муҳрлаган бўламиз.

2. **Қизиқиш қонуни.** Анатоли Франс: «Билимларни яхши ҳазм қилиш учун уни иштаҳа билан ютиш керак» деганда, албатта, материалга жонли қизиқиш билан муносабатда бўлишимиз, ва уни яхши кўришимиз кераклигини назарда тутган.

3. **Илгариги билимлар қонуни.** Маълум мавзу юзасидан билимлар қанчалик кўп бўлса, янгисини эсда сақлаб қолиш шунчалик осон бўлади. Масалан, илгари ўқиган бирор китобни қайтадан ўқиб, уни янгидан ўқиётгандай ҳис қилсангиз, демак, сиз илгариги тажрибангиз етишмаганлигидан уни яхши ўзлаштира олмаганлигингизни ҳис қилишингиз мумкин. Демак, эски билимлар ҳам тажрибага айлангандагина, янгиларига замин бўла олади.

4. **Эслаб қолишга тайёрлик қонуни.** Бирор материални эслаб қолишдан аввал, бўлғуси ақлий ишга қандай ҳозирлик кўрган бўлсангиз, шунга мос тарзда эслаб қоласиз. Масалан, физика ўқитувчисининг барча дарслари сизга доимо маъқул бўлган бўлса. Сиз: «Бутун ҳам янги нарса ўрганиб чиқаман», деб ўзингизни ишонтирасиз ва оқибатда натижа ҳам яхши бўлади ёки вақтга нисбатан тайёрлик ҳам шундай. «Бир амаллаб имтиҳон топширсам, кейин қутуламан», деб дарсга тайёрланган бўлсангиз, имтиҳон тугагач, гўёки миянгизни биров «ювиб қўйгандай» тасаввур ҳосил бўлади. Агар материални мутахассис бўлишим учун жуда керак, деб умрингиз охиригача муҳимлигини англасангиз, у нарса хотирада муқим сақланади.

5. **Ассоциациялар қонуни.** Бу қонун ҳақида эраמידан аввал Арасту ҳам ёзган эди. Қонуннинг моҳияти шундаки, бир вақтда

шаклланган тасаввурлар хотирада ҳам ёнма-ён бўлади. Масалан, айни аниқ бир хона ўша ерда рўй берган ҳодисаларни ҳам эслатади.

6. **Бирин-кетинлик қонуни.** Ҳарфларни алфавитдаги тартибда ёддан айтиш осон, уни тескарисига айтиш қийин бўлганидек, хотирада ҳам маълумотларни маълум тартибда жойлаштиришга ва керак бўлганда, тартиб билан бирин-кетин тиклаш мақсадга мувофиқдир.

7. **Кучли таассуротлар қонуни.** Эслаб қолинадиган нарса тўғрисидаги биринчи таассурот қанчалик кучли бўлса, унга алоқадор образ ҳам шунчалик ёрқин бўлади. Бундан ташқари, сиз учун аҳамиятли ва жозибали маълумотлар оқимида эсланаётган материал ҳам яхши эсга туширилади.

8. **Тормозланиш қонуни.** Ҳар қандай муайян маълумот ўздан олдинги маълумотни тормозлайди. Шунинг учун унинг ўчиб кетмаслиги учун янгини эсда сақлашдан аввал мустаҳкамлаш чораларини кўришингиз керак.

Демак, яхши кучли билимларга эга бўлиш учун ҳар бир предмет ёки фаннинг мавзуларини ўзига хос тарзда ёқтира олиш ва хотирада сақлаш услубларини ишлаб чиқишингиз керак экан. Лекин албатта, математика фанидан кейин физикани, тарихдан кейин адабиёт фанини, шеър ёдлашни уйку олдидан амалга оширмасликни маслаҳат берамиз.

Хотирани ривожлантириш йўллари

Хотирани ривожлантириш масаласи психологиядаги, нафақат психологиядаги, балки инсониятнинг олдида турган долзарб муаммодир. Айниқса, у ёки бу таълим масканларида ўқийдиган ҳар бир ўқувчи ёки талаба учун ҳам бу жуда муҳим нарса: ким эшитган ёки кўрган нарсасининг мазмунини тўла эслаб қолиб, кейин шериклари ёки ўқитувчисини лол қилишни хоҳламайди дейсиз? Шунинг учун ҳам ушбу мавзуда амалий жиҳатдан маъқул ва мумкин бўлган айрим тавсияларга эътиборни қаратамиз.

Кўпчилик психологлар ва амалиётчилар инсон хотирасини китоблар жавонига ўхшатишади. Агар шу жавонда китоблар тартиб билан жой-жойига қўйилган ва Сиз вақти-вақти билан уларнинг орасига «ташриф» буюриб турсангиз, қайси китоб қаерда турганини яхши биласиз. Хотира ҳам шундай. Агар Сиз мунтазам ўз қобилиятларингизни ўстириш устида ишласангиз, у ёки бу

қизиқтирган мавзу бўйича турли китобларни ўқиб, уларни маълум тартибда қайтариб турсангиз, эсда сақлаш ва эсга тушириш қобилиятингиз ўсиб бораверади.

Иккинчи муҳим амалий қоида — бу ўқиган, эшитган ёки кўрган нарсангизнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилишингиз лозим. Чунки тушунмаган нарсангизни қайта-қайта ўқисангиз ҳам эсда яхши қолмайди. Масалан, инглиз тилидан «топиклар»ни ўқитувчи сўраганда айтиб бериш ёдлаган бўлсангиз, у тезда хотирангиздан ўчиб кетади. Агар уни амалий бирор иш-фаолиятингиз билан боғлаб, қийналиб бўлса ҳам овоз чиқариб машқ қилсангиз, у анчагача ёддан чиқмайди.

Ўзлаштирилиш лозим бўлган маълумотнинг хотирада сақланишини америкалик психолог Квинн Вирджиния қуйидагича тасаввур қилади:

Сенсор хотира блоки	маълумот тушди, лекин сақланмади	қисқа муддатли хотира блоки	маълумот сақланмади	узоқ муддатли хотира блоки	муҳим маълумот ажратиб олинди
---------------------	----------------------------------	-----------------------------	---------------------	----------------------------	-------------------------------

Яъни, ҳар қандай маълумот бизнинг бевосита ташқи оламни сезиш органларимизга таъсир қилади, лекин улар қисқа муддатли хотирада ҳам қолмаслиги мумкин. Масалан, йўлда кетаётганингизда баргнинг шивирлаши ёки йўл ёқасидаги дарахтда сайраган қушнинг товуши сизнинг қулоғингизга таъсир қилади, лекин хотирадан ўша заҳоти ўчади, сиз бу маълумотни кейин ишлатмайсиз ҳам. Чунки кўриш, эшитиш, ёки сезиш органларига келган маълумот жуда қисқа дақиқалар мобайнида, бир секундга ҳам тенг бўлмаган вақт давомида бизга таъсир қилади. Бу маълумот деярли эсда қолмайди. Кейин қисқа муддатли хотира ишга тушади, у ҳам бир неча дақиқаларда маълумотни ушлаб тура олади холос. Масалан, шошиб кетаётганингизда ўртоғингиз «кечқурун телефонлашамиз», деб сизга оғзаки телефон номерини беради. Сиз уни аудиторияга етиб боргунга қадар эсда сақлаб қоласиз, тез ўзиб қўймасангиз, кейин эсдан чиқади.

Узоқ муддатли хотира блокигача етиб борган маълумот эса инсон умри мобайнида ҳам эсдан чиқмаслиги мумкин. Чунки, унга айнан зарур маълумотлар бир неча марта қайтарилиб, амали-

ётда мустаҳкамланиб, сақланади. Шунинг учун ҳам иснон онги ҳаёти ана шундай узоқ муддатли хотирадаги маълумотлар ҳисоби-га тажриба тўплайди. Бу блокда қолган маълумотлар асосан ан-ланганлик тамойилига кўра онгда сақланади. Мантиқийлик ёки анганганлик нуқтаи назаридан хотирада маълумотларни сақлашга қаратилган услуб ва воситалар мажмуи психологияда *мнемоика ёки мнемотехника* деб юритилади.

Психологияда мнемотехник усулларнинг энг кенг тарқалгани — бу *таянч сўзларни ажратиб* воситасида эслаб қолишдир. Бунда эслаб қолиниши керак бўлган жумла ёки шеърда алоҳида сўзлар ажратиб олинади ва уларга таяниб, ассоциатив метод ёрдамида яхлит материал эсда сақланади. Масалан, ёшлиқда ёдлаган бирор шеърингизни эсланг:

Водийларни яйёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди менда.
Ухшаши йўқ бу гўзал бўстон
Достонларда битган гулистон....

(Х. Олимжон)

Одатда хотира юқорида биз ажратгандай ҳар бир қатордаги айрим, алоҳида сўзларни ажратиб, қолган сўзларни ўша таянчига боғлаб туриб мазмунни эслаб қолади. Бу қонуният математик сонлар қаторига ҳам, насрий жумлаларга ҳам оғзаки нутқда ўқитувчи ёки суҳбатдош айтган ибораларга ҳам тааллуқли бўлади. Аниқ бир ҳаётий мисолда ўз хотирангизни синаб кўринг.

Шуниси характерлики, оддий инсон 10 гача бўлган сон ёки предметларни шу йўл билан эслаб қолиши мумкин. Масалан, ту-тилган кун муносабати билан бозордан оладиган нарсалар рўйха-тини тузиб олсангиз, унда 1, 2, 3, 4 - ва ҳоказо 10- деб ёзилган нарсалар одатда ўша рўйхатга қарамасангиз ҳам эсда қолиши мум-кин, лекин ундан ортиғи — миангизда айқаш-уйқаш бўлиб ке-тиши мумкин.

Иккинчи. Қадимги римлик воизлар ҳеч қачон ўз нутқларида қоғоздан-ёзувдан фойдаланмаганлар. Улар тайёргарлик босқичида нутқининг ҳар бир мантиқий бўлагини ўзлари жойлашган бино ёки хонадоқидаги аниқ бир буюмлар, жиҳозлар билан боғлаб туриб эсда сақлаганлар. Масалан, римлик машҳур воиз Цицерон ҳар сафар нутқ сўзлашга тайёрланганда, ўзининг боғида сайр қилиб

юриб, унини ҳар бир бўлагини рақамлаб олган, кейин ана шу рақамланган бўлак билан нутқининг алоҳида қисмларини боғлаган. Бундай мнемотехник усулни америкаликлар *loci методи* деб аташади. Унинг моҳияти шуки, одам қатор муҳим объектларни ўзига жуда таниш бўлган жойларга боғлаб туриб эсда сақлаб қолади. Америкалик Бауэр (Bower, 1973) бу усулни талабаларда қўллаб кўриб, шуни аниқлаганки, одатий механик тарзда ёдлайдиган талаба, берилган материалнинг фақат ўртача 28%ини эслаб қолса, *loci* методини қўллаганлар 72%гача самарали ишлаганлар.

Учинчи кенг тарқалган усул — бу эслаб қолиниши керак бўлган нарсаларни маъно жиҳатдан гуруҳларга бўлиб туриб эслаб қолиш. Бу усулни биз ёшлиқдан бошлаб ишлатиб келганмиз. Масалан, сизга сўзлар қатори берилган: синф, бола, парта, ручка, боғ, узум, чарос, қалам, ариқ. Шу сўзларни яхшилаб эсда сақлаш учун уларни маълум гуруҳларга олдин бўлиб олсак, масалан, мактабга алоқадор нарсалар гуруҳи ва боғ билан боғлиқ нарсалар гуруҳлари. Шу ақлий ишни амалга оширсак, албатта, хотирамиз иши самарали бўлади ёки ёшликдаги бир эртақ ҳаммага таниш: чол турп эккан ва у шу қадар катта бўлиб кетганки, ўзи якка ҳеч уни тортиб чиқара олмайди. Шунда у кампирни, кампир — набирасини, набира — кучукни, кучук — мушукни, мушук эса сичқончани чақириб, биргаликда жўр бўлишиб, тортиб олишади. Нега бу эртақнинг маъно-мазмунини ёддан чиқмайди, чунки ундаги воқеалар замирида бирин-кетин амалга ошадиган воқеалар занжири мавжуд. Шу бирин-кетинлик қонуни энг каттадан энг кичкина бўлган жонзотнинг биргаликдаги, дўстона узвийлиги ётади. Бу эртақда нафақат тарбиявий маъно бор, бу ҳам муҳим, балки унда юқорида таъкидлаганимиз — гуруҳий ўзаро боғлиқлик тамойили бор. Бу ҳам ҳаётда тез-тез қўлланиладиган мнемотехник усулдир.

Шунга ўхшаш материални хотирада самарали сақлаш усуллари ҳар бир шахсда индивидуал бўлиши ҳам мумкин, бу сизнинг ақлий фаолиятингизни қандай ташкил этанлигингизга боғлиқ.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

1. Вертеймер М. Продуктивное мышление. -М., 1987.
2. Вирджиния Н. Квинн. Прикладная психология. -«Питер», 2000.
3. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. СПб, 1997.
4. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. -М., 1998.
5. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. -Л., 1985.

6. В. Каримова ва бошқалар. Мустақил фикрлаш. -Т., «Шарқ», 2000.
7. В. Каримова, Ф. Акрамова. Психология. Маърузалар матни. -Т., 2000.
8. Немов Р.С. Психология. -Кн.1. Общие основы психологии. -М., 1994.
9. Психология. Учебник. -Под ред. А.Крылова, -М., 1998.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. -М., 1998.

Тафаккур ва мустақил ижодий фикрлашнинг шарт-шароитлари

Тунгуниш ва тафаккур қилишнинг ижтимоий моҳияти. Инсон идрок қилган, хотирасида сақлаб қолган нарсаларнинг барчаси унинг учун маълум маъно ва моҳиятга эга бўлади. Акс ҳолда у эслаб қолмайди ҳам, кейинги сафар аналогик объект билан тўқнаш келганда, унга диққатини қаратмайди ҳам, фигура фонга айланиб қолаверади. Яъни, биз кўрган, эшитган, ҳис қилган нарсаларимизнинг барчаси *маъноли*, керак бўлса, *маънили* бўлишини хоҳлаймиз. Шуниси характерлики, ана шундай нарса ва ҳодисаларга биз томондан бериладиган маъно ҳар бир алоҳида шахс томонидан турлича идрок қилинади. Масалан, олим учун ҳар қандай китоб — ҳаётининг маъноси бўлса, деҳқон учун ер ва ундан олинadиган ҳосил — аҳамиятли ҳисобланади. Ҳаттоки, битта нарсанинг ўзи турли одамлар учун турли хил маъно ва мазмун касб этади. Ўша китоб мисолини оладиган бўлсак, китоб индустрияси билан шуғулланувчи муҳандис учун — ишлаб чиқариш маҳсулоти, китоб дўкони сотувчиси учун — товар-маҳсулот, ўқувчи учун — илм манбаи, муаллиф олим учун — ижодининг меваси, энг қимматли нарсадир. Ҳар бир алоҳида нарсага бўлган муносабатимиз унинг биз учун кадр-қимматига бевосита таъсир этади, у гоҳ ижобий, гоҳ салбий бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан ҳам биз нарса ва ҳодисаларга танлаб муносабатда бўламиз. Тилшуносликни касб этиб танлаган талаба учун кибернетик моделлаштиришга бағишланган маъруза қанчалик зерикарлидай туюлса, иқтисодчилик касбини эгалламоқчи бўлганлар учун пул, фойда ва даромад олиш йўллари ҳақидаги маълумотлар шунчалик аҳамиятли, оддий сўзнинг морфологик таҳлили — шунчалик бефарқлик ҳолатини келтириб чиқаради. Демак, бизнинг дунёни, унинг сирасрорларини тушунишимизнинг заминида нарса ва ҳодисаларнинг биз учун шахсий алоқаси, аҳамиятлилиги даражаси ётади. Ана шундай дунёни тушунишимиз, англашимиз ва унга онгли муно-

сабатимизни билдириб, изҳор қилишимизга алоқадор билиш жараёни психологияда *тафаккур, фикрлаш* деб аталади.

Тафаккур — инсон онгининг билиш объектлари ҳисобланмиш нарса ва ҳодисалар ўртасида мураккаб, ҳар томонлама алоқаларнинг бўлишини таъминловчи умумлашган ва мавҳумлашган акс эттириш шаклидир. Тафаккур муаммолари узоқ вақтгача ўзининг мураккаблиги билан психологлар назаридан четда бўлган, у асосан файласуфлар ва мантиқшунослар фикр юритадиган масала ҳисобланган. Психология илмининг отахони ҳисобланмиш немис олими Вилгелм Вундт ҳам психологияни иккига бўлиб — физиологик психология (экспериментал йўл билан билиш жараёнларини ўрганивчи фан) ва халқлар психологияси қисмларига бўлиб, охириги психологиянинг таркибига нутқ ва тафаккур психологиясини ҳам киритган, ҳамда уни экспериментал тарзда ўрганиб бўлмайди, уларни тушунтириш мумкин холос деб ҳисоблаган. Бу хулосалар аслида тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг нақадар мураккаб табиатга эга эканлигидан далолат беради. Лекин шундай бўлса ҳам шуни таъкидлаш жоизки:

— биринчидан, тафаккур ва фикрлаш жараёнлари — бу билиш жараёнлари;

— иккинчидан, улар ҳам шахс томонидан борлиқни акс эттириш шакли, умумлаштириб, билвосита акс эттириш шакли;

— учинчидан, бу жараёнлар ҳам экспериментал психология томонидан ўрганилади;

— тўртинчидан, тафаккур билишнинг энг олий ва юқори даражадаги шаклидир.

Тафаккурнинг олийлиги ва мураккаблиги шундаки, у идрокдан фарқли, бевосита акс эттириш бўлмай, нарсалар ва уларнинг хоссаларини улар йўқ пайтда ҳам акс эттиришга имкон беради. Масалан, Африканинг субтропик ҳудудлари тўғрисида гап кетганда, умрида бирор марта Африкага бормаган одам ҳам субтропиклик хоссасини б и л г а н и учун ҳам ушбу ахборотни тушуниб, уни қабул қила олади. Синов пайтида талаба кеча ўқиган, лаборатория шароитида синаб кўрган қонуниятлар хусусида худди рўпарасида намоён бўлаётгандай, образли қилиб гапириб бериши, рўй берган ҳодисаларни яна формулалар ва статистик ҳисобкитоблар воситасида исбот қилиб бериши ҳам мумкин. Бу операцияларнинг асосида тафаккур жараёнлари ётади.

Тафаккур қилишимизни таъминловчи орган — бу бизнинг миямиз. Барча ҳисоб-китоб ишлари — энг элементар ҳаракатларни режалоштиришдан тортиб, мураккаб мавжум теоремаларни исбот қилишга қаратилган операциялар мияда содир бўлади. Шунинг учун ҳам жуда чарчаб турган пайтда одамдан бирор қийинроқ масала хусусида фикр билдиришини сўрасангиз, «ҳозир бошим оғриб турибди, жуда чарчаганман, бироз ўзимга келай, кейин фикрлашамиз», деб жавоб беради. Демак, мия фаолияти билан фикрлаш фаолияти ўзаро узвий боғлиқ экан. Миямизнинг фикрлаш қобилияти ва имкониятлари шунчалик салмоқлики, айрим олимларнинг фикрича, унинг ишлаш қонунлари ҳозир биз ишлатаётган компютерлар эмас, яна 100-200 йиллардан кейин пайдо бўладиган мураккаб, ўта «ақили» компютерлар фаолиятига яқин экан.

Калламизга келган барча ўй-хаёллар — бу *фикрлардир*. Нормал инсонни фикрсиз тасаввур қилиб бўлмайди, ҳар он, ҳар дақиқада одам мияси қандайдир фикрлар билан банд бўлади. Уларни тартибга солиш, керагига диққатни қаратиш, ички ёки ташқи нутқ воситасида уни ечиш — *фикрлаш* жараёнидир.

Фикрлаш жараёни аслида маълум бир масала, муаммо, жумбоқни ҳал қилиш керак бўлганда пайдо бўлади. Фикрлаш доимо бир нарса хусусида бир нечта ечимни бериши шарт, ечимлар жуда кўпайиб кетса, у бошқа жараёнга — хаёл, фантазияга айланиб кетиши мумкин. Фикр, ғоя, аниқ ечим бўлмаганда, инсон миясининг борлиқдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини акс эттириши *хаёл* деб аталади. Шунинг учун ҳам дўстлар даврасида баъзан муаммо хусусида тортишув бўлиб қолганда, аниқ билими ёки ғояси йўқлиги туфайли калласига келган нарсани айтган болага қараб «Жуда олиб қочишга устасан-да, хаёлпараст» дейишади.

Шундай қилиб, муаммо ёки жумбоқлар бизни фикрлашга мажбур этади. Масалан, шундай масалани олиб кўрайлик. Сизга миҳлар солинган бир картон қутича ва иккита шам, болғача берилган. Вазифа: эшикка шамни ўрнатиб, ёқиб қўйиш керак. Ким қандай ечади? Албатта, бирданига тўғри ечимга келиш қийин. Агар қутичани бўшатиш мумкинлиги ва уни шамдон сифатида эшикка қоқиш мумкинлиги тўғрисида фикр каллага келмагунча, ечимни топиш қийин. Айни шу масала икки хил шарт билан берилган: биттасида қутича миҳлар билан тўла дейилган, иккинчисида қутича бўш деб берилган. Иккинчи ҳолатда болалар унинг ечимига тезроқ келишган.

Психологларнинг фикрича, ҳар қандай масалани ечиш мобайнида одам унинг шартларини бир неча вариантларда тасаввур қилсагина ечимга келаркан. Агар идрок билан боғлайдиган бўлсак, фигура фонга, фон эса фигурага айланади, уларнинг ўринлари алмашади ва ҳоказо. Бундаги индивидуал фарқ шундаки, баъзи болалар ечимга тўғридан-тўғри фигура асосида келади, бошқалар эса бир неча ечимнинг вариантларини кўз олдига келтириб, сўнг бир қарорга келади. Кимдир жуда тез фикрлайди, кимдир жуда секин. Шунинг учун ҳам тест ечиш жараёнида ёнма-ён ўтирган икки бола бир хил ечимни белгилайди, лекин ўша ечимга келиш йўллари ҳар бирида ўзига хос бўлади. Айнан шу жараённинг қандай кечишини *тафаккур психологияси* ўрганади. Муаммонинг ечими баъзан бирдан, ёрқин юлдуздай ярқ этиб пайдо бўлади. Бундай психологик ҳолат психологияда *инсайт* — *ойдилашув* деб аталади. Одам қачон ана шундай фикрларда тиниқлик, инсайт пайдо бўлганини ўзи ҳам билмайди. Энг иқтидорли, зукко олимлар ҳам ўз фикр юритиш қонуниятларига эътибор бериб, янги гоё қачон, қандай йўл билан пайдо бўлганига жавоб тополмаганлар. Ҳаттоки, баъзан шундай ҳам бўладики, янгилик кашф этган олим ўзининг фикри нақадар ноёб эканлигини ҳам англаш имкониятига эга бўлмайди, қолаверса, кашфиёт гўёки уники эмасдай, қасрдан келиб қолганини ҳам тушунмайди. Шунинг учун ҳам кўплаб гениал кашфиётларнинг ҳақиқий қадр-қиммати муаллиф ўтиб кетгандан кейин тарих томонидан баҳоланади. Худди шундай қадрга эга бўлган кашфиётлар юртимизда яшаб ўтган юзлаб алломалар ижодига тааллуқли. Масалан, Ибн Сино, Алишер Навоий, Абу Наср Форобий, Ал-Фарғоний, Хоразмий, Замаҳшарий каби алломалар ўзлари ижод қилган пайтларида яратган гоёлари ва кашфиётларининг қанчалик аҳамиятли ва ўлмас эканлигини кейинги авлод, бутун бир инсоният тарихи исбот қилиб, тан олди. Р. Декартнинг калласига аналитик геометрия гоёси келганда, ўзида йўқ хурсанд бўлган ва чўккалаб, йиғлаб шу фикрни унга ато этган Худога сажда қилган экан. Дарҳақиқат, миядаги тиниқлик, ойдинлашув аввало Оллоҳнинг инояти, қолаверса, ўша фикр эгасининг машаққатли меҳнати, тинимсиз илмлар дунёсида тўққан заҳматли терлари эвазига рўй беради. Умуман янгиликлар очиш, ижод қилишга алоқадор тафаккур тури унинг энг аҳамиятли ва шу билан бирга энг қийин туридир. Чунки, ижодкор ёки кашфиётчи ниманидир кашф қилишни хоҳлайди, тинимсиз изланади, лекин

қачон, қандай шароитда, қандай йўл билан уни очиши мумкинлигини ўзи ҳам билмайди. Шу ўринда академик Кедровнинг Менделеев даврий жадвалини кашф қилганлиги хусусидаги эсдаликлари жуда ўринли. Олим узоқ вақт мобайнида барча кимёвий элементларни маълум қонуният асосида жадвалга туширишни ўйлаб юрган. «Қалламга келяпти-ю, уни кўролмаятман», деб ташвишланарди олим. Кунлардан бир кун у жуда толиқиб, ёзув столи устида ухлаб қолганда, тушида даврий жадвални «кўрган». Хурсанд бўлиб кетиб, уйғонган заҳоти моддаларни жадвалга жойлаштира бошлаган. Тушдаги иши билан ўнгидаги ишининг фарқи шу бўлганки, тушида енгил моддалар пастда жойлашган бўлган, Менделеев уларни ўнгида «тўғрилаб» чиққан. Бу ҳам ўша инсайтга бир мисол.

Тафаккурнинг турлари

Инсоннинг фикрлаш жараёни таҳлил қилинганда, унинг қандай шаклларда кечиши аҳамиятли бўлиб, бу унинг турлари ва шунга кўра фикрлашдаги индивидуаллик масаласидир. 6-жадвалда тафаккурнинг турли мезонлар асосидаги классификацияси келтирилган.

Ҳаёт мобайнида ўқиғандаримиз, маълум шарт-шароитларда аниқ бир далиллар ва назарий билимлар асосида мушоҳада қилган билим ва ғояларимиз асосида юритган фикрлаш жараёни *назарий тафаккурдир*. Ундан фарқли *амалий тафаккур* бевосита ҳаётда ва ҳаракатларимиз мобайнида ҳосил бўлган фикрларимизга асосланадиган тафаккуримиздир.

6-жадвал

ТАФАККУР ТУРЛАРИ

шаклига кўра	кўргазмали ҳаракат кўргазмали-образли мантиқий
кўриладиган масаланинг характериға кўра	назарий, амалий
ижодийлик элементиға кўра	конвергент, дивергент
янгилиги ва ноёблигиға кўра	репродуктив, продуктив (ижодий)

Кўргазмали-ҳаракат тафаккурининг хусусияти шундаки, у ҳам одамнинг реал предметлар билан иш қилаётган пайтдаги фикрлаш жараёнини назарда тутати. *Кўргазмали-образли тафаккур* эса кўрган-кечирган нарсалар ва ҳодисаларнинг аниқ образлари кўз олдимизда гавдаланган чоғда уларнинг моҳиятини умумлаштириб, билвосита акс эттиришимиздир. *Мантиқий тафаккур* — бу мавҳум тафаккур бўлиб, сўзлар, сўзда ифодаланган билим, ғоя ва тушунчаларга таянган ҳолда бевосита идрокимиз доирасида бўлмаган нарсалар юзасидан чиқарган ҳукмларимиз, мулоҳазаларимиз бу тафаккурга мисол бўла олади. Масалан, олам, унинг ноёб ва мураккаб ҳодисаларини фалсафий ўрганиш фақат мавҳум, абстракт тафаккур ёрдамида мумкин бўлади.

Фикрлашимизнинг яна бир тури *репродуктив* бўлиб, унинг моҳияти — кўрган-билган нарсамизни айнан қандай бўлса, шундайлигича, ўзгаришсиз қайтариш ва шу асосда фикрлашга асосланади. Ундан фарқли *продуктив ёки ижодий тафаккур* — фикрлаш элементларига янгилик, ноёблик, қайтарилмаслик қўшилгандаги тафаккурни назарда тутати. Шунга боғлиқ бўлган *конвергент* фикрлаш масаланинг ечими фақат битта бўлгандаги фикрлашни назарда тутса, *дивергент тафаккур* — фикрнинг шундай турики, у шахсга бир муаммо ёки масала юзасидан бирданига бир нечта ечимлар пайдо бўлишини тақозо этади. Айнан ана шундай ижодий тафаккур дивергент шаклда бўлса, у ижодий парвоз, янгиликларни кашф этишга асос бўлади. Фикрнинг кашф этиш, янгилик яратишга қаратилган фаолияти баъзан унинг *креативлик* сифати билан боғлаб тушунтирилади. *Креативлик ёки тафаккурнинг креатив тури* — шундайки, у гўёки йўқ жойда бор қилади, яъни оддийгина, жўнгина нарсаларга бошқача, бировларникига ўхшамаган тарзда фикрлашга имкон беради. Бундай тафаккур тури «ҳаммага ўхшаб фикрлаш», ёки шаблонли, зерикарли фикр юритишдан фарқ қилиб, нарса ва ҳодисалар моҳиятидаги ўзига хослик, ноёблик сифатларини ҳам англашга ёрдам беради. Масалан, учта сўз берилган — «қалам», «кўл», «айиқ». Уччасини қўшиб, янги жумлалар тузиш керак. Ҳар ким ўзидаги креативлик даражасига кўра турли хил жумлалар тузса бўлади, масалан, «Бола қаламни олиб, кўлда чўмилаётган айиқ расмини чизди» ёки «Терак қаламчалари экиб чиқилган кўл ёқасида бир айиқ боласини чўмилтирарди». Шунга ўхшаш кўплаб жумлалар тузиш мумкин.

Бундан ташқари, *предикатив* деб номланувчи тафаккур тури ҳам мавжуд. Фрейд бундай тафаккур турини мантиқий тафаккурга қарши қўйган эди. Чунки унинг моҳияти қуйидагича: агар иккита фикрдаги кесим бир хил бўлса, онгсиз равишда шахс унинг эгасини боғлай бошлайди. Масалан, «Ақлли одамлар ёзда кўк чой ичадилар».

«Мен ёзда доимо кўк чой ичаман».

«Демак, мен ақлли одамман».

Бундай тафаккур турининг борлиги кўпинча рекалама билан шуғулланувчиларга ўнг келади. Демак, юқорида келтирган мисолимизга ўхшаш жумлаларни ишлатиб, реклама бериш, аслида одамнинг онгостидаги билимларига таяниб, таклиф қилинаётган товарга ижобий муносабатни шакллантиради. Масалан, «Янги авлод Пепсини танлайди» деган реклама ҳам барча ёшларни шу ичимликни истеъмол қилишга чорлайди, чунки ёшлар ўзларини айнан ҳозирги янги авлодга қўшадилар. Кўпинча миллатлараро биддиятлар ёки жинслараро зиддиятлар ҳам оддий ҳаётий вазиятларда ҳулоса қилинган предикатив фикрлашга таянади. Масалан, «Аҳрор мени алдади. У йигит. Демак, ҳамма йигитлар алдамчи» ва ҳоказо.

Сунъий интеллект ёки тафаккур. XXI аср юксак технологиялар асри, компютерларнинг энг ривожланган моделлари ёрдамида иш юритишга имкон берувчи маълумотлар асри деб эътироф этилмоқда. Бу ҳолат «сунъий интеллект»(СИ) тушунчасининг одамлар тилида тез-тез ишлатилишига замин яратди. Хўш, сунъий интеллект нима? Бу — инсон тафаккурига ўхшатиб, унинг ишлаш тамойилларига асосланиб юритилган ва махсус компютер дастурлари доирасида кўплаб муаммоларни ҳал қилишга қаратилган интеллект ёки «ақл» туридир. Бу компютер дастурлари инсондаги мантиқий тафаккур қонуниятларига асосланади. Масалан, MYSIN деб номланувчи дастур юқумли касалликларни диагностика қилишга мўлжалланган бўлиб, у юзлаб докторларнинг фаолиятидай самара билан ишлаб келмоқда (Mason, 1985). Геология, суғурта, машинасозлик, тиббиёт, экология соҳасида ишлаб чиқилган ана шундай дастурлар машиналарнинг одамдай ишлашини эслатади. Шуниси характерлики, сунъий интеллектли машина қанчалик муваффақиятли ва самарали ишламасин, унинг ижодкори ва яратувчиси яна ўша одам ва унинг одатий тафаккуридир. Масалан,

бирор соҳада ёки муаммо юзасидан сунъий интеллект яратмоқчи бўлган одам онги ва фаросати шу даражада бўладики, у дастлаб ўша муаммони ечаётган одам тафаккури жараёнини «қадамларга», бўлақларга бўлиб чиқади ва шу асосда компьютер учун дастур ёзади. Бу яна бир марта Инсон, Оллоҳнинг инояти эканлиги фикрига бизни қайтаради. Фақат, шуниси борки, ана шундай дастурларни ҳамма ҳам тузолмайди, айрим одамлар меҳнати маҳсулидан кейин юзлаб, ҳаттоки, минглаб одамлар баҳраманд бўлиб, улар меҳнати енгиллашиши мумкин.

Машҳур олим К. Юнг инсонларнинг фикрлашларига кўра асосан икки тоифага бўлган эди:

1. *Интуитив типлар*. Бу шундай тоифали кишиларки, уларда кўпинча ҳиссиётлар мантиқдан устун келади ва мия фаолияти бўйича ҳам ўнг ярим шарлар фаолияти чапникидан устунроқ бўлади. Кўриб, ҳис қилиб, ёрқин эмоционал муносабат шакллантирилмагунча, бундай одамлар бирор нарса хусусида фикрларини баён эта олмайдилар.

2. *Фикрловчи типлар*. Бундай кишиларда доимо мантиқ, мулоҳаза ҳиссиётлардан устун бўлади ва миясининг чап томони ўнгига нисбатан доминанта (устун) ҳисобланади. Бундайлар гапира бошлашса, кўпинча, «Файласуф бўлиб кет-э», деб ҳам қўйишади. Чунки, улар ўзларигача бўлган билимлар, мантиқий фикрлаш борасидаги ютуқларга таяниб, доимо тўғри гапиришга, доимо фикрларини мантиқан асослаш — аргументация қилишга ҳаракат қиладилар. Аниқ ва техника, тиббиёт фанлари билан шуғулланувчиларда ана шу тафаккур типига мойиллик ва психологик ҳозирлик бўлса, улар ўз касблари борасида жуда яхши натижаларга эришадилар. Улардан фарқли, биринчи тоифа вакилларида яхши ёзувчилар, шоирлар, тилшунослар, психологлар етишиб чиқади.

Тафаккур шакллари ва операциялари

Тафаккур қилиш шакллари ёки формасига тушунчалар, ҳукмлар ва хулоса чиқариш киради.

Тушунчалар — тафаккурнинг шундай шаклики, унда нарса ва ҳодисаларга хос бўлган энг умумий ва характерли хусусиятларни ўзида акс эттиради. Улар умумий ва жузъий, аниқ ёки мавҳум бўлиши мумкин. Масалан, «онг» тушунчасини оладиган бўлсак,

унинг энг муҳим ва бошқа тушунчалардан фарқ қиладиган жиҳатларини ажратишимиз керак: фақат инсонга хослик, олий даражадаги акс эттириш, оламни билиш механизми эканлиги ва ҳоказо.

Ҳукмлар — атрофимиздаги нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги боғлиқликни акс эттиради. Масалан, «Инсон онгли мавжудот» деган ҳукм-фикр «одам, инсон», «онг» ва «мавжудот» тушунчалари ўртасидаги боғлиқликни ифодалаб турибди. Ана шундай ҳукмлар бизнинг нутқимизда ҳар куни жуда кўп ишлатилади ва улар табиатан турли боғлиқликларни ё тасдиқлайди, ёки инкор қилади, рост ёки ёлгон бўлади. Шахснинг инсонийлиги аслида у ишлатадиган ибораларнинг қанчалик мантиққа, ҳаётий ҳақиқатларга тўғри келиши, аргументал эканлиги билан баҳоланади. Доимо тўғри, мантиқан фикр юритган одамни биз «бамаъни, гапида жон бор, ҳақиқатгўй» деб таърифлаймиз.

Хулосалар — мантиқий тафаккурнинг яна бир шакли бўлиб, улар фикрлар, ҳукмлар ва тушунчалар ўртасидаги боғланишдан янги бир фикрларни келтириб чиқаришни назарда тутади. Масалан:

1-ҳукм: *Ўзбекистон — мустақил давлат.*

2-ҳукм: *Қирғизистон — мустақил давлат.*

3-ҳукм: *Қозоғистон — мустақил давлат.*

4-ҳукм: *Туркменистон — мустақил давлат.*

5-ҳукм: *Тожикистон — мустақил давлат.*

Демак, барча Марказий Осиё давлатлари — мустақилдир.

Шунга ўхшаш биз баъзан айрим фикрлардан умумий бир фикр келтириб чиқарамиз (бу — индуктив хулоса чиқариш), баъзан эса аксинча, умумийдан жуъбий — алоҳида фикр чиқарамиз (фикрлашнинг бундай ҳаракати дедукция деб аталади).

Бундан ташқари, психология биздаги фикрлаш жараёнини таъминловчи алоҳида *операцияларни* ҳам ўрганadi. Фикрлаш операцияларига *анализ* (фикран нарса ва ҳодисаларга тааллуқли сифат ва хусусиятларни алоҳида қилиб ажратиш, таҳлил қилиш), *синтез* (анализ жараёнида ажратилган қисмларни яна фикран бирлаштириш, қўшиш), *мавҳумлаштириш* (алоҳида бирор хусусиятни ажратиб, бошқаларидан фикрни чалғитиш, айрим хоссани мавҳумлаштириш), *таққослаш* (предметлар ва уларга хос бўлган хусусиятларни фикран бир-бирига солиштириш, умумий ва фарқ қилувчи жиҳатларини топиш), *умумлаштириш* (умумий ва муҳим сифатларига кўра предметларни гуруҳлаштириш, умумий-

лаштириш) кабилар киради. Буларнинг барчаси кундалик ишларимизда, билимларни ўзлаштириш жараёнида ўз ўрнига эга, лекин вазифа уларни янада такомиллаштириш ва ижодий фикрлаш, мустақил тарзда хулосалар чиқара олиш қобилиятини ўстиришдадир.

Мустақил фикрлаш — соғлом маънавият ва тафаккурнинг алоҳида хоссаси сифатида

Тафаккурни ривожлантириш. Биз юқорида тафаккурни индивидуал хусусиятлари ва ушбу жараёнга хос бўлган умумий қонуниятларни ўргандик. Лекин аслида мақсад шундайки, ҳар бир шахс ўзидаги тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг ўзига хос томонини билган ҳолда уни ўстириш йўлларини билиши керак. Охириги йилларда психологларнинг ўтказган тадқиқотлари ва қулатишлари шуни кўрсатдики, фикрлаш жараёнларини гуруҳ шароитида, дарс пайтида ҳам ўстириш ва бунга қисқа йўллар билан эришиш мумкин экан. Уларнинг фикрича, гуруҳдаги ҳамкорликдаги фаолият идрок ва хотиранинг ўсишига ижобий таъсир кўрсатиб, фикрлаш жараёнини тезлаштиради ва фаолиятни самаралироқ қилади. Айрим жуда жиддий ва мураккаб ижод дақиқаларини инобатга олмаганда, яхши ташкил этилган дарс жараёни, ундаги фаолият шакли индивидуал тафаккурнинг ҳам ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Шу нарса исбот қилинганки, жамоада ишлаш кўтлаб ностандарт фикрларнинг туғилиши, уларнинг ичидан энг яхшиларининг сараланиши ва янгидан-янги ғояларнинг пайдо бўлишига сабаб бўларкан.

Ана шундай самара берувчи методикалардан бири «брейнсторминг» деб аталиб, унинг луғавий маъноси «мияни забт этиш»дир («мозговая атака» русча — «brain storming» ингл.). Уни ўтказиш қўйидаги тамойилларга асосланган:

1. Баъзи интеллектуал масалаларни ечишда битта ечим билан чекланиб бўлмайди ва шу мақсадда ижодий фикрловчилар гуруҳи ташкил этилади ва бу жараёнда «гуруҳий эффект» бўлиши кутилади. Гуруҳ иши тез ва оптимал қарорлар қабул қилишга қаратилган бўлади ва бунда алоҳида айрим индивидуал қарорларга таъсирланишга йўл қўйилмайди.

2. Гуруҳга шундай кимсалар киритиладики, улар бир-бирларидан фикрлаш услубларининг ноёблиги билан фарқ қиладилар. Масалан, кимдадир мантиқийлик устун, кимдир — креатив, кимдир — танқидчи ва шунга ўхшаш.

3. Гуруҳда шундай ижодийлик руҳи бўлиши керакки, ҳар ким хоҳлаган фикрини бемалол айтаверади, у ёки бу фикр танқид қилиниши мумкин, лекин унинг эгаси танқид қилинмайди. Бундай шароитда ўртача интеллектуал даражага эга бўлган шахс ҳам шундай фикрлар изҳор қила бошлайдики, улар алоҳида қолган пайтида сира ҳам мияга келмаган бўларди.

Бу жараён олий ўқув юртларида дарсларда ҳам қўлланилиши мумкин, фақат унинг юқоридаги тамойиллари инобатга олинishi ва гуруҳда ўзаро ҳамжиҳатлик муҳити бўлиши керак. (Бу ҳақда батафсилроқ: В. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт., 1999, Аудиторияда баҳс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик технологиялари., 2000)

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

1. Лурия А.Р. Язык и мышление. -М., 1979.
2. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. -М., 1998.
3. В.М. Каримова ва бошқ. Мустақил фикрлаш. -Т., «Шарқ», 2000.
4. В. Каримова, Р.Суннатов. Мустақил фикрлаш бўйича машғулотларни ташкил этиш юзасидан услубий қўлланма. -Т., «Шарқ», 2000.
5. В. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. -Т., Университет, 1999.
6. В.Каримова. Аудиторияда баҳс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик технологияси. -Т., 2000.
7. Прикладная психология. 4-е международное издание., СПб, 2000.
8. Прикладная психодиагностика. -М., 1999.
9. Mason R. A. (1985). Artificial intelligence: Promise, myth, and reality. *Library Journal*, 110 (7), 56-57.

V БЎЛИМ

ШАХСНИНГ ИНДИВИДУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ ЎУЛЛАРИ

Индивидуал типологик хусусиятлар классификацияси

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар бир шахс ўзига хос қайтарилмас дунё. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаш бўлган икки кишини топиш жуда мушкул. Одам ташқи қиёфаси, бўйи-басти билан бошқа бирор кимсага ўхшаши мумкин, лекин феъли, мижози ва шахс сифатидаги хусусиятлари нуқтаи назаридан айнан бир хил инсонлар бўлмайди. Ҳаттоки, олимлар битта тухумда ривожланган эгизакларда ҳам жуда кўп жиҳатдан айнан ўхшашликни қайд қилишган, шахсий сифатларидаги корреляцияда эса баъзи тафовутлар аниқланган.

Шахс — қайтарилмас, у ўз сифатлари ва борлиги билан ноёбдир. Ана шу қайтарилмаслик ва ноёбликнинг асосида унинг индивидуал психологик хусусиятлари мажмуи ётади. Шу ўринда биз юқорида таъриф берган шахс тушунчаси билан ёнма-ён ишлатиладиган яна икки тушунчага изоҳ беришни ўринли деб ҳисоблаймиз. Бу — «индивид» ва «индивидуаллик» тушунчаларидир. «*Индивид*» тушунчаси умуман «одам» деган тушунчани тўлдириб, унинг ижтимоий ва биологик мавжудот сифатида мавжудлигини тасдиқлайди. Бу тушунча уни бир томондан, бошқа одамлардан фарқловчи белги ва хусусиятларини ўз ичига олади, иккинчи томондан, ўзига ва ўзига ўхшашларга хос бўлган умумий ва характерли хусусиятларни қамраб олади. Демак, индивид — инсонга алоқадорлик фактини тасдиқловчи илмий категориядир.

«*Индивидуаллик*» — юқоридаги иккала тушунчага нисбатан торроқ тушунча бўлиб, у аниқ бир одамни бошқа бир аниқ одамдан фарқловчи барча ўзига хос хусусиятлар мажмуини ўз ичига олади. Шу нуқтаи назардан шахс тизимини таҳлил қиладиган бўлсак, шахснинг индивидуаллигига унинг қобилиятлари, темпераменти, характери, иродавий сифатлари, эмоциялари, хулқи-га хос мотивация ва ижтимоий установакалари киради. Айнан шу қайд этиб ўтилган категориялар шахсдаги индивидуаллиликни

таъминловчи категориялардир. Унинг маъноси шундаки, бўйи, эни, ёши, сочининг ранги, кўз қарашлари, бармоқ ҳаракатлари ва шунга ўхшаш сифатлари бир хил бўлган инсонларни топиш мумкин, лекин характери, қобилиятлари, темпераменти, фаолият мотивацияси ва бошқаларга алоқадор сифатлари мажмуи бир хил бўлган одамни топиб бўлмайди. Улар — индивидуалдир. Демак, психологияда ҳар бир инсоннинг индивидуаллигини изоҳловчи хусусиятлар борки, уларга биринчи навбатда қуйидагилар кирати:

Қобилиятлар — шахсдаги шундай индивидуал, турғун сифатларки, улар одамнинг турли хил фаолиятдаги кўрсаткичлари, ютуқларини таъминлайди ва қийинчиликлари сабабларини тушунтириб беради.

Темперамент — инсоннинг турли вазиятларда нарса, ҳодиса, ҳолатлар ва инсонларнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан реакциясини тушунтириб берувчи хусусиятлари мажмуидир.

Характер — шахснинг бошқа одамлар ёки инсонлар гуруҳи, ўз-ўзига, вазиятлар, нарсалар ва ҳодисаларга нисбатан муносабатларидан орттирадиган сифатларини ўз ичига олади.

Иродавий сифатлар — ҳар биримизнинг ўз олдимизга мақсад қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишимизни таъминловчи маълум сифатларимиз мажмуини ўз ичига олади.

Эмоция (ҳиссиёт)лар ва мотивация эса атрофимизда содир бўлаётган ҳодисалар, бизни ўраб турган одамлар ва уларнинг хатти-ҳаракатларини руҳан қандай қабул қилиб, уларга билдирадиган ҳиссий муносабатларимизни билдирувчи сифатларимиз бўлиб, улар айни вазиятлардаги реал ҳолатларимиздан ва уларнинг онгимизда акс этишидан келиб чиқади.

Ижтимоий установа — юқоридаги барча хусусиятлар комплексига эга инсоннинг турли ижтимоий вазиятлардаги фаолият ва ҳаракатларга руҳан ҳозирлиги ва муносабат билдириш услубидан келиб чиқадиган чуқур ички ҳолатидир.

Биз юқорида санаб ўтган индивидуал психологик хусусиятларнинг аҳамияти катта. Улар бизнинг жамиятдаги ўрнимиз, обрў-эътиборимиз, ишдаги ва ўқишдаги ютуқларимиз, инсон сифатидаги қиёфамизни, ким эканлигимизни, керак бўлса, ўзлигимизни белгилайди. Ким билан қаерда учрашмайлик, ўша инсоннинг бугунги ҳолати, кайфияти, бизга ва биз билдираётган фикрларга

муносабати, ҳамкорликда ишлаш тилак-истакларига доимо эътибор берамиз ва бу масала биз учун муҳим бўлади. Худди шундай суҳбатдош ҳам суҳбатнинг бошиданоқ, бизни ўргана бошлайди. Чунки агар суҳбатдошлар бир-бирларини билсалар биргаликдаги фаолиятни самарали ташкил этиш ва ундан фойда олиш имконияти кўпроқ бўлади. Шунинг учун ҳам ишда ҳам, дам олишга отланган чоғда ҳам, қаерда бўлса ҳам ўзимизга «қўшни» танлаганда унинг инсон сифатида қандай эканлигига қизиқамиз. Агар суҳбатдош ёки шерик бизга таниш бўлмаса, уни таниганлардан олдиндан сўраб ҳам оламиз ва бунда айнан унинг нимага қобилиги, феъли, ишга, одамларга муносабатини сўраймиз ва хоҳлаймизки, у тўғрисида «Жуда хушфеъл, одамгир...» каби таснифларни эшитгимиз келади. Бирор ерга ишга кираётган пайтда ҳам раҳбар албатта ўзига яқин одамлардан янги ходимнинг харақтерини, қобилиятини ва муҳим нарсаларга муносабатини албатта сўрайди ва шу асосда суҳбатга тайёрланади.

Демак, индивидуал сифатлар бизнинг онгли ҳаётимизнинг ажралмас қисми, идрокимиз, хотирамиз ва фикрларимиз йўналтирилган муҳим предмет экан. Чунки, айнан улар бизнинг турли фаолиятларни амалга ошириш ва ишларни бажаришдаги индивидуал услубимизга бевосита алоқадор. Кимдир жуда чаққон, тез иш қилади, лекин сифатсиз. Кимдир жуда яхши қойилмақом иш қилади, лекин жуда секин, кимдир ишга юзаки қараб, номига уни бажарса, бошқа бир одам унга бутун вужуди ва эътиқоди билан муносабатда бўлиб, тинимсиз изланади ва жамият учун манфаат қидиради. Шунинг учун ҳам индивидуалликнинг фаолият ва мулоқотдаги самарасини инобатга олиб, энг муҳим индивидуал — психологик хусусиятларни алоҳида ўрганамиз.

Шахс иқтидори ва қобилиятлари диагностикаси

Одамларнинг ўқув, меҳнат ва ижодий фаолиятидаги ўзига хосликни тушунтириш учун психология фани биринчи навбатда қобилиятлар ва иқтидор масаласига мурожаат қилади. Чунки қобилиятли одамдан аввало жамият манфаатдор, қолаверса, ўша инсоннинг ўзи ҳам қилган ҳар бир ҳаракатидан ўзи учун наф кўради.

Қобилиятлар муаммоси энг аввало инсон ақлу-заковатининг сифати, ундаги малака, кўникма ва билимларнинг борлиги маса-

ласи билан боғлиқ. Айниқса, бирор касбнинг эгаси бўлиш истагидаги ҳар бир ёшнинг ақли ва интеллектуал салоҳияти унинг малакали мутахассис бўлиб етишишини кафолатлагани учун ҳам психологияда кўпроқ қобилият тушунчаси ақл заковат тушунчаси билан боғлаб ўрганилади. Ҳар бир нормал одам ўзининг ақли бўлишини хоҳлайди, «Мен ақлиман» демаса-да, қилган барча ишлари, гапирган гапи, юритган мулоҳазаси билан айнан шу сифат билан одамлар уни мақташларини хоҳлайди. «Ақлсиз, нодон» деган сифат эса ҳар қандай одамни, ҳаттоки, ёш болани ҳам ҳафа қилади. Яна шу нарса характерлики, айниқса, бизнинг Шарқ халқларида бирор кимсага нисбатан «ўта ақли» ёки «ўта нодон» иборалари ҳам ишлатилмайди, биз бу хусусиятларни ўртача таснифлар доирасида ишлатамиз: «Фалончининг ўғли анчагина ақлли бўлибди, наригининг фарзанди эса бироз нодон бўлиб, ота-онасини куйдираётган эмиш» деган иборалар аслида «ақллилик» категорияси инсоннинг юрагига яқин энг нозик сифатларига алоқадорлигини билдиради.

Илм-фандаги анъаналар шундайки, ақл ва идрок масаласи, одамнинг интеллектига боғлиқ сифатлар жуда кўплаб тадқиқотлар объекти бўлган. Олимлар қобилиятларнинг ривожланиш механизмлари, уларнинг психологик таркиби ва тизимини аниқлашга, ишончли методикалар яратиб, ҳар бир кишининг ақли сифатига алоқадор бўлган кўрсаткични ўлчашга уринганлар. Кўпчилик олимлар одам интеллектида унинг вербал (яъни сўзларда ифодаланадиган), миқдорий (сонларда ифодаланадиган), фазовий кўрсаткичларни аниқлаб, уларга яна мантиқ, хотира ва хаёл жараёнлари билан боғлиқ жиҳатларни ҳам қўшганлар.

Ч. Спирмен факториал анализ методи ёрдамида юқорида санаб ўтилган кўрсаткичлар ўртасида боғлиқлик борлигини исбот қилиб, ақлнинг ҳақиқатан ҳам мураккаб тузилмага эга бўлган психик хусусият эканлигини кўрсатди. Бошқа бир олим Дж. Гильфорд эса ақлни бир қатор ақлий операциялар (анализ, синтез, таққослаш, мавҳумлаштириш, умумлаштириш, системага солиш, классификация қилиш) натижасида намоён бўладиган хусусият сифатида ўрганишни таклиф этган. Бу олимлар ақл сўзидан кўра интеллект сўзини кўпроқ ишлатиб, бу сўзнинг ўзига хос талқини борлигига эътиборни қаратганлар. Чунки уларнинг фикрича, интеллектуал потенциалга эга бўлган шахснигина қобилиятли,

деб аташ мумкин. Интеллектуал потенциал эса бир томондан ҳаётдаги барча жараёнларга, бошқа томондан — шахсга бевосита алоқадор тушунча сифатида қаралган ва унинг аҳамияти шундаки, у борлиқни ва бўладиган ҳодисаларни олдиндан башорат қилишга имкон беради. Шу ўринда «интеллект» сўзининг луғавий маъносини тушуниб олайлик. Интеллект — лотинча сўз — *intellectus* - тушуниш, билиш ва *intellectum* — ақл сўзлари негизидан пайдо бўлган тушунча бўлиб, у ақл-идрокнинг шундай бўлагики, уни ўлчаб, ўзгартириб, ривожлантириб бўлади. Бу — интеллект ва у билан боғлиқ қобилиятлар ижтимоий характерга эга эканлигидан дарак беради. Дарҳақиқат, қобилиятлар ва интеллектга бевосита ташқи муҳит, ундаги инсоний муносабатлар, яшаш даври таъсир кўрсатади. Буни биз бугунги кунимиз мисолида ҳам кўриб, ҳис қилиб турибмиз. Янги авлод вакиллари — келажагини ХХI аср билан боғлаган ўғил-қизларнинг интеллект даражаси уларнинг ота-боболариникидан анча юқори. Ҳозирги болалар компьютер техникасидан тортиб, техниканинг барча турларини жуда тез ўзлаштириб олмоқда, жаҳон тилларидан бир нечтасини билиш кўпчилик учун муаммо бўлмай қолди, минглаб топшириқлардан иборат тестларни ҳам ёшлар ўзлаштиришда қийналмаяптилар. Қолаверса, оила муҳитининг ақл ўсишига таъсирини ҳамма билса керак. Агар бола оилада илк ёшлигидан маърифий муҳитда тарбияланса, унинг дунёқарши кенг, хоҳлаган соҳа предметларидан бериладиган материалларни жуда тез ва қийинчиликсиз ўзлаштира олади. Ҳаттоки, бундай болага олий ўқув юртида бериладиган айрим предметлар мазмуни ҳам ўта тушунарли, улар янада мураккаброқ масалаларни ечишни хоҳлайди.

Қобилиятлардаги туғма ва орттирилган сифатлар

Баъзан ўта иқтидорли ва қобилиятли бола ҳақида гап кетса, ундаги бу сифат туғма эканлигига ишора қилишади. Талантли, гениал олим, санъаткор ёки мутахассис ҳақида гап кетса ҳам худди шундай. Умуман қобилиятларнинг туғма ёки орттирилган эканлиги масаласи ҳам олимлар диққат марказида бўлган муаммолардан. Психологияда туғмалик аломатлари бор индивидуал сифатлар *лаёқатлар* деб юритилади ва унинг икки хили фарқланади: табиий лаёқат ва ижтимоий лаёқат. Биринчиси одамдаги

туғма хусусиятлардан — олий нерв тизими фаолиятининг хусусиятлари, миянинг ярим шарларининг қандай ишлаши, қўл-оёқларнинг биологик ва физиологик сифатлари, билиш жараёнларини таъминловчи сезги органлари — кўз, кулоқ, бурун, тери кабиларнинг хусусиятларидан келиб чикса (булар наслий ота-онадан генетик тарзда ўтади), ижтимоий лаёқат — бола туғилиши билан уни ўраган муҳит, мулоқот услублари, сўзлашиш маданияти, қобилиятни ривожлантириш учун зарур яратилган шарт-шароитлар маҳсули ўлароқ шаклландиган сифатлар (улар ота-она, оила муҳити, таълим ва тарбия муассасалари томонидан яратилади)дир. Лаёқатлилиқ белгиси — бу ўша индивидга алоқадор бўлиб, у бу иккала лаёқат муҳитини тайёрлигича қабул қилади.

Қобилиятсизлик ва интеллектнинг пастлиги сабабларидан бири ҳам шуки, ана шу икки хия лаёқат ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Масалан, гениал рассом оиласида бола туғилди, дейлик. Унда рассомчилик учун туғма, генетик белгилар отаси томонидан берилган дейлик. Лекин боланинг онаси фарзандининг ҳам рассом бўлишини хоҳламаслиги, ўзига ўхшаш кўшиқчи бўлишини хоҳлаши мумкин. Аёл болани ёшлиқдан фақат мусиқа муҳитида тарбиялайди. Табиий лаёқатнинг ривожини учун ижтимоий лаёқат муҳити йўқ, ижтимоий лаёқат ўсиши учун эса табиий, туғма лаёқат йўқ бўлгани сабабли, болада ҳеч қандай талант намоён бўлмаслиги, у оддийгина мусиқачи ёки кўшиқчи бўлиш билан чекланиши мумкин. Интеллект тестлари ва қобилиятдаги туғма ва орттирилган белгиларни ўрганишнинг психологик аҳамияти айнан шунда. Илк ёшлиқдан боланинг ўзидаги мавжуд имкониётларни ривожлантириш, шарт-шароитини яратиш, ишини тўғри йўлга қўйиш керак.

Туғма иқтидордаги орттирилган сифат шуки, бола токи билим, малака ва кўникмаларни ўстириш борасида ҳаракат қилмаса, энг кучли туғма лаёқат ҳам лаёқатлигича қолиб, у иқтидорга айланмайди. Энг талантли, машҳур шахсларнинг буюк ишлари, эришилган улкан муваффақиятларининг тагида ҳам қисман лаёқат ва асосан тинимсиз меҳнат, интилиш, ижодкорлик ва билимга чанқоқлик ётган. Шуни ҳам унутмаслик керакки, қобилиятсиз одам бўлмайди. Агар шахс адашиб, ўзидаги ҳақиқий иқтидор ёки лаёқатни билмай, касб танлаган бўлса, табиийки, у атрофдагиларга лаёқатсиз, қобилиятсиз кўринади. Лекин аслида нимага унинг

қобилияти борлигини ўз вақтида тўғри аниқлай олишмагани сабаб у бир умр шу тонфага кйриб қолади.

Шунинг учун ҳам ҳар бир онгли инсон ўзидаги қобилият ва сезнни илк ёшлиқдан билиб, ўша ўзи яхши кўрган, «юраги чопган» иш билан шуғулланса, ва ундан қониқиш олиб, қобилиятини ўстиришга имконият топиб, ютуқларга эришса, биз уни *иқтидорли* деймиз. Иқтидор — инсоннинг ўз хатти-ҳаракатлари, билимлари, имкониятлари, малакаларига нисбатан субъектив муносабатидир. Иқтидорли одам гениал ёки талантли бўлмаслиги мумкин, лекин у ҳар қандай ишда мардлик, чидамлилик, ўз ўзини бошқара олиш, ташаббускорлик каби фазилатларга эга бўлиб, ўзлари шуғулланаётган ишни бажонидия, ситқидилдан бажаради. Улар ана шундай ҳаракатлари билан баъзи ўта истеъдодли, лекин камҳаракат кишилардан кўра жамиятга кўпроқ фойда келтиради. Иқтидорли инсонда истеъдод соҳиби бўлиш имконияти бор, зеро *истеъдод* — ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва такрорланмас қобилиятдир. У тинимсиз меҳнат, ўз қобилиятини такомиллаштириб бориш йўлида барча қийинчиликларни енгиш ва иродаси, бутун имкониятларини сафарбар қилиш натижасида қўлга киритилади.

Қобилиятларнинг психологик тузилмаси

Қобилиятлар аввалом бор *умумий* ва *махсус* турларга бўлинади ва ҳар бирининг ўз психологик тизими ва тузилиши бўлади. Шахснинг умумий қобилиятлари ундаги шундай индивидуал сифатлар мажмуки, улар одамга бир қанча фаолият соҳасида ҳам муваффақиятли фаолият кўрсатиш ва натижаларга эришишга имкон беради. Масалан, техника олий ўқув юртининг талабаси ҳам ижтимоий-гуманитар, ҳам аниқ фанлар, ҳам техника фанлари соҳасидаги билимларни ўзлаштира олади. Бунда унга умумий билимдонлик, ҳаётий мақсадлар, нутқ қобилиятлари, тиришқоқлик, чидам, қизиқувчанлик каби қатор сифатлар ёрдам беради.

Махсус қобилиятлар эса маълум бир соҳада ютуқларга эришиш, юқори кўрсаткичлар беришга имкон берувчи сифатларни ўз ичига олади. Масалан, спорт соҳаси билан бухгалтерлик ҳисобкитоби бўйича ишлаётган икки кишида ўзига хос махсус қобилиятлар бўлмаса бўлмайди.

Ҳар бир қобилият ўзининг тизимига эга. Масалан, математик қобилиятни оладиган бўлсак, унинг таркибига умумлаштириш малакалари, ақлий жараёнларнинг эгилувчанлиги, мавҳум тафаккур қила олиш каби қатор хусусиятлар киради. Адабий қобилиятларга улардан фарқли, ижодий ҳаёл ва тафаккур, хотирадаги ёрқин ва кўرғазмали образлар, эстетик ҳислар, тилни мукамал билишга лаёқат, педагогик қобилиятларга эса — педагогик одоб, кузатувчанлик, болаларни севиш, билимларни ўзгаларга беришга эҳтиёж каби қатор индивидуал хоссалар киради. Худди шунга ўхшаш қолган барча қобилиятларни ҳам зарур сифатлар тизимида таҳлил қилиш мумкин ва бу катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Қобилиятлар ва қизиқишлар диагностикаси

Амалий психологиянинг бугунги кундаги энг муҳим ва долзарб вазибаларидан бири лаёқат куртакларини илк ёшликдан аниқлаш, интеллект даражасига кўра шахс қобилиятлари йўналишини очиб беришдир. Шунинг учун ҳам ҳозирда кўплаб интеллект тестлари ва қобилиятларни диагностика қилиш усуллари ишлаб чиқилган ва улар муваффақиятли тарзда амалиётда қўлланмоқда.

Қобилиятларни ўлчаш муаммоси XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларига келиб изчил ҳал қилина бошланди. Хорижда бундай ишлар Спирмен, Бине, Айзенк ва бошқалар томонидан ўрганилди. Улар қобилиятлар ва иқтидорни ўрганиш учун махсус тестлардан фойдаландилар. Бу тестларнинг умумий моҳияти шундаки, уларда топшириқлар тизими тобора қийинлашиб борувчи тестлар-топшириқлар батареясидан иборат бўлади. Масалан, Айзенкнинг машҳур интеллект тести 40 та топшириқдан иборат бўлиб, у интеллектуал жараёнларнинг кечиши тезлигини ўлчайди. Бу ерда вақт мезони муҳим ҳисобланади. Бошқа муаллифлар секин ишлаш — қобилиятсизлик белгиси эмас деб, бошқачароқ усулларни ўйлаб топганлар. Кўпчилик олимлар учун, масалан, рус олимлари учун қобилиятни ўлчашнинг ишончли мезони — бу шахс ютуқларини ва унинг қобилиятидаги ўзгаришларни бевосита фаолият жараёнида қайд этишдир. Рус олими Е.А. Климов ёшлар иқтидорининг йўналишини аниқлаш мақсадида фаолият ва касб-ҳунар соҳаларини асос қилиб олиб, методика яратди ва уни «Профессионал-диаг-

ностик сўровнама» (ПДС) деб атади. Муаллиф барча касбларни уларнинг йўналтирилган соҳасига кўра 5 тоифага бўлди:

П(Т) – табиат (ўсимлик, ҳайвонлар, микроорганизмлар);

Т – техника (машина, материаллар, энергиянинг турлари);

Ч(О) – одам (одамлар гуруҳи, жамоалар);

З (Б) – белгилар (турли маълумотлар, белгили символлар);

Х (И) – бадний, ижодий образлар (тасвирий санъат, мусиқа).

Сўровнама боланинг шу турли касбларга мойиллиқни аниқлайди. Унга 20 жуфт саволлар киритилган бўлиб, текширилувчи махсус жавоб варақасида қай даражада у ёки бу машғулот тури билан шуғулланишга мойиллигини белгилаши керак. Чунончи, ўша иш унга жуда ёқса, 3 та «плюс», умуман ёқса — 2 та ва сал ёқса — 1 та плюс қўяди. Ёқмаса, мос ҳолда 3 та, 2 та ва 1 та «минус» белгиси қўйиши керак. Қуйида биз сизга шу сўровнама-ни келтирамыз.

7-жадвал

Дифференциал — диагностика сўровнама

1	ҳайвонларни парвариш қилиш	ёки 16	машина ва ускуналарга қараш
2а	қасал одамларга ердан бериш, уларга қараш	ёки 26	жадвал, схема ва ЭХМ учун дастурлар тузиш
3а	китоблар, расм ва плакатлар сифатини назорат қилиш	ёки 36	ўсимликлар ҳолати ва ривожини кузатиш, парвариш қилиш
4а	материалларни қайта ишлаш (ёғоч, мато, металл, пластмасса ва б.қ)	ёки 46	товарларни харидорга етказиш (реклама қилиш, сотиш)
5а	илмий-оммабоп китобларни муҳокама қилиш	ёки 56	бадний асар (пьеса, концертлар)ни муҳокама қилиш
6а	ҳайвон болаларини парвариш қилиш	ёки 66	тенгқурлар ва кичик ёшлилар малакаларини машқ қилдириш
7а	расм ва тасвирлардан нусха кўчириш(ёки мусиқа асбобини тузатиш)	ёки 76	юк кўтарувчи воситани (кран, трактор, тепловоз) бошқариш
8а	одамларга маълумот етказиш (маълумотлар бюроси, экскурсияда)	ёки 86	кўرғазма, витриналарни жиҳозлаш, пьеса ёки концертлар тайёрлаш

9a	нарсалар, маҳсулотлар, (кийим, техника,) уйларни таъмирлаш	ёки 96	матн, жадвал, расмда- ги хатоларни тўғрилаш
10a	ҳайвонларни даволаш	106	ҳисоб-китоблар қилиш
11a	Экинларнинг янги навини яратиш	ёки 116	янги саноат маҳсулот- ларини лойиҳалаш, конструкция қилиш
12a	одамлар ўртасидаги бахс, тортишувларда қатнашиш, уларни иш- онтириш, тушунтириш	ёки 126	чизмалар, схема ва жадвалларни таҳлил қилиш (текшириш, аниқлаш, тўғрилаш)
13a	бадий ҳаваскорлик тўғрагида қатнашиш	ёки 136	микроблар ҳаётини кузатиш ва ўрганиш
14a	тиббиёт асбоб-ускуна- ларига хизмат кўрсатиш	ёки 146	одамларга тиббий ёрдам кўрсатиш
15a	кузатган ҳодиса, воқеа- лар тафсилотини ёзиш	ёки 156	воқеаларни бадий бўёқларга акс эттириш
16a	касалхонада лаборато- рия анализини ўтказиш	ёки 166	касалларни қабул қилиш, улар билан суҳбатлашиш, ташхис қўйиш
17a	буюмлар ёки деворлар- ни бўйяш, расмлар солиш	ёки 176	биноларни монтаж қилиш, машина ҳамда ускуналарни йиғиш
18a	тенгкурлар ёки кичик болалар билан походлар уюштириш	ёки 186	саҳнада ўйнаш, кон- цертларда иштирок этиш
19a	лойиҳа чизмаларга қараб буюм-машиналар тайёрлаш, кийимлар тикиш, уй қуриш	ёки 196	чизма шакллар, хари- талардан нусха қўчи- риш
20a	ўсимликлар, боғ ва ўрмон ҳашоратларига қарши курашиш	ёки 206	клавишли машиналарда ишлаш (ёзув машинка- си, телетайп, терув машинаси)

**Ушбу сўровномага жавоб берақаси ҳам илова қилинади.
ДДСнинг жавоб берақаси**

П	Т	Ч	З	Х	П	Т	Ч	З	Х
1а	16	2а	26	3а	11а	116	12а	126	13а
3б	4а	46	5а	56	13б	14а	146	15а	156
6а		66		7а	16а		166		17а
	76	8а		86		176	18а		186
	9а		96			19а		196	
10а			106		20а			206	

Юқорида тавсия этилган сўровнома аслида шахснинг у ёки бу машғулотлар турига қизиқишини аниқлаш орқали унда ривожлантирилиши лозим бўлган малака ва кўникмаларни аниқлаб олишга ёрдам беради. Чунки профессионал маҳорат фақат билим, юксак малака ва тинимсиз меҳнат ҳисобига ривожланишини унутмаслик керак.

Темперамент ва фаолиятнинг индивидуал хусусиятлари

Шахснинг индивидуал хусусиятлари ҳақида гап кетганда, уларнинг туғма, биологик хусусиятларига алоҳида эътибор бериллади. Чунки, аслида бир томондан шахс ижтимоий мавжудот бўлса, иккинчи томондан — биологик яхлитлик, туғма сифатларни ўз ичига олган субстрат — индивид ҳамдир. Темперамент ва лаёқатлар индивиднинг динамик-ўзгарувчан психик фаолияти жараёнини таъминловчи сифатларини ўз ичига олади. Бу сифатларнинг аҳамияти шундаки, улар шахсда кейин онтогенетик тараққиёт жараёнида шаклланидиган бошқа хусусиятларга асос бўлади. Одам темпераментига алоқадор сифатларнинг ўзига хослиги шундаки, улар одам бир фаолият туридан иккинчисига, бир эмоционал ҳолатдан бошқасига, бир малакаларни бошқаси билан алмаштирган пайтларда реакцияларнинг эгилувчан ва динамиклигини

таъминлайди ва шу нуқтаи назардан қараганда *темперамент* — *шахс фаолияти ва хулқининг динамик (ўзгарувчан) ва эмоционал-ҳиссий томонларини характерловчи индивидуал хусусиятлар мажмуидир.*

Темперамент хусусиятлари шахснинг ички-биологик, психофизиологик тузилмаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, уларнинг намоён бўлиши унинг аниқ бир вазиятларга муносабатини, экстремал вазиятларда ўзини қандай тутишини белгилаб беради. Масалан, инсон турли вазиятларда ўзини турлича тутди: олий ўқув юртида талабалар сафига қабул қилганлиги тўғрисидаги ахборотни эшитган боланинг ўзини тутиши, ёки ҳаётнинг оғир синовлари (яқин кишининг ўлими, ишдан ҳайдалиш, дўстнинг хоинлиги каби) пайтида одам беихтиёр намоён қиладиган реакциялари унинг темпераментидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам иккала вазиятни ҳам кимдир оғир-босиқлик билан, бошқаси эса ўзини йўқотгудек даражада ҳис-ҳаяжон билан бошидан кечиради. Шунинг учун ҳам темпераментнинг шахс шаклланиши ва ижтимоий муҳитда ўзига хос мавқени эгаллашидаги аҳамияти жуда катта. Ўзини босиб олган, ҳаёт қийинчиликларини сабр-бардош билан кўтарадиган инсоннинг одамлар орасидаги обрўси ҳам баланд бўлади. Бу унинг ўз-ўзига нисбатан ҳурматини ҳам оширади, ишга, одамларга ва нарсаларга муносабатини такомиллаштириб боришига имкон беради. Темпераментнинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, у ҳаётий воқеалар ва вазиятларни, жамиятдаги ижтимоий гуруҳларни «яхши-ёмон», «аҳамиятли-аҳамиятсиз» мезонлари асосида ажратишга имкон беради. Яъни, темперамент одамнинг ижтимоий объектларга нисбатан «сезгирлигини» тарбиялайди, профессионал маҳорат ва касб малакасининг ошиб боришига ёрдам беради.

Темпераментал хусусиятлар аслида туғма ҳисобланса-да, шахсга бевосита алоқадор ва англанадиган бўлгани учун ҳам маълум маънода ўзгариб боради. Шунинг учун ҳам туғилган чоғида сангвиникка ўхшаш ҳаракатлар намоён қилган болани умрининг охиригача фақат шундайлигича қолади, деб бўлмайди. Демак, ҳар бир темперамент хусусиятларини ва унинг шахс тизимга алоқасини билиш ва шунга яраша хулосалар чиқариш керак.

Академик И. Павлов темперамент хусусиятларини белгилаб берувчи уч олий асаб тизими хоссаларини ажратган эди:

Куч, яъни асаб тизимининг кучли кўзғатувчилар таъсирига бардоши, шунга кўра одамлардаги меҳнатга яроқлилиқ, чидам каби сифатларнинг намоён бўлиши;

Мувозанатлашганлик, яъни асабдаги тормозланиш ва кўзғалиш жараёнларининг ўзаро мутоносиблиги, шунга кўра, ўзини тута олиш, босиқлик каби сифатлар ва уларга тескари сифатларнинг намоён бўлиши;

Харакатчанлик, яъни кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларидаги ўзаро алмашниш жараёнининг тезлиги ва ҳаракатчанлиги маъносида. Куйидаги жараёнлари билан темперамент типлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик асосида темперамент типлари акс эттирилган.

8-жадвал

НЕРВ СИСТЕМАСИННИНГ ТИПЛАРИ			
мувозанатлашган	мувозантсиз	инерт	кучсиз
сангвиник	холерик	флегматик	меланхолик
ТЕМПЕРАМЕНТ			

Шундай қилиб, асаб тизими билан боғлиқ индивидуал сифатларни билиш шарт, чунки улар бевосита меҳнат ва ўқиш жараёнларини ҳар бир инсон томонидан, унинг манфаатларига мос тарзда ташкил этишга хизмат қилади. Асабга боғлиқ бўлган табиий хусусиятлармизни ҳам умуман ўзгармас деб айтолмаймиз, чунки табиатда ўзгармайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Шунинг учун ҳам охириги йилларда ўтказилаётган тадқиқотларда шахс тизимида шундай маъқул, «ҳаётий кўрсаткичли» хусусиятлар тизимини ўрганилмоқда ва унда темпераментга алоқадор сифатлар ҳам назарда тутилмоқда. Масалан, В.С. Мерлин темпераментнинг психологик таснифи ва уларнинг ҳаётий вазиятларда намоён бўлишини бошқариш масаласида кўп ишлар қилган. Унинг фикрича, инсонда мавжуд бўлган фаоллик, босиқлик, эмоционал тетиклик, ҳиссиётларнинг тезда намоён бўлиши ва ўзгарувчанлиги, кайфиятнинг турғунлиги, беҳаловатлилиқ, ишчанлик, янги ишга киришиб

кетиш, малакаларнинг тез ҳосил бўлиши каби қатор сифатлар асосида шахсдаги ўша экстроверсия ва интроверсия хоссалари ётади ва уларни ҳам ўзгартириш ва шу орқали темпераментни бошқариш мумкин.

Шулардан келиб чиққан ҳолда шахснинг меҳнат қилиш услубини танлаш ва профессионал маҳоратни ўстиришда айни шуларга эътибор бериш керак. Масалан, баъзилар холерикларга ўхшаш қизиққон, тезкор бўлишади. Унинг меҳнат жараёнидаги ишини кузатадиган бўлсак, фаоллик, ишни тез бажаришга лаёқат ижобий бўлса, унинг сифати, чала ташлаб кетиш ҳавфи, баъзи томонларига юзаки қараши кишини ўйлантиради. Шу нуқтага назардан олиб қаралганда, ҳаётда соф темперамент ҳам бўлмайди ва у ёки бу темперамент типни жуда яхши ҳам эмас. Ҳар бир типнинг ўзига хос нозик, кучсиз томонлари ва шу билан бирга кучли, ижобий томонлари ҳам бўлади.

Характер ва шахс

Кундалик ҳаётимизда тилимизда «характер» сўзи энг кўп ишлатиладиган сўзлардан. Уни биз доимо бировларга баҳо беришчи бўлсак, ишлатамиз. Бу сўзнинг маъносини олимлар «босилган тамга» деб ҳам изоҳлашади. Тамғалик аломатлари нимада ифодаланади ўзи?

Характер — шахсдаги шундай психологик, субъектив муносабатлар мажмуи, улар унинг борлиққа, одамларга, предметли фаолиятга ҳамда ўз-ўзига муносабатини ифодалайди. Демак, «муносабат» категорияси характерни тушунтиришда асосий ҳисобланади. Б.Ф. Ломовнинг таъбирича, характер шахс ички дунёсининг асосини ташкил этади ва уни ўрганиш катта аҳамиятга эга. Муносабатларнинг характердаги ўрни хусусида фикрлар экан, В.С. Мерлин уларнинг мазмунида икки соҳани ажаратади:

а) *эмоционал-когнитив* — борлиқ муҳитнинг турли томонларини шахс қандай эмоционал ҳис қилиши ва ўзида шу оламнинг эмоционал манзарасини яратиши;

б) *мотивацион-иродавий* — маълум ҳаракатлар ва хулқни амалга оширишга ундовчи кучлар. Демак, бизнинг муносабатларимиз маълум маъно ва мазмун касб этган муносабатлар бўлиб, уларнинг ҳар бирида бизнинг ҳиссий кечинмаларимиз акс этади ва характеримиз намоён бўлади.

Машҳур рус олими, психология фанининг методологиясини яратган С.Л. Рубинштейн шахснинг ўзига ҳослиги ва характерологик тизимда унга асосий тузилмаларни ажратган эди:

1. **Муносабатлар ва йўналиш** шахсдаги асосий кўринишлар сифатида — бу шахснинг ҳаёдан *нимани кутиши* ва нимани хоҳлаши.

2. **Қобилиятлар** ана шу тилак-истакларни амалга ошириш имконияти сифатида — бу одамнинг *нималарга қодир* эканлиги.

3. **Характер** имкониятлардан фойдаланиш, уларни кенгайтиришга қаратилган турғун, барқарор тенденциялар, яъни бу одамнинг *ким эканлиги*.

Бу нуқтаи назардан қараганда ҳам, характер шахснинг «танаси», борлиги, конституциясидир. Характернинг бошқа индивидуал психологик хусусиятлардан фарқи шуки, бу хусусиятлар анча ўзгарувчан ва динамик, орттирилгандир. Шунинг учун ҳам мактабдаги таълимдан олий ўқув юртидаги таълимга ўтиш фактининг ўзи ҳам ўспиринда маълум ва муҳим ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Умуман, аниқ бир шахс мисолида олиб қарайдиган бўлсак, ҳар бир алоҳида объектлар, нарсалар, ҳодисаларга мос тарзда характернинг турли қирралари намоён бўлишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Масалан, уйда (катта ўзбек оиласи мисолида оладиган бўлсак) катта ёшли ота-оналар олдида ўта босиқ, кўнувчан, ҳар қандай буюрилган ишни эътирозсиз бажарадиган киши, ўз касбдошлари орасида доимо ўз нуқтаи назарига эга бўлган, гапга чечан, керак бўлса, қайсар, дадил бўлиши, кўчада жамоатчилик жойларида беғам, лоқайд, биров билан иши йўқ кишидай туюлиши, ўзига нисбатан эса ўта талабчан, лекин эгоист, ўз-ўзига баҳоси юқори бўлиши мумкин. Демак, характернинг психологик тизимини таҳлил қиладиган бўлсак, унинг борлиқдаги объектлар ва предметли фаолиятга нисбатан амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам психологияда характернинг куйидаги тизими эътироф этилади:

1. **Меҳнат фаолиятида намоён бўладиган характерологик хусусиятлар** — меҳнатсеварлик, меҳнаткашлик, ташаббускорлик, ишга лаёқат, ишга қобиллик, масъулият, дангасалик, кўнимсизлик ва бошқалар.

2. **Инсонларга нисбатан бўлган муносабатларда намоён бўладиган характерологик сифатлар** — одоблилик, меҳрибонлик, такт,

жонсараклик, дилгирлик, мулоқатга киришувчанлик, алтруизм, ғамхўрлик, раҳм-шафқат ва бошқалар.

3. *Ўз-ўзининг муносабатига алоқадор тавсифий сифатлар* — камтарлик, камсуқумлилик, мағрурлик, ўзига бино қўйиш, ўз ўзини танқид, ибо, шарму-ҳаё, манмансираш ва бошқалар.

4. *Нарсалар ва ҳодисаларга муносабатларда намоён бўладиган хусусиятлар* — тартиблилик, оқиллик, саранжом-саришталик, қўли очиклик, зикналик, тежамкорлик, покизалик ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилган сифатлар аслида шахснинг ҳаётдаги йўналишларидан келиб чиқади. Чунки йўналиш — одамнинг борлиққа нисбатан танловчан муносабатининг акс этишидир. Бундай йўналиш турли шаклларда намоён бўлади: диққатлилик, қизиқувчанлик, идеаллар, маслаклар ва ҳиссиётларда.

Характер — тарихий категория ҳамдир. Бунинг маъноси шуки, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий давр ўз кишиларини, ўз авлодини тарбиялайди ва бу тафовут одамлардаги тавсифий хусусиятларда ўз аксини топади. Масалан, ўтган аср ўзбеклари, XX асрнинг 50-йилларидаги ўзбеклар ва мустақиллик йилларида яшаётган ўзбеклар психологиясида фарқ аввало уларнинг характерологик сифатларида акс этади. Аминмизки, XXI асрнинг ёш авлодлари янада зуккороқ, иродалироқ, маърифатли ва маънавиятлироқ бўлади. Мамлакатимизда ҳозирги кунда амалга оширилаётган ислохотлар, янги жамият барпо этиш билан боғлиқ саъй-ҳаракатлар янги аср авлодининг руҳан ва жисмонан соғлом бўлишига замин яратмоқда.

Характер хусусиятларининг нималарда намоён бўлиши, уларнинг белгилари масаласи ҳам амалий жиҳатдан муҳимдир.

Аввало характер инсоннинг *хатти-ҳаракатлари ва амаллари*да намоён бўлади — одамнинг онгли ва мақсадга қаратилган ҳаракатлари унинг *к и м* эканлигидан дарак беради.

Нутқининг хусусиятлари (баланд товуш билан ёки секин гапириши, тез гапириши ёки босиқлиги, эмоционал бой ёки жонсиз) ҳам характернинг йўналишини белгилайди.

Ташқи қиёфа — юзининг очик ёки тунд эканлиги, кўзларининг самимий ёки жоҳиллиги, қадам босишлари — тез ёки босиқ, майда қадам ёки салобатли, туриши — виқорли ёки камтарона, буларнинг ҳаммаси характерни ташқаридан кузатиб ўрганиш белгиларидир.

Бундан ташқари, илм оламида инсон характерини турли белгиларга кўра ўрганишга қаратилган кўплаб уринишлар бўлган.

Уларда одамнинг турли табиий, туғма хусусиятларига характерни боғлашга уринишлар бўлган. Масалан, *физиономика* одам юз қирралари ва уларнинг бир-бирига нисбати орқали одам фёъл-атворини ўрганишга ҳаракат қилса, *хиромантия* — қўл бармоқлари ва кафтдаги чизиқлар орқали, кўз ранги ва қарашлар, соч ва унинг хусусиятлари орқали ўрганиш йўллари:ни қидирган жуда катта шов-шувга эга бўлган Ч. Ломброзо, Э. Крэчмер, У. Шелдонларнинг *конституцион назариялари* шахс характерини унинг ташқи кўриниши, тана тузилиши билан боғлиқликни тушунтиришга уринган. Бу назариялар жуда қаттиқ танқидга ҳам учраган, лекин келтирилган материал, корреляцион таҳлиллар маълум жиҳатдан индивидуал хусусиятлардаги туғма, мавжуд сифатлар билан характерологик сифатлар ўртасидаги боғлиқлик борлигини исбот қилолгани учун ҳам бу назариялар шу вақтгача ўрганилади.

Лекин характер ва унинг ривожланиши, намоён бўлиши учун умумий қонуният шуки, у ташқи муҳит таъсирида, турли хил муносабатлар тизимида шаклланади ва шароитлар ўзгариши билан ўзгаради. Ҳар бир касб-ҳунар ўзининг талаблари мажмуи — профессограммасига эгаки, у шу касб билан шуғулланаётганлардан ўзига хос психологик қирралар ва хоссалар бўлишини тақозо этади (психометрия). Шунинг учун ҳам врачнинг, ўқитувчининг, муҳандиснинг, ҳарбийларнинг, артистларнинг ва бошқаларнинг профессионал сифатлари ҳақида алоҳида гапирилади. Ана шу касб соҳиблари, уларнинг иш мобайнида кўрсатадиган индивидуаллиги ичида эса характерологик ўзига хослик катта аҳамиятга эга ва буни нафақат шахснинг ўзи, балки уни ўраб турган бошқалар ҳам яхши билишлари керак.

Қуйида машҳур олим Карл Юнгнинг характер типини аниқлаш методикасини келтирдик. Берилган саволларга жавоб вариантларидан бирини танлаш керак.

1. Қайси бири сиз учун муҳимроқ?
  - а) кичиккина дўстлар давраси;
  - б) кўпгина ўртоқлар давраси.
2. Қандай китоблар сизга кўпроқ ёқади?
  - а) қизиқарли сюжетли;
  - б) одамлар руҳий кечинмалари акс эттирилган.
3. Ишда нимага кўпроқ йўл қўйишингиз мумкин?
  - а) кечикиш;
  - б) хатоликлар.

4. Агар ёмон иш қилиб қўйсангиз:
- а) жуда қайғурасиз;
  - б) унчалик қайғурмайсиз.
5. Одамлар билан қандай чиқишасиз?
- а) жуда тез ва осон;
  - б) секин, эҳтиёткорлик билан.
6. Ўзингизни аразкаш деб ҳисоблайсизми?
- а) ҳа;
  - б) йўқ.
7. Чин дилдан қулишга мойилмисиз?
- а) ҳа;
  - б) йўқ.
8. Сиз қандайсиз?
- а) камгап;
  - б) сергап.
9. Сиз очикмисиз ёки ҳисларингизни бировлардан яширасизми?
- а) очикман;
  - б) яшираман.
10. Ўз ҳис-кечинмаларингизни таҳлил қилишни ёқтирасизми?
- а) ҳа;
  - б) йўқ.
11. Кўпчилик даврасида бўлганда, Сиз:
- а) тинмай гапирасиз;
  - б) бошқаларни тинглайсиз.
12. Тез-тез ўзингиздан норози бўлиб турасизми?
- а) ҳа;
  - б) йўқ.
13. Бирор нималарни ташкил қилишни ёқтирасизми?
- а) ҳа;
  - б) йўқ.
14. Сирларингиз ёзилган кундалик тутишни хоҳлармидингиз?
- а) ҳа;
  - б) йўқ.
15. Бирор нарсанинг қароридан уни бажаришга тез ўтасизми?
- а) ҳа;
  - б) йўқ.
16. Кайфиятингизни тез ўзгартира оласизми?
- а) ҳа;
  - б) йўқ.

17. Ўзгаларни инқотириб, уларга ўз фикрингизни ўтказишни яхши кўрасизми?

- а) ҳа;
- б) йўқ.

18. Сизнинг ҳаракатларингиз:

- а) тез;
- б) секин.

19. Сиз бўлиши мумкин бўлган ноҳуш ҳодисалардан ташвишланасиз?

- а) тез-тез;
- б) баъзан.

20. Қийин ҳолатларда Сиз:

- а) ёрдам сўрашга шошиласиз;
- б) ҳеч кимга мурожаат қилмасиз.

*Энди жавобларингизни ҳисоблаб чиқинг.
Услужиятнинг калити:*

Жавоблар ичидаги қуйидагилар Сиздаги экстроверсияни кўрсатади: 16, 2а, 3б, 5а, 6б, 7а, 8б, 9а, 10б, 11а, 12б, 13а, 14б, 15а, 16а, 17а, 18а, 19б, 20а. Мос келган жавоблар сонини 5 га кўпайтиринг.

- 0 - 35 баллар — интроверсия;
- 36 - 65 баллар — амбиверсия;
- 66 - 100 баллар — экстраверсия.

Шунга ўхшаш тавсифни ўрганиш услублари кўп бўлиб, улар ёрдамида одам ўзини ва яқинларини ўрганиб туриши керак.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

- 1 И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т., 1998.
- 2 Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. -М., 1986.
- 3 В. Каримова, Ф. Акрамова. Психология. Маърузалар матни. -Т., 2000.
- 4 Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание. -Пермь, 1990.
- 5 Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. М., 1986.
- 6 Немов Р. С. Психология. - В 2-х кн. Кн.1. -М., 1998.
- 7 Практическая психодиагностика. Методики и тесты. -М., 1999.
- 8 Психология. Учебник. - Под ред. А. Крылова - М., 1998.
- 9 Magnusson, D. Individual development: a holistic, integrated model. In: Examining in context. Perspectives on the ecology of human development. Washington, DC: APA, 1995. pp. 19-60.

VI БЎЛИМ

ШАХС ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЁШГА БОҒЛИҚ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўспиривлик ва етуклик даврлари психологияси. Акмеология

Машхур rassom Пабло Пикассо 80 ёшга кирганда шундай ёзган экан: «Ёш тушунчаси ва кексалик инсон ўзи руҳан қаригандагина маълум аҳамият касб этади. Айни пайтда мен анча кексайиб қолганимга қарамай, ўзимни 20 ёшлидай ҳис қилмоқдаман». Яъни, инсон умри маълум даврларга бўлинар экан, унинг ҳар бир босқичи шахснинг ўзи ва яқинларига қилган эзгу ишларининг қадр-қимматига кўра баҳоланади. Шу боис ҳам инсон шахси ўрганилганда, унинг тараққиётнинг у ёки бу босқичидаги ёш хусусиятларини билиш таълим-тарбия жараёнида амалий аҳамият касб этади.

Одамнинг ҳаётини йўлининг боши, унинг камол топишининг негизи аслида Оллоҳнинг инояти билан бола дунёга келишига асос солинган дастлабки онлардан бошланади. Кейинги тараққиёт босқичлари қатор ижтимоий, биологик, табиий, руҳий, жисмоний омилларга боғлиқки, ушбу хусусиятларни психологиянинг махсус тармоғи бўлган ёш даврлари психологияси ўрганади.

Шахс тараққиётидаги ижтимоий ва генетирик омиллар

Шундай қилиб, шахс индивидуал тараққиётининг муҳим омилларидан бири унинг ёшига боғлиқ бўлган хусусиятларидир. Чунки, тараққиётнинг ҳар бир ёш босқичи ўзининг ривожланиш омилларига, қонуниятларига, янгиликлари ва ўзгаришларига эга бўлиб, улар шахснинг характери, темпераменти, иқтидори, билиш жараёнларига бевосита таъсирини ўтказди.

Ёш тараққиёти даврларининг ҳам сифат, ҳам миқдор ўзгаришларига эга бўлган кўрсаткичлари борки, амалий психология ҳар бир ёш хусусиятларини ана шу иккала кўрсаткич нуқтаи назаридан ўрганиши ва шахс хулқини бошқариш, унга ижобий таъсир кўрсатишда уларга таянмоғи лозим. Умуман психологияда исбот қилинган фактлардан бири шуки, турли даврлардаги инсон тараққиёти ўта мураккаб жараён бўлиб, ҳар бир даврнинг ўз қонуниятлари мавжуд. Ҳар бир босқичда шахснинг бирор бир хусусиятлари ўзининг етуклик босқичига эришади. Масалан, оламни сенсор жиҳатдан, яъни, сезги ва идрок қилиш органлари билишнинг етуклик фазаси 18-25 ёшларда (Лазарев маълумотларига кўра), интеллектуал, ижодий етуклик — 35 ёшларда (Леман маълумотлари), шахснинг етуклиги 50-60 ёшларга келиб энг юқори нуқтасига эришади. Шунга ўхшаш хусусиятлар инсоннинг бутун умри мобайнида мутасил камолга етиб, ривожланиб боришини таъминлайди. Шуниси характерлики, ҳар бир ёшда бирор функцияларнинг ривожланиши бошқа бир функцияларнинг сусайиши ҳисобига рўй беради. Масалан, болаликнинг илк боғча ёшида фазога мослашув жуда кучайса, кейинчалик унинг ўрнини вақтни адекват идрок қилиш эгаллайди. Қарияларнинг бирор нарсалар хусусида билимдонлиги, маълумотларни яхши эслаб, улар хусусида фикрлай олиши, психомоторик функциялар ва бевосита билиш жараёнларининг сусайиши ҳисобига рўй беради. Худди шундай боланинг 3-5 ёш даври тилни, унинг луғавий ва морфологик хусусиятларини ўзлаштиришга жуда мақбул бўлса, етуклик даври бўлмиш 45-55 ёшларга келиб айна шу сифат деярли ўзини йўқотади («тил қотиб қолади»).

Психологиянинг махсус тармоғи ҳисобланмиш ёш даврлари психологиясининг энг асосий муаммоларидан бири шуки, инсон психик тараққиётида қандай омиллар — генетик, туғма ёки орттирилган, ижтимоий омиллар роли етакчи эканлиги масаласидир. Бир томондан, боланинг ўз ота-оналаридан мерос сифатида ўзлаштирган сифатлари, масалан, анатомио-физиологик хусусиятлар, мия фаолиятининг ўзига хослиги, тана тузилиши (қўл, оёқ, юз тузилиши ва бошқ.) албатта психологик жаҳатдан одам боласининг муҳитга мослашуви, унда ўзини эркин тутиши ва фаол ҳаракатлар қилиши, рўй бераётган жараёнларни онгида маълум маънода айна, тўғри акс эттиришига сабаб бўлади. Чунки оддийгина анатомик аномалия ҳолати (қўлнинг калталиги, бўйнинг жуда кичик-

лиги каби) психикага ва шахснинг жамиятда ўзини тутишига салбий таъсир кўрсатади. Лекин иккинчи томондан ташқи муҳит таъсирини ҳам камситиб бўлмайди. Масалан, агар бола махсус ўқув масканларида ўқимаса, унга тарбиявий таъсирлар кўрсатилмаса, унинг ривожланиши қандай бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас.

Бу муаммолар устида бош қотирган рус олимларидан Л.С. Выготский, С. Рубинштейн, А. Леонтьев, хорижлик психологлар Ж. Пиаже, К. Левин ва кўплаб бошқа психологлар иккала омил ролини ҳам инкор қилмаган ҳолда ижтимоий муҳитнинг етакчи таъсири тўғрисидаги фикрни баравар ёқлаганлар. Чунки, тўғри ташкил этилган таълим-тарбия, оила ва ундаги ўзаро муносабатларнинг характери, шахс мулоқотда бўладиган ижтимоий гуруҳлар, у танлаган касб ва касбдошлари муҳити, никоҳ ва маълумот масалаларининг қандай ҳал қилинганлиги каби қатор ижтимоий омиллар шахснинг ривожланиши, унинг ўз-ўзини англаши ва ўзгаларга муносабати, билиш жараёнлари ҳамда интеллектуал тараққиётида катта аҳамиятга эгаллигига шубҳа йўқ. Республикамиз Президенти И. Каримов бошчилигида мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ бошланган «Соғлом авлод учун» сиёсати фарзандларимизнинг ҳам жисмонан, ҳам руҳан, ҳам ақлан етук бўлишларига қаратилган. Жисмонан соғлом танада соғлом руҳ бўлиши табиий.

Шахс тараққиётини даврларга бўлиш

Шу вақтгача психология илмида шахс тараққиётини даврларга бўлиб ўрганишга жуда катта эътибор қаратилган. Бир қанча даврий схемалар ҳам таклиф этилган. Лекин шу соҳада астойдил ижод қилган ҳар қандай олим ўзининг «даврларини» таклиф этаверган. Бу тушунарли, зеро, инсоннинг ҳаётий йўли ва унинг асосий лаҳзалари тарихий тараққиёт мобайнида ўзгаради, бир авлоддан иккинчи авлод тараққиётига ўтишнинг ўзи ҳам қатор ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Даврларга бўлишга қаратилган классификацияларнинг ўзи ҳам икки турли бўлади: жузъий (алоҳида даврларни яна қўшимча даврларга бўлиш — «даврлар ичидаги даврлар») ва умумий (инсон умрининг барча босқичларини ўз ичига олган). Масалан, жузъий классификацияга Ж. Пиаженинг интеллектнинг ривожланишини босқичларга бўлишини киритиш мумкин. У бу тараққиётни 3 босқичда тасаввур қилган:

- сенсомотор интеллект босқичи (0-2 ёш). Бунда асосан олти босқич фарқланади;

- конкрет операцияларни бажаришга тайёрлаш ва уни ташкил этиш босқичи (3-11 ёшлар);

- формал операциялар босқичи (12-15 ёшлар). Бу даврда бола нафақат бевосита кўриб турган нарсаси, балки мавҳум тушунчалар ва сўзлар воситасида ҳам фикр юрита олади.

Д. Б. Элькониннинг ёш давлари босқичларини бўлиши Э. Эриксоннинг тараққиётни давларга бўлиш тамойилларига асосланади. Бу классификацияларда болалик даврини ўзининг уч даври фарқланади: илк болалик, болалик ва ўсмирлик. Ҳар бир босқичнинг ўзига хос етакчи фаолияти, ўзгаришлари ва ривожланиш шарт-шароитлари мавжуд бўлади ва уларни билиш тарбиячилар учун қатта амалий аҳамиятга эга бўлади. Ҳар бир босқичда фаолият мотивлари ҳам ўзгаради, уларнинг ўзгариши шахс эҳтиёжлари ва талаблари даражасининг ўзгаришига мос тарзда рўй беради.

Инсон ҳаётининг барча даврини яхлит тарзда қамраб олган классификациялардан бири бутун жаҳон олимларининг қарорига кўра, 1965 йили Халқаро Фанлар Академиясининг махсус симпозиумида қабул қилинган схема ҳисобланади. У қуйида келтирилган 9-жадвалда берилган. У Б. Г. Ананьев, Э. Эриксон ва Бирренлар таклиф этган классификацияга асосланган бўлиб, умулаштирилган тоифалашдир.

9-жадвал

Ёш давлари	Эркакларда	Аёлларда
Чақалоқлик	1-10 кун	1-10 кун
Эмизиклик даври	10 кундан 1 ёшгача	10 кундан 1 ёшгача
Илк болалик	1-2 ёш	1-2 ёш
Болаликнинг 1-даври	3-7 ёш	3-7 ёш
Болаликнинг 2-даври	8-12 ёш	8-11 ёш
Ўсмирлик даври	13-16 ёш	12-15 ёш
Ўспиринлик даври	17-21 ёш	16-20 ёш
Ўрта етуқлик даври:		
Биринчи босқич	22-35 ёш	21-35 ёш

Иккинчи босқич	36-60 ёш	36-55 ёш
Кексалик даври	61-75 ёш	56-75 ёш
Қарилик даври	76-90 ёш	76-90 ёш
Узоқ умр кўрувчилар	90 ёшдан ортиқ	90 ёшдан ортиқ

Тараққиётни ёш даврларга бўлишда ўзига хос классификациялар ҳам бор. Масалан, Э. Эриксонда шахс «Мени»нинг ривожланиш босқичларига таянган классификацияси ҳам мавжуд бўлиб, унда ҳар бир тараққиёт даврида алоҳида аҳамият касб этадиган сифатлар ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатдан ажратилган.

1-босқич (ишонч-ишончсизлик) — бу ҳаётнинг 1-йили.

2-босқич (мустақиллик ва қатъиятсизлик) — 2-3 ёшлар.

3-босқич (тадбиркорлик ва гуноҳ ҳисси) — 4-5 ёшлар.

4-босқич (чаққонлик ва етишмовчилик) — 6-11 ёшлар.

5-босқич (шахс идентификацияси ва ролларнинг чалкашлиги) — 12-18 ёшлар.

6-босқич (яқинлик ва ёлғизлик) — етукликнинг бошланиши.

7-босқич (умуминсонийлик ва ўзига берилиш) — етуклик даври.

8-босқич (яхлитлик ва ишончсизлик) — кексалик.

Эриксон классификациясининг ўзига хос қиммати шундаки, унда шахснинг ўзи тўғрисидаги тасаввурларининг жамият таъсирида ўзгариши назарда тутилади. Шунга ўхшаш босқичларга бўлишлар охири пайтда яна қўплаб муаллифлар томонидан таклиф этилмоқда (Г. Гримм, Д. Бромлей ва бошқ.). Уларнинг барчасидаги умумий мезон шуки, ҳар бир тараққиёт даври шахс ривож учун нимани таклиф этадию, шахс унда қандай ривожланиш кўрсаткичларига эга бўлади. Уларни табиий ўзгаришларда билиш ва ўрганиш керак, чунки бусиз шахс тарбиясини тўғри йўлга қўйиб бўлмайди. Масалан, мактаб ёшидаги болаларга қўйилган талаблар катта одамлар жамоасига тўғри келмайди, ёки боғча ёшидаги бола билан тил топишиш билан талаба билан тил топиш ўзига хос педагогик тактни ва ўша ёш соҳасида билимдонликни талаб қилади.

Илк ёшлик даври — болалик

Илк ёшлик даври бизнинг тилимизда «болалик» деб аталади. Бу давр бола тараққиётида жуда катта аҳамиятга эга. Чунки, айнан шу даврда бола предметлар ва нарсалар олами билан бевосита танишади, ўз она тилида гапириш малакаларини орттиради ва тенгқурлар даврасини топади. Боғча ёшигача бўлган илк болалик даврининг ўзига хослиги шундаки, бу даврда бола ҳиссий олами бойийди, у бевосита ўзини ўраб турган яқинлари муҳитига мослашади, у ердаги мулоқот ва муомала шаклларида таъсирланади. Боланинг ташқи оламини билишга бўлган табиий эҳтиёжлари ҳам айни шу даврда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам ҳали ёшига тўлмаган болага ранг-баранг ўйинчоқлар берилса, ўзи ётган бешикдаги рангли безаклардан завқланади. Бу бола тараққиёти ва оламини билишга интилиши қониқтирилаётганлидан дарак беради.

Бола 6 ойлик бўлгандан кейинги даврида энди ўз қўллари билан предметларни ушлайдиган, уларнинг «сирлари»ни ўргана бошлайди, ўзидаги ҳиссиётларни ва завқланаётганларини «ғудурлашлари» ва товуш оҳанглирида ифодалайди. Ушбу даврда боладаги ана шу элементар эҳтиёжларнинг қондирилиши, бундан ташқари, бу эҳтиёж сеvimли онаси, бувилари, отаси, бўлса агар, ақалари ва опалари даврасида рўй бериши янада аҳамиятлидир.

Ўтказилган тадқиқотлар шунини кўрсатдики, она меҳрига, яқинлари эътиборига тўйинганлиги боланинг 1 ёшдан кейинги тараққиёти, она тилини ўзлаштириши ва руҳан тетик бўлиши ўртасида бевосита боғлиқлик мавжуд экан. Маълум сабабларга кўра туққан онасидан айрилган, маълум вақтга айрилиқда бўлган гўдакнинг ривожланишида — овқатланишдан тортиб, ақлий ривожланиши ҳамда тилни ўзлаштиришида қатор муаммолар пайдо бўлиши ҳам исботланган. Демак, 3 ёшга келиб, бола руҳиятида табиий тарзда пайдо бўладиган психологик зиддиятлар — 3 ёшлилик зиддияти, тенгқурлар жамиятидаги унинг ўрни, тилни ўзлаштириши бевосита илк ёшлиқда болага кўрсатилган меҳр-муҳаббатга, эътиборга боғлиқ.

3 ёшгача бўлган тараққиётнинг ўзига хослиги шундаки, бола ўйин фаолиятига фаол тарзда тортилади ва айнан шу фаолиятга катта эҳтиёж сезади. Агар боланинг жинсига монанд ўйинларнинг катталар томонидан тўғри ташкил этилишига, маънавияти ва ру-

ҳиятига мос ўйинчоқларнинг бўлиши таъминланса, унинг билиш жараёнлари, биринчи навбатда, идрок қилиш, интеллектуал қобилиятлари ҳам маромида ривожланади. Психологик қузатишларда аниқланишича, қиз болалардан кўра ўғил болалар ўйинига кўпроқ эътибор қаратилад, уларга олиб бериладиган ўйинчоқлар сони ва сифати ҳам анча юқори экан. Бу бир томондан, ота-оналарнинг ўғил боланинг шўҳроқ бўлишини инобатга олиб, уни банд этишга интилиши бўлса, бизнинг шароитимизда ўғил бола — мерос-хўрга муносабатнинг илк ёшликдан шаклланиши билан ҳам изоҳланади. Бу нарса ўз навбатида ўғил бола тафаккурининг тезроқ ривожланиши, унда кашфиётчилик элементларининг пайдо бўлишига олиб келади. Қизларга эса келажакда она бўлади, деган маънода кўпроқ уй-рўзгор юмушларига алоқадор ўйинчоқлар, кўғирчоқлар олиб бериллади. Бу маълум маънода, дарҳақиқат, қизларни бўлғуси ҳаётга тайёрласа, иккинчи томондан, унинг ташқи олами билиш ва кашф этиш имкониятларини чеклайди. Шулардан келиб чиқиб, ҳозирги замонавий оиладаги (кўп ҳолларда алоҳида яшайдиган нуклеар оила) кам сонли болаларни тарбиялаш бора-сида қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Ўзбекистонда оила, оналик ва болаликни ижтимоий муҳофаза қилиш, «Она ва бола» давлат дастури доирасида амалга ошириладиган турли тараққиёт ёшдаги болаларнинг ҳам маънавий, ҳам интеллектуал, ҳам жисмоний ривожланиши учун яратилган шароитлар, оналарнинг айнан 3 ёшгача тараққиёт даврида боласини парвариш қилиш имкониятининг яратилганлиги бу борада ижобий самаралар бериши шубҳасиздир.

Мақтабгача тарбия ёши даври

Бу давр анъанавий тарзда боғча ёши деб юритиллади. Чунки аксарият болалар бу даврда мақтабгача таълим муассасалари ҳисобланган боғчаларга борадилар, у ерда махсус дастурлар асосида билиш эҳтиёжларини қондириб, мақтабга тайёргарлик босқичини ўтайдилар. Лекин шуниси характерлики, боғчага боролмаган болалар ҳам мақтабга боргач, ўзларининг боғча тайёргарлигини ўтаган тенгқурларига етиб оладилар. Демак, бу ёш даврининг хусусияти шундаки, бола қандай шароитда бўлмасин, агар унинг ёнида меҳрибонлик қилувчи, тўғри йўл-йўриқ кўрсатувчи катталар бўлса,

у бу даврдаги барча эҳтиёжларини қондира олади. Хўш, бу қандай эҳтиёжлар?

Биринчидан, бу даврнинг стакчи фаолияти ўйин фаолияти бўлгани боис, бола турли ўйинлар — предметли, ролли, сюжетли каби ўйинлар ўйнаб, ўзидаги ижтимоий ҳаёт меъёрларини ўзлаштиришга бўлган талабини қондиради. Боғча ёшида мақсадли тарзда қўйилган ўйинлар ёки маҳалладаги тенгқурлари билан амалга ошириладиган ўйинларда бола ташқи объектив ҳамда ижтимоий олам сир-асрорларини ўзлаштириб, ўзини катталар оламига тайёрлашни бошлайди.

Иккинчидан, боғча ёшида болалар ўз ақлий имкониятлари чегарасини кенгайтиришга бўлган эҳтиёжни қондирадилар. Айнан шу даврда бола тилида ишлатиладиган «Нега?», «Нима учун?», «Қандай?» қабилдаги саволлар ва уларга катталардан олинган асосли ва тушунарли жавоблар боланинг билиш жараёнларини такомиллаштириш, билишга имкон берувчи психик функциялари-идрок, хотира, тафаккур, диққат, нутқ кабиларни ривожлантиради, билимлари диапазонини кенгайтиради. Мутахассисларнинг таъкидлашларича, мактабгача тараққиёт ёшида бола умри давомида миясида ҳосил бўладиган маълумотларнинг деярли ярмини қабул қилиб бўлади. Гап — кейинги тараққиёти даврида ана шу қабул қилинган маълумотнинг неча фоизини самарали қўлаши ва бойита олишида.

Учинчидан, бу даврда бола ўзидаги ижтимоий эҳтиёжларни қондира бошлайди. Бу — жамоада яшаш, жамоада ўз ўрнига эга бўлиш ва унда ўзининг «Мени»ни таъкидлай олиш эҳтиёждир. Бу эҳтиёж 3 ёшли боланинг тилида «мен, мен ўзим» каби сўзларни ишлата бошлаши ва шу орқали ўзини энг яқинларидан айри ҳис қила бошлашидан бошланади. Бундай ўзгариш бола учун осон кечмайди, шунинг учун ҳам «уч ёшлилик инқирози» қатор қийинчиликлар, инжиқликлар, агрессив хулқ билан бирга намоён бўлади. Ўйинчоқларни олиб отишлар, ўзини ерга отиб йиғлашлар, яхши кўриб ейдиган нарсаларига ҳам зарда қилишлар ва бошқалар айни шу инқирознинг бошдан кечирилайётганлигидан дарак беради. Шунинг учун ҳам бу даврда болага эътибор, унинг ўзгалар билан нормал мулоқотда бўлиш, тенгқурлари, шериклари даврасида ўзини яхши ҳис қилиши учун шароитлар яратиш руҳий инқирозни тезроқ енгитиш ва ижтимоий эҳтиёжни қондиришга кўмаклашади.

Шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, замонавий болаларнинг телевизор олдида кўп вақт ўтказиши, «денди» ўйинларига ружу қуйиши айнан ижтимоий психологик эҳтиёжларнинг қондирилмаслигига олиб келади. Бундай болаларнинг ҳаракатли ўйинларни чеклашларидан ташқари, улардаги маънавий-мафкуравий тасаввурларида ҳам бўшлиқ пайдо бўлиши, одамлар, улар ўртасидаги муносабатлар тўғрисида ҳам нотўғри фикрлар пайдо бўлиши ҳавфи бор. Шунинг учун ҳам болалар боғчасида ташкил этиладиган роли ва сюжетли ўйинлар, уларда барча болаларнинг фаол иштироки болада ижтимоий кўникмаларнинг тўғри ривожланишига олиб келади.

Болаликнинг мактаб даври

Бу давр одатда кичик мактаб даври ёки бошланғич мактаб даврига тўғри келади. Бу даврнинг аҳамиятли томони шундаки, боланинг боғча ёши даврида тўплаган шахсий тажрибаси, тил бойлиги, билиш имкониятлари энди тартибга туша бошлайди, у ҳам интеллектуал, ҳам ахлоқан, ҳам ижтимоий томондан ривожланиб, улғая бошлайди. Женевалик психолог Жан Пиаженинг (Piaget, 1952) маълумотларига кўра, 6-7 ёшли боланинг интеллектуал салоҳиятида кескин бурилишлар рўй беради. Унинг хотираси анча яхши бўлиб, маълум тизимга, тартибга тушади, энди у кўпроқ ўзи хоҳлаган нарсаларни эсда сақлаб қоладиган бўлиб боради. Шунинг учун ҳам улар баъзан ота-оналари ўйланиб қоладиган мавҳум математик вазифаларни ҳам ўқитувчиси ўргатгандай тезда ечадиган бўлиб қолади. Ҳар хил эртақларни эшитиб юрган бола энди реал ташқи оламни, унинг қандай бор бўлса, шундай мавжуд хусусиятлари доирасида идрок қилиб, англай бошлайди.

Бошланғич мактабда ўқиётган бола учун шахсий ютуқлари — ўқишда, спортда, болалар орасидаги нуфузи ва обрўси катта аҳамият касб эта боради. Бу даврда болалар ўзларининг қайси жинсга тааллуқли эканлигини теран англаб, мактабда «ўғил болалар» ва «қиз болалар» гуруҳи шаклланади. Ҳар бир гуруҳнинг ўзига яраша қизиқишлари, машғулотлари бўлиб, қизларнинг даврасида бўлиш, масалан, ўғил бола учун ҳаттоки, ноқулай бўлиб қолади.

Энг муҳими, айнан бу давр ахлоқий меъёрларнинг маъносини тушуниш, ахлоқий қадриятларни ўзлаштириш ва маънавий тасаввурларнинг шаклланиши учун ўта сезгир ва қулай ҳисобла-

нади. Шунинг учун ҳам катталарга ҳурмат, кичикларни эъзозлаш, ота-онага эҳтиром кўрсатиш, Ватанни севиш, шахсий ва ижтимоий мулкка тўғри муносабатли ҳислари тарбияланади. Бола жазо билан рағбатлантириш ўртасидаги фарқни ажрата бошлайди ва нима қилиб бўлса ҳам жазоланмасдан, кўпчиликнинг назаридан қолмасликка ҳаракат қилади. Шу боис ҳам оилада ва таълим масканида боланинг ахлоқий ва маънавий тарбияси учун яратилган яхши шарт-шароит айти бу даврда ўзининг сезиларли самарасини беради.

Ўсмирлик ва ўспиринлик даврларида шахс ижтимоийлашувининг ўзига хослиги

Ўсмирлик ва ўспиринлик даврлари мактаб ва бошқа таълим масканларида ўқиш даврларига тўғри келади. Бу даврдаги етакчи фаолият *ўқув фаолияти* бўлиб, унда бола билим олиш билан боғлиқ малака ва кўникмаларни орттиришдан ташқари, шахс сифатида ҳам муҳим ўзгаришларни бошдан кечиради.

Ўсмирлик даври энг мураккаб ва шу билан бирга муҳим тараққиёт босқичидир. Илк ўсмирлик 11-13 ёшни, катта ўсмирлик — 14-15 ёшларни ўз ичига олади. Бу даврнинг энг муҳим ҳислати шундан иборатки, у болаликдан ўспиринлик, катталикка, ёшликдан етукликка ўтиш давридир.

Ўсмирлик — организм тараққиётидаги шиддат ва нотекислик билан характерланиб, бу даврда тананинг интенсив тарзда ривожланиши ва суякларнинг қотиши рўй беради. Юрак ва қон томирлар фаолиятида ҳам нотекислик бўлиб, бу ҳам бола феълнинг ўзгарувчан, динамик ва баъзан номаъқулликлар ва ноқулайликларни келтириб чиқаради. Булар, албатта, асаб тизимига ҳам ўз таъсирини кўрсатиб, бола тезга аччиқланадиган ёки тор-мозланиш юз берганда анчагача депрессия ҳолатидан чиқолмайдиган тушкунликда қолиши ҳам мумкин.

Ўсмир жисмоний тараққиётини белгиловчи асосий омил жинсий балоғат бўлиб, у нафақат психик, балки ички органлар фаолиятини ҳам белгилайди. Шу билан боғлиқ ҳолда онгли (кўпинча онгсиз) жинсий майллар, шу билан боғлиқ нохуш ҳис-кечинмалар, фикрлар пайдо бўладикки, бола уларнинг асл сабабини ҳам тушуниб етолмайди. Психик тараққиётнинг ўзига хослиги шунда-

ки, у муттасил ривожланиб боради, лекин бу ривожланиш кўплаб қарама қаршилиқларни ўз ичига олади. Бу тараққиёт ўқув жараёнида кечгани учун ҳам тўғри ташкил этилган ўқув фаолияти бола психикасининг мувозанатига таъсир кўрсатиб, унинг турли фикр-ўйлардан чалғишига замин яратади. Айниқса, диққат, хотира, тафаккур жараёнлари ривожланади. Айни шу даврда бола мустақил равишда фикрлашга интила боради. Чунки, бу даврда у кўпроқ ўз фикр-ўйлари дунёсида мушоҳада қилиш, олам ва унинг сирларини билишга, назарий билимларни кўпайтиришга интилади. Бунинг сабаби — яна ўша катталиқка ўтиш бўлиб, болада ўзига хос «*катталиқ*» ҳисси пайдо бўлиб, бу нарса унинг гапириши ва фикрлашларида ҳам ифодаланади. Шунинг учун ҳам мактабда берилган мустақиллик ва тўғри ташкил этилган ўқиш шароитлари, самимийлик муҳити унда мустақил фикрлашига катта имкониятлар очиши ва ундаги ижодий тафаккурни ривожлантириши мумкин. Шунга боғлиқ тарзда ўсмирнинг ўз *фалсафаси*, ўз *сиёсати*, *бахт ва муҳаббат формуласи* яратилади. Мантиқан фикрлашга ўрганиши эса унга ўзича ақлий операцияларни амалга ошириш, тушунчалар ва формулалар дунёсида ҳаракат қилишга мажбур қилади. Бу ўзига хос ўсмирлик *эгоцентризм*нинг шаклланишига — бутун олам ва унинг қонуниятлари унга бўйсунishi кераклиги фикрининг пайдо бўлишига олиб келади. Шунинг учун ҳам айнан ўсмирлик пайтида болалар ўз ота-оналари билан ҳадеб тортишаверадилар. Аниқ бир тўхтамга келолмаса ҳам тортишиш бирор фикрни изҳор қилиш эҳтиёжининг ўзи унга жуда ёқади.

Шундай бўлишига қарамай, ўсмирлик юқорида таъкидланганидек, қарама-қаршилиқларга бой даврдир. Уни баъзи олимлар «кризислар, таназзуллар» даври ҳам деб атайдилар. Сабаби — бола руҳиятида шундай инқирозий ҳолатлар кўп бўладики, у бу инқирозни бир томондан ўзи ҳал қилгиси келади, иккинчи томондан, уни ҳал қилишга имконияти, кучи ва ақли етишмайди. Масалан, «катталиқ ҳиссига» тўсқинлик қиладиган омиллардан бири — бу уларнинг ўз ота-оналаридан моддий жиҳатдан қарамлиги. Руҳан қанчалик ўзларини катта деб ҳис қилмасин, ўсмир мактабга кетаётиб, онасидан ёки отадан пул сўрайди, улар эса болага болаларча муносабатда бўлиб, озгинагина пул берадилар. Иккинчидан, катталардай бўлишни хоҳлайди, лекин қиз бола онасининг, ўғил бола отасининг кийимини тошойна олдида кийиб кўрса, барибир ярашмайди. Яъни, ташқи кўринишдаги камчи-

ликлар — ҳали қадду-қомаднинг келишмаганлиги, унинг устига юзлари ва танасида пайдо бўладиган нохуш тошмалар унинг руҳан салбий ҳисларни бошдан кечиришига олиб келади. Яъни, бу ёшни «*аросат ёши*» ҳам деб аташ мумкин, чунки катта бўлиб катта эмас, бола ҳам эмас. Шуларнинг барчаси ўсмирлик давридаги руҳий туғёнларга сабаб бўлади. Лекин шуларга қарамай, бола ўзи билиб, билмай ўз ақлий салоҳиятини ўстиришга тиришади, чиройли фикрлашга ташна бўлади ва бу унинг психик тараққиётидаги энг муҳим ўзгариш ҳисобланади.

Ўсмир шахсининг такомиллашуви ва шаклланишига туртки бўлган омиллардан бири ўқув фаолияти мотивларидаги сифат ўзгаришидир. Кичик мактаб ёшидаги боладан фарқли, ўсмир энди фақат билимлар тизимига эга бўлиш, ўқитувчининг мақтовини эшитиш ва «5» баҳоларни кўпайтириш учун эмас, балки тенгқурлари орасида маълум *ижобий мавқени эгаллаш*, келажакда яхши одам бўлиш учун ўқиш мотивлари устувор бўлиб боради. Лекин И.В. Дубровинанинг берган маълумотларига кўра, ўқув фаолияти мотивлари орасида умуман билиш, янги билимларга эга бўлиш мотиви кучсиз бўлгани сабабли, улар мактабга боргиси келмайди, ўқишга оғриниб келиб, салбий эмоциялар ва хавотирлик ҳисларини бошдан кечирадилар (ўртача 20% ўқувчилар). Бу катталарнинг ўсмир билан ишлашини қийинлаштиради.

Ўсмирнинг шахс сифатида тараққиётида икки хил ҳолат кузатилади: бир томондан, бошқалар, тенгқурлар билан яқинроқ алоқада бўлишга интилиш, гуруҳ меъёрларига бўйсунуш, иккинчи томондан, мустақилликнинг ошиши ҳисобига бола ички руҳий оламида айрим қийинчиликлар кузатилади. Ўзгаларни англаш билан ўз-ўзини англаш ўртасида ҳам қарама-қаршилиқлар пайдо бўлади. Кўпинча ўсмир ўз имкониятларини юқори баҳолайди, бошқалар эса унинг кучи, иродаси ва салоҳиятига ишончсизлик билан қарайди. Лекин, шундай бўлса-да, ўзини нима қилиб бўлса ҳам ҳеч бўлмаганда тенгқурлар жамияти томонидан тан олиншига эришишга интилади ва улар билан мулоқот ҳаётининг маъносига айланиб қолади. Агар мабодо ўсмир шу даврда бирор сабаб билан тенгқурлари жамияти томонидан инкор қилинса, у бунга жуда катта мудҳиш воқеадай қарайди, мактабга бормай қўйиши, ҳаттоки, суицидал ҳаракатлар (ўз жонига қасд қилиш)ни ҳам содир этиши мумкин.

Ўсмирлик давридаги қийинчиликларнинг олдини олишнинг энг ишончли ва фойдали йўли бу унинг бирор нарсага турғун қизиқишига эришиш, фаолият мотивларини мазмунлироқ қилишдир. Масалан, шу даврда техникага қизиқиб қолган бола қизиқишини қондириш шарт-шароитининг яратилиши, бекор қолмаслигига эришиш, ҳар бир ҳаракатини рағбатлантириш, унга бир иш қўлидан келадиган одамдай муносабатда бўлиш катта педагогик аҳамиятга эга. Унинг қизиқишларини била туриб, олдига янгидан-янги мақсадлар қўйиш бола шахсининг ривожига асосдир. Шундагина унинг ўз «Мен»и тўғрисидаги тасаввурлари ижобий, ўз-ўзига баҳоси объектив ва адолатли бўлади, ўзининг нималарга қодирлиги ва ким эканлиги ҳақида яхши фикрлар пайдо бўлади.

Бу даврда катталар эътибор беришлари лозим бўлган яна бир ҳолат бор. Бу ўсмирнинг ўзлигини таъкидлаш учун турли зарарли одатларни ўзлаштиришидир. Масалан, ўғил болалар сигарета чекиш, гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш орқали ўз шахсини бошқалар, тенгқурлари даврасида уқтирмоқчи бўлади. Бу нарса ўта жиддий тарбиявий муаммо бўлиб, оилада ёки мактабда синфдошлари орасида ўқув ёки меҳнатда ўзидан рози бўлолмаган бола кўпинча ана шундай зарарли йўлни танлайди. Шунинг учун ҳам катталардан ўсмирга алоҳида эътибор, яхши ўқиши учун шарт-шароит, унинг шахсиятига ҳурмат талаб қилинади. Ижтимоий фойдали меҳнат билан банд қилиш, ўқишдаги ютуқларини вақтида рағбатлантириб туриш, ҳамкорликда мустақил равишда тўғри қарорлар қабул қилишга ўргатиш анча яхши ижобий натижалар беради.

Ўспиринлик даври

Юқори синфга ўтган ўспирин психологиясининг ўзига хослиги шундаки, у ҳозирги пайтини, бугуни ва эртасини келажак нуқтаи назаридан, истиқболга назар билан қабул қилади. Айнан шу даврга келиб, ўспирин турли касбларга қизиқа бошлайди, ўзининг келажакда ким бўлишини тасаввур қила бошлайди. Демак, ўз-ўзини профессионал нуқтаи назардан ажратиш, тасаввур қилиш — ўспиринликнинг энг муҳим янгилigidир. Профессионал тараққиётнинг асосий босқичларини ажратар экан, Е. А. Климов (1996), алоҳида «*оптация*» (лотинча сўз: optatio — хоҳиш, танлов) босқичини ажратади ва унинг характерли томони — одам томонидан профессионал тараққиётнинг босқичи танланишидир,

деб эътироф этади. Оптация босқичи 11-12 ёшдан 14-18 ёшгача бўлган тараққиёт даврини ўз ичига олади.

Бирор аниқ касб-ҳунарни танлаш ва ўз фаолиятини шунга йўналтириш ўспирин шахси учун жуда катта аҳамиятга эга. Ана шундай танловнинг адекват ва тўғри бўлиши ўспириндаги билиш билан боғлиқ қизиқишлар ва профессионал йўналишнинг шаклланишига боғлиқ бўлади. Профессионал қизиқишлар шаклланишининг ўзи олимлар томонидан тўрт босқичли жараён сифатида қаралади. Унинг **биринчи босқичи** 12-13 ёшларга тўғри келади ва ўта ўзгарувчанлиги, шахсдаги билиш жараёнлари ва асл иқтидор билан боғланмаганлиги билан характерланади. 14-15 ёшларга тўғри келадиган **иккинчи босқичда** қизиқишлар пайдо бўлади, улар кўп бўлиб, бевосита боланинг билиш имкониятлари ва шахсий хусусиятлари билан боғлиқ бўлади. **Учинчи босқичда** — 16-17 ёшларда қизиқишларнинг шундай интеграцияси рўй берадики, улар аввало жинсий хусусиятлар ва шахсдаги индивидуал хусусиятлар билан боғлиқ ҳолда ривожланади. Масалан, қизлар ва ўғил болалар ўзларига мос ва ярашадиган касб-ҳунарни танлай бошлайдилар. Л. Головей (1996) фикрича, **тўртинчи** — ҳал қилувчи босқичда қизиқишлар доираси сезиларли даражада торайиб, профессионал йўналиш шаклланиб бўлади ва у касб танлаш билан яқунланади.

Ўзининг юқори поғонасига кўтарилган қизиқишлар ўспириннинг профессионал йўналиши ва тўғри касб-ҳунарни танлашига замин яратади. Улар боладаги индивидуал-психологик хусусиятлар ва жинсий фарқлар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам ўғил болалар кўпроқ — техник ва иқтисодий йўналишларни, қизлар эса — ижтимоий-гуманитар ва бадиий соҳалар билан боғлиқ касбларни танлайдилар.

Умуман, инсон ҳаётида *профессионал ўз-ўзини англаш* катта ўрин тутади ва у жуда ёшлик пайтиданок шакллана бошлайди. Бу жараённи босқичларда тасаввур қилиш мумкин.

Биринчи босқич: болалар ўйини, бунда бола илк ёшликданок у ёки бу касбга боғлиқ профессионал ролларни қабул қилади ва унинг муҳим элементларини ўзича «ўйнайди» («ўқитувчи», «доктор», «тракторчи», «футболист», «артист» ва шунга ўхшаш).

Иккинчи босқич: ўсмирлик фантазияси — бунда ўсмир ўзига жуда ёққан профессионал ролни ҳаёлан эгаллайди.

Учинчи босқич: касб-хунарни дастлабки танлаш — ўсмирлик ва илк ўспиринлик даврига тўғри келади. Турли-туман фаолият турлари дастлаб ўсмирнинг қизиқишлари нуқтаи назаридан («прокурорликка қизиқаман, демак, юрист бўлишим керак»), кейин унинг қобилиятлари нуқтаи назаридан («математикани осон счаман, математик ёки муҳандис бўлсаммикан?»), ва ниҳоят, ўсмирдаги қадриятлар тизимидаги аҳамиятига қараб («ночор касалларга ёрдам бергим келади, врач бўламан») тоифаларга бўли-нади ва ажратилади.

Тўртинчи босқич: амалий қарор қабул қилиш — касбни танлаш. Бунда иккита муҳим жиҳат бор: конкрет (аниқ) ихтисосликни унинг квалификацияси хусусиятлари, ишнинг ҳажми, оғирлиги, масъулиятлилиги ва унга етарли тайёргарликнинг борлиги. Лекин охириги социологик маълумотларга кўра, олий ўқув юрти-ни танлаш, аниқ бир касб-хунарни танлашдан олдинроқ юз бер-моқда. Масалан, ўспирин қиз: «Мен барибир Низомиё номли уни-верситетга кираман», дейди ва сўнгра аниқ бир факультет танла-нади. Шунинг учун ҳам кўпинча, ихтисосликдан, кейинчалик профессиядан «совиб қолиш»лар ана шундай установакалар билан тушунтирилади.

Бундан таъқари, касб танлашга таъсир қилувчи яна бошқа омиллар ҳам борки, уларнинг ҳисобга олиниши ҳам баъзан ёш-ларнинг тўғри, ўз имкониятлари ва қобилиятларига мос касб-хунарнинг танлашмаслигига сабаб бўлади. Масалан, бундай омил-ларга оиланинг моддий шарт-шароити, ўқиш жойининг уйдан узоқлиги, ўқув тайёргарлигининг савияси, эмоционал етуклик, соғлиқнинг ҳолати ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасида Кадрлар тайёрлаш миллий Дасту-рининг 1997 йилда қабул қилиниши Президентимиз таъбири би-лан айтганда, мустақил фикрлайдиган, юксак малакали кадрлар тайёрлашга хизмат қилади. Жойларда очилган касб-хунар коллеж-лари, академик лицейлар, вилоятлар марказлари ва Тошкент шаҳ-рида ташкил этилган Ташҳис марказлари 9-синфни тамомлаган ёшларнинг иқтидори ва лаёқати, қизиқишларини ўз вақтида аниқ-лаш, уни психологик методлар ёрдамида диагностика қилишни амалга оширади. Бу тадбирлар ёшлардаги касб-хунарга бўлган йўна-лишни адекват қилиш, ўз яшаш жойидан узоқ бўлмаган шароитда зарур, ўз лаёқатига мос хунар эгаси бўлиб етишишга ёрдам беради.

Ёшлардаги аттракция ва эмоционал муносабатлар

Ўсмирлик ва ўспиринлик даврлари нафақат касбий танлов ва касб эгаллаш учун мақбул давр бўлмай, бу давр ёшларнинг ўзликни англаш, ўз қадр-қимматини билиш ва бошқаларга нисбатан муносабатда бўлиш тажрибасини эгаллаш даври ҳамдир.

Ўсмир ҳам ўспирин ҳам қанча ички руҳий изтироб, қарама-қаршилик, масъулият онларини бошидан кечирмасин, унинг эмоционал олами, атроф-муҳитда рўй бераётган ҳодисаларни онгида акс эттириши қатга ўрин тутади. Айнан ўсмирлик даври бола қалбида қим биландир сирлашиш, қимнидир ўзига энг яқин киши сифатида тан олиш, уни руҳиятида кечаётган барча ўзгаришлардан вофиқ этиш истаги ва эҳтиёжини уйғотади. Биринчи марта «дўстлик», «муҳаббат», «севги» тушунчалари ҳам айнан шу даврда пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам етуклик ва кексалик давридаги кишилар ҳам ўсмирлик ва ўспиринлик йилларини энг беғубор, жозибали ва ёқимли сифатида хотирлайдилар.

Бу тараққиёт даври *аттракция* деб аталмиш ҳиссиётнинг пайдо бўлиши учун энг мақбул даврдир. *Аттракция* (лотинча *attractive* - ёқтиртириш, ўзига жалб этиш) — бу бир инсоннинг бошқа бир инсонга ижобий муносабати асосида ёқиши ва ёқтириши, ўзаро мойилликни тушунтирувчи эмоционал ҳисдир. Бу бир одамда бошқа бир одамга нисбатан шаклланадиган ижтимоий установканинг бир кўриниши бўлиб, симпатия — ёқтиришдан тортиб, то сеvgи-муҳаббат каби чуқур эмоционал боғлиқлик ҳам шу ҳис асосида пайдо бўлади. Ижтимоий психологияда ушбу ҳиссиётнинг асл сабаблари ижтимоий мотивлар — шерикларнинг бевосита битта макон ва замонда эканликлари, уларнинг тез-тез учрашиб туришлари, учрашувлар тезлиги, суҳбатдошлар ўртасидаги масофа, ҳиссиётларнинг тарбияланганлиги каби омиллар таъсирида пайдо бўлиши ва унинг кечиш механизмлари ўрганилади. Тадқиқотлар бу каби эмоционал муносабатлар айнан балоғат ёши арафасида ривожланишини исбот қилган. Шуниси аҳамиятлики, аттракциянинг намоён бўлиши, унинг кучи ва мазмуни ўсмир ёшнинг шахс сифатида ўзини идрок қилиши, ўз-ўзини ҳурмат қилиши ва ўзгаларга нисбатан муносабатларда тоқатлироқ бўлишига бевосита таъсир кўрсатар экан. Шунинг учун ҳам ана шу даврда ўсмир ва ўспирин атрофида у ёқтирган ва уни ёқтиради-

ган одамларнинг бўлиши жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга, унинг акси бола руҳий азобланишининг сабабларидан ҳисобланади.

Дўстлик. Ўсмирлик ва ўспиринлик ёшида пайдо бўладиган барча муаммоларни ечиш ва у билан ўртоқлашиш учун болага дўст керак. Психолог тили билан айтганда, дўст — бу «алтер-Эго», яъни иккинчи «Мен» бўлиб, у ўша пайтдаги «Мен»нинг бир қисми сифатида идрок қилинади. Бу шундай одамки, шахс у билан барча дарду-ҳасратларини муҳокама қилади, муаммоларини унинг олдига тўкиб солади. Дўстликнинг бошқа интим, эмоционал ҳиссиётлардан фарқи шуки, у одатда бир жинс вакиллари ўртасида бўлади ва дўстлар одатда 2 киши, айрим ҳолларда 3-4 киши бўлиши мумкин.

Дўстликнинг ҳам кўзлаган *мақсадлари* бўлади: у амалий, иш-фаолият билан боғлиқ, соф эмоционал (яъни, мулоқот эҳтиёжларини қондириш), рационал (интеллектуал муаммоларни ҳал қилишга асосланган), ахлоқий (ўзаро инсоний сифатларни такомиллаштиришга хизмат қилувчи) бўлиши мумкин. Дўстликнинг асосий шarti — *ўзаро бир-бирини тушуниш*. Шу шарт бўлмаса, дўстлик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Агар ана шундай тушуниш бўлса, дўстлар гап-сўзсиз ҳам, қилиқлари, юз ифодаси, юриш-туришга қараб ҳам бир-бирларини тушуниб олаверадилар.

Икки жинс вакиллари ўртасида ҳам дўстлик бўлиши мумкин, фақат у кўпинча танишув билан севги-муҳаббат ўртасидаги ораликни тўлдиришга хизмат қилади. Дўстларга хос бўлган сифатларга бир-бирини аяш, ғамхўрлик қилиш, ишонч, шахсий муаммоларга бефарқ бўлмаслик, қўллаб-қувватлаш, меҳр кабилар кирди. Уларнинг ардоқланиши дўстликнинг узоқ давом этиши ва иккала томон манфаатига мос ишларни амалга оширишга ундайди. Дўсти йўқ ўсмир ёки ўспирин ўзини жуда бахтсиз, ночор ҳисоблайди. Айниқса, агар дўсти хоинлик қилса, унинг кутишларига зид иш қилса, бу ҳолат жуда қаттиқ руҳий изтиробларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам ҳар бир ёш ўз дўстини ҳафа қилиб қўймаслик, унинг кўнглига қараб иш қилишга ҳаракат қилади. Агар илк ўспиринликда дўстлик мазмунан анча юзаки, бевосита мулоқот мақсадлари асосида ташкил этилган бўлса, ёш ўтган сари у ҳаёт мазмуни ва юксак кадриятига айланиб боради.

Севги. Агар дўстлик аттракция намоён бўлишининг биринчи кўриниши бўлса, севги қалблар яқинлашувининг муҳим алома-

тидир. *Севги* — бу нафақат ҳиссиёт, балки бошқаларни сева олиш қобилияти ҳамда сеvimли бўла олишдир. Шунинг учун ҳам ўсмирлар ва ўспиринлар учун бу ҳиссиётнинг борлиги жуда катта аҳамиятга эгадир. Айнан ўсмирлик ва илк ўспиринликдаги сеvги беғубор, тиниқ, самимий бўлиб, ёш ўтган сари унинг мазмуни бойиб, бошқа қадриятлар ҳам ўрин эгаллай бошлайди. Тўғри, ўсмир билан ўспирин сеvгисиди ҳам сифат фарқлари бор. Масалан, ўсмирлар бир-бирларига меҳр қўйишганда кўпроқ шерикларнинг ташқи қиёфалари, интеллектуал имкониятлари ва ижтимоий мавқеларига эътибор берадилар. Ҳақиқий сеvги ўспиринлик йилларининг охирларида пайдо бўлиб, унинг асосий мезони энди ташқи белги ва афзалликлар эмас, балки **инсоний фазилатлар** бўлиб хизмат қилади.

Севги — бу шундай туйғуки, у бир шахснинг иккинчи шахс устидан мутлоқ устунлиги ёки афзаллигини инкор этади. Бундай ҳиссиёт эса сеvги бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўспиринлик ёшидаги йигит ва қизлар гуруҳда мулоқотда бўлишни ва бунда тенг ҳуқуқли муносабатлар бўлишни хоҳлайдилар. Бу талаб сеvишганлар учун ҳам қонун ҳисобланади. Дўстликдан фарқли, бу ерда турли кўринишлар ёки турларни ажратиш мумкин эмас. Бу ҳиссиёт шундайки, у томонларни фақат ахлоқан ва маънавий жиҳатдан яқин бўлишни тақозо этади. Севган юрак маънавий жиҳатдан яхши, улуғ ва ижтимоий жиҳатдан манфаатли ишларни қилишга қодир бўлади. Тўғри, кўпчилик ота-оналар ўқувчилик йилларида пайдо бўлган сеvги ҳиссидан бироз чўчийдилар, уни чеклашга, ҳаттоки, қизларга таъқиқлашни ҳам афзал кўрадилар. Лекин айнан шу ҳиснинг борлиги ёшларни улуғворроқ, самимийроқ, ҳар нарсага қодир ва кучлироқ қилади. Севгида «иши юришмаганларнинг» эса бошқа соҳаларда ҳам иши юришмайди. Улар ўзларини тушкун, бахтсиз, омадсиз ҳисоблайдилар.

Олимлар сеvгининг ёшларда намоён бўлиши ва унинг психологик таҳлилини ўрганишган. Маълум бўлишича, сеvгининг дастлабки босқичи — ўзаро ёқтириб қолиш — симпатия бўлиб, бунда асосан сеvги объектининг ташқи жозибаси рол ўйнайди. Масалан, ўзбек хонатласини чиройли қилиб тиктириб олган қизчанинг даврада пайдо бўлиши, табиий кўпгина йигитларнинг эътиборини беихтиёр ўзига тортади. Улардан кўпчилиги бирданга, бир вақтда айнан шу қизчани «ёқтириб» қолишади. Лекин даврадаги қайси йигит унга ҳам маълум жиҳатлари билан ёқиб қолса, ўзаро

симпатия шу икки шахс ўртасида рўй беради. Вақтлар ўтиб, бу икки ёш бир неча марта учрашиб туришса, оддий ёқтириш севги-га, жиддийроқ нарсага айланиши мумкин. Шу нарса маълумки, айнан бу қонуниятни билгани учун ҳам кўпчилик ўспиринлар биринчидан, давраларда бўлишни, қолаверса, бировларга ёқиш учун ташқи кўринишларига алоҳида эътибор беришга ҳаракат қиладилар. Ёқимтой бўлишга ҳаракат қилса-ю, бирортанинг эътиборини ўзига тортолмаган ўспирин эса бу ҳолатни жуда чуқур қайғу билан бошдан кечиради. Агар худди шундай нарса бир неча марта сурункалик такрорланса, ўша ёш давраларга ҳам бормай кўядиган, ўзи ҳақида ёмон фикрларга борадиган, фақат айрим ҳоллардагина ҳаммани ўзига «душман» билиб, ҳафа бўладиган бўлиб қолади.

Экспериментал изланишларнинг кўрсатишича, севишганлик ўспирин ёшларнинг шахс сифатларига бевосита таъсир кўрсатиб, унинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Масалан, севишганлар бошқалардан фарқли, икки марта зиёд ўзаро гаплашишар, гаплари сира адо бўлмас экан. Бундан ташқари, бундайлар саккиз (!) марта ортиқ бир-бирларининг кўзларига қараб вақт ўтказишаркан.

Яна шу нарса аниқланганки, севги билан боғлиқ ҳиссиётлар ҳар бир жинс вакилида ўзига хос ҳусусиятларга эга экан. Масалан, ўспирин ёшлар қизларга нисбатан романтизмга берилувчан, тезгинада яхши кўриб қоладиган бўлишаркан. Уларнинг тасаввуридаги севги анча романтик, идеал кўринишга эга бўлади. Қизлар эса йигитларга нисбатан секинроқ севиб қолишади, лекин севгини унутиш, ундан воз кечиш уларда осонроқ кечаркан. Агар йигитлар бир кўришдаёқ ёқтириб қолган қизни севиб ҳам қолиши эҳтимоли юқори бўлса (экспериментларда севги билан симпатиянинг корреляцион боғлиқлиги кучли), қизларда бундай боғлиқлик анча паст экан, яъни ҳамма ёқтирганларини ҳам севмас экан, умуман симпатиянинг пайдо бўлиши ҳам бироз қийин экан.

Бундан ташқари, ўспиринлик йилларидаги севги ва муҳаббат ҳисси нафақат қарама-қарши жинс вакилига қаратилган бўлади, балки айнан шу даврда ота-онанинг қадрланиши ва уларга нисбатан севги-муҳаббат, яқинлар — ака-ука, опа-сингил, ҳаётда ибрат бўладиган кишиларни яхши кўриш, ватанни севиш каби олий ҳислар ҳам тарбияланади. Шунинг учун ҳам ҳақиқий юксак муҳаббат соҳиблари бўлмиш ёшларни тарбиялаш — жамиятда инсо-

ний муносабатларни барқарорлаштириш, одамлар ўртасида самимий муносабатлар ўрнатиш ва маънавийтни юксалтиришга хизмат қилади.

Таълимнинг барча босқичида маънавий тарбиянинг ажралмас бўлаги сифатида ана шундай самимий муносабатларни тарбиялаш, тарғиб этиш, керак бўлса, ёшларга ана шундай севги ва садоқат ҳақидаги қадриятларимизни онгга сингдиришимиз керак. Севги ва муҳаббат ҳислари кенг маънода — Ватанга, юртга, халққа, борлиққа, касбга ва яқин кишиларга қаратилган бўлиши керак.

Агар шахс камол топаётган оилада самимий муносабатлар муҳити мавжуд бўлса, унинг яқинлари, тенгқурлари, дўстларига меҳр-муҳаббати доимо қўллаб-қувватлаб турилса, бу оддий инсоний илиқ ҳислар келажакда юксак ҳисларга — Ватанга, юртга муҳаббат, дўстга садоқат, ота-онага меҳр-саҳоват, яқинларни эъзозлаш, мулкка нисбатан тежамкорлик кабиларга айланади. Буларнинг мавжудлиги шахс баркамоллиги ва ундаги инсоний фазилятлар мавжудлигининг муҳим мезонларидандир.

10-жадвал

Етуклик даври психологияси. Акмеология

Босқич	Таснифи	Ёши
0	Катталар ҳаётигача бўлган давр	Туғилишдан 22 ёшгача
1	Ёшлик даврига қадам қўйиш	17-22
2	Ёшлик даврида мустақил ҳаётнинг бошланиши	22-28
3	Ўттиз ёшлилик даврига қадам қўйиш	28-33
4	Ёшликнинг кулминацион босқичи	33-40
5	Ҳаётнинг ўрта давридан ўтиш	40-45
6	Эллик ёшлилик даврига ўтиш	50-55
7	Ҳаётний циклда етукликнинг кулминацион даври	55-60
8	Кексаликка ўтиш	60-65

Охирги йилларда психологияда нафақат болалар психологиясига, балки етуклик даври ва кексалик муаммоларига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Етуклик даврининг босқичларини тасаввур қилиш учун америкалик олимлар қуйидаги жадвални таклиф этишади (Levinson, 1986).

Юқориди санаб ўтилган ҳар бир тараққиёт даврларининг ўзига хос аҳамиятли томони бор. Охирги йилларда акмеология фани пайдо бўлдики, у айнан етукликка эришишнинг шарт-шароитлари ва омилларини ўрганади, давр нуқтаи назардан айна муҳокама қилинаётган ёш даврларининг хусусиятларини ўрганади.

Шундай қилиб, акмеология (грекча *акме* — чўққи, *такомил*, *ниманингдир юқори босқичи*, *гуллаган давр* маъноларини англатади) илму-фаннинг шундай янги тармоғики, у инсонни ўз тараққиёти динамикасида, такомили ҳамда ҳаёт-фаолиятининг турли босқичларида ўзидаги энг кучли қобилиятларини намоён қилишининг комплекс масалаларини ўрганади. Яъни, у шахсни ўз такомили жараёнида, ана шу тараққиёт ва юксалишнинг объектив ҳамда субъектив омиллари доирасида тадқиқ этади. «Акмеология» тушунчаси биринчи марта фанга рус олими Н. А. Рыбников томонидан 1928 йилда киритилган бўлиб, унинг ўзи бу фан предметини етук инсонларнинг шаклланиши жараёнидир, деб таърифлаган эди. Лекин том маънодаги жиддий фан сифатида унинг шаклланишига яна бир рус психологи Б. Г. Ананьев ва унинг издошлари бўлган петербурглик олимлар алоҳида улуш қўшишган. Уларнинг таъкидлашларича, акмеологиянинг предмети — одамнинг ижодий салоҳияти бўлиб, у инсон томонидан ўзига иноят этилган барча имкониятлар ва иқтидорни қандай қилиб, қандай шарт-шароитларда, қайси қонуниятлар таъсирида рўёбга чиқаришини комплекс тарзда ўрганади.

Акмеология фанининг асосий вазифаси онгли фаолият субъекти бўлмиш шахсни турли фаолият жараёнларида, хусусан, танлаган касб-кори, ихтисослиги доирасида ўз ижодий салоҳиятини тўла очиш ва амалда намоиш этишига боғлиқ бўлган билимлар, амалий кўникмалар, малакалар, технологиялар билан таъминлаш, таништиришдир. В. Зазыкин ва А. Чернышовларнинг ёзишича, «моҳиятан бу етук, баркамол инсонларнинг ривожланиши тўғри-

сидаги фандир». Шунинг учун ҳам бу фан бугун биз учун жуда муҳим ва унинг имкониятлари деярли очилмаган. Миллий истиқлол ғояларида баркамол шахс, комил инсон ғояси етакчилар сифатида берилган экан, биз ёш авлод тарбиясида унинг ўз имкониятларини ривожлантиришга ўргата олишимиз, ўзлигини англаш орқали, ҳар бир тараққиёт босқичида ўз «акме»си — баркамоллик чўққисининг нималар ва қандай омиллар ҳисобига ривожланиши мумкинлигини ўргата олишимиз керак.

Бирор касб-корни танлаган талаба ёки мутахассис ўша ўзи танлаган ҳунарда юқори самараларга эришиш учун ўзидан шахсан қайси сифатлар талаб қилинишини яхши билиши ва шу орқали касбий маҳорат ёки профессионализм чўққиларини забт этиши мумкин. Касбий маҳорат — бу шундай улуғ неъматки, унинг самараси нафақат ўша инсоннинг — касб соҳибининг ўзига, яқинлари, оиласига наф келтиради, балки бунинг оқибати яхлит жамият ва инсониятга манфаатли эканлигини уни ижодий ишлашга, ўз такомил даражасидан қониқмаган ҳолда тинимсиз изланишда бўлишга ундайди.

Шунинг учун ҳам янги таълим стандартлари доирасида мутахассислар тайёрлаш бугунги кунда ҳар бир домладан, профессор-ўқитувчидан талабанинг иқтидори ва ижобий салоҳиятини тўла намоеън этиш ва тараққиётини таъминловчи ҳар бир омилнинг ўрнини кўрсата билишни тақозо этади. Бу янгича таълимдаги инновацион ёндашувлардан биридир. Ҳар бир талаба юқорида таъкидлаганимиздек, ўз, шахсий акмесини аниқлаб олиши учун унда ўша танлаган ихтисослигига нисбатан кучли ундовчи мотивлар, ҳаётда эса муваффақиятларга эришиш мотиви ёки ютуқларга эришиш эҳтиёжи кучли ривожланган бўлиши лозим.

Ўзбекистонда Кадрлар тайёрлашнинг миллий Дастурида таъкидланган инновацион ёки янгича, прогрессив таълимнинг моҳияти ҳам айнан акмеологик омилларни инobatга олганлиги, унда шахсга индивидуал, инсонпараварлик тамойиллари асосида ёндашув зарурлигини таъкидлаганлиги, бу нарса ўз навбатида талабалардаги профессионал маҳоратни ўстиришини назарда тутганлиги билан кучлидир. Бу вазифаларнинг амалда рўёбга чиқиши ҳар бир шахснинг тараққиёт даврларига мос равишда ривожланиши ва меҳнатининг махсулдорлигига эришишни таъминлайди, шахснинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамлайди.

1. И.А. Каримов. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т., 1997.
2. Амосов Н.М. Преодоление старости. - М., 1996.
3. Асеев В.Г. Возрастная психология. -Иркутск, 1989.
4. Аргайл М. Психология счастья. - М., 1990.
5. Басина Н.В. Педагогика и практическая психология.-«Феникс», 2000.
6. Валеология человека: здоровье - любовь - красота. Т.3. Физическое и психическое здоровье. СПб, 1996.
7. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. -М., 1987.
8. Зазыкин В.Г., Чернышов А.П. Акмеологические проблемы профессионализма: Содержание, формы и методы обучения в высшей школе: Обзор информ. Вып. 6. НИИВШ.-М., 1993.
9. В. Каримова., Ф. Акрамова. Психология. Маърузалар матни.-Т., 2000.
10. Квинн В. Прикладная психология. СПб, «Питер», 2000.
11. Климов Е.А. Психология профессионала. -М., 1996.
12. Немов Р.С. Психология. В 2-х кн. -Кн.2. Психология образования.- М., 1994.
13. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. - СПб, 1998.
14. Психология. Учебник. Под ред. А. Крылова. -М., 1998.
15. Степанова Е.И. Психология взрослых - основа акмеологии.- СПб, 1995.
16. Фромм Э. Психология человеческой деструктивности. -М., 1994.
17. Шадриков В.Д. Духовные способности. 2-е изд. М., 1996.
18. Ғозиев Э. Психология. -Т., 1994.
19. Эриксон Э. Детство и общество. СПб, 1996.

VI БЎЛИМ

ШАХС ИНСОНИЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА

Инсоний муносабатлар психологияси

Шахс — ижтимоий муносабатлар маҳсули дейилишининг энг асосий сабаби — унинг доимо инсонлар даврасида, улар билан ўзаро таъсир доирасида бўлишини англатади. Бу шахснинг энг етакчи ва нуфузли фаолиятларидан бири мулоқот эканлигига ишора қилади. Ҳар бир нормал инсон ўзгаларни тинглашга, ўз фикрини бировларга етказишга, яъни гапиришга, фикрларини баъзан ёзма тарзда баён этишга тугма қобилиятлидай ўзини тасаввур қилади. Лекин ана шу бировларни тушуниш ва ўз фикрларимиз, ўйларимизни бировларга етказа олиш қобилияти аслида бизнинг инсоний муносабатлар тизимида эканлигимизни, ҳар биримиз ўзимизга ўхшаш инсон жамиятисиз мавжуд бўла олмаслигимизни билдиради.

Мулоқотнинг тури ва шакллари турличадир. Масалан, бу фаолият бевосита «юзма-юз» бўлиши ёки у ёки бу техник воситалар (телефон, телеграф ва шунга ўхшаш) орқали амалга оширилади-ган; бирор профессионал фаолият жараёнидаги амалий ёки дўстона бўлиши; субъект-субъект типли (диологик, шериклик) ёки субъект-объектли (монологик) бўлиши мумкин.

Инсоний муносабатлар ўзаро шундай таъсир жараёнларики, унда шахсларо муносабатлар шаклланади ва намоён бўлади. Бундай жараён дастлаб одамлар ўртасида рўй берадиган фикрлар, ҳис-кечинмалар, ташвиш-қувончлар алмашинувини назарда тутади. Одамлар мулоқатда бўлишгани сари, улар ўртасидаги муносабатлар тажрибаси орган сари улар ўртасида умумийлик, ўхшашлик ва уйғунлик каби сифатлар пайдо бўладики, улар бир-бирларини бир қарашда тушунадиган ёки «яримта жумладан» ҳам фикр аён бўладиган бўлиб қолади, айрим ҳолларда эса ана шундай

мулоқотнинг тигизлиги тескари реакцияларни — бир-биридан чарчаш, гапирадиган гапнинг қолмаслиги каби вазиятни келтириб чиқаради. Масалан, оила муҳити ва ундаги муносабатлар ана шундай тигиз муносабатларга киради. Фақат бундай тигизлик оиланинг барча аъзолари ўртасида эмас, унинг айрим аъзолари ўртасида бўлиши мумкин (она-бола, қайнона-келин ва ҳоказо).

Ўзаро муносабатларга киришадиган томонлар муносабатдан кўзлайдиган асосий мақсадлари — *ўзаро тил топишиш*, бир-бирини тушунишдир. Бу жараённинг мураккаблиги, керак бўлса, «жозибаси», бетакрорлиги шундаки, ўзаро бир хил тил топишиш ёки томонларнинг айнан бир хил ўйлашлари ва гапиришлари мумкин эмас. Агар ана шундай вазиятни тасаввур қиладиган бўлсак, бундай мулоқот энг самарасиз, энг бетаъсир бўлган бўлар эди. Масалан, тасаввур қилинг, узоқ вақт кўришмай қолган дўстингизни кўриб қолдингиз. Сиз ундан ҳол-аҳвол сўрадингиз, лекин у ташаббусни сизга бериб, нимаки деманг, сизни маъқуллаб, гапингизни қайтариб турибди. Бундай мулоқот жуда бемаза бўлган ва сиз иккинчи марта ўша одам билан иложи борича расман салом-аликни бажо келтириб ўтиб кетаверган бўлардингиз. Яъни, мулоқот фаолияти шундай шарт-шароитки, унда ҳар бир шахснинг индивидуаллиги, бетакрорлиги, биланлар ва тасаввурларнинг хилма-хиллиги намоён бўлади ва шуни-си билан у инсониятни асрлар давомида ўзига жалб этади. Америкалик олим Уолтер Липпман ҳар бир инсон қалбининг ўзига ҳослиги ва бунинг мулоқотда намоён бўлишига ишора қилиб шундай ёзган эди: «Ҳамма бир хил фикр юритган ерда, ҳеч ким кўп ўйламайди», яъни, одамларнинг мулоқотта интилишларининг асосида ётган бирламчи мотив ҳам айнан суҳбатлар мобайнида турлича қарашларга эга бўлиш, ўз фикрларини такомиллаштиришдир.

Ҳар қандай фаолиятдан зериккиш, чарчаш мумкин, фақат одам мулоқотдан, айниқса, унинг норасмий, самимий, бевосита шаклидан чарчамайди, яхши суҳбатдошлар доимо маънавий жиҳатдан рағбатлантирилади.

XXI аср бўсағасида одамнинг энг табиий бўлган мулоқотга эҳтиёжи, унинг сирларидан хабардор бўлиш ва ўзгаларга самарали таъсир эта олишга бўлган интилиши янада ошди ва бунинг қатор сабаблари бор.

Биринчидан, индустриал жамиятдан ахборотлар жамиятига ўтиб бормоқдамиз. Ахборотларнинг кўплиги айнан инсон манфаати

алоқадор маълумотларни саралаш, у билан тўғри муносабатда бўлишни тақозо этди. Ахборот XXI асрда энг нодир капиталга айланади ва бу ўз навбатида инсонларга зарур ахборотлар узатиши тезлиги ва темпини ўзгартиради.

Иккинчидан, турли касб-фаолият соҳасида ишлаётган одамлар гуруҳининг кўпайиши, улар ўртасида муносабатлар ва алоқанинг долзарблиги ахборотлар тизим шароитда оддийгина мулоқотни эмас, балки профессионал, билимдонлик асосидаги мулоқотни талаб қилади. Умуман, XXI асрни корпорациялар асри бўлади, деб башорат қилаётган иқтисодчилар ҳам бу корпорация инсонларнинг ўзаро тил топишларига қаратилган малакаларининг ривожланган, мукамал бўлиши ҳақида гапирмоқдалар. Ундан ташқари, бу каби корпоратив алоқа кўп ҳолларда бевосита юзмаюз эмас, балки замонавий техник воситалар — уяли алоқа, факслар, электрон почта, Интернет кабилар ёрдамида аниқ ва лўнда фикрларни узатишни назарда тутлади. Бу ҳам ўзига хос мулоқот малакаларининг атайлаб шакллантирилишини тақозо этади.

Учинчидан, охириги пайтларда шундай касб-ҳунарлар сони ортдики, улар социономик гуруҳ касблар деб аталиб, уларда «одам-одам» диалоги фаолиятнинг самарасини белгилайди. Масалан, педагогик фаолият, бошқарув тизими, турли хил хизматлар (сервис), маркетинг ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай шароитларда одамларнинг атайлаб мулоқот билимдонлигининг оширилиши меҳнат маҳсулини белгилайди.

Шунинг учун ҳам мулоқот, унинг табиати, техникаси ва стратегияси, мулоқотга ўргатиш (социал психологик тренинг) масалалари билан шуғулланувчи фанларнинг ҳам жамиятдаги ўрни ва салоҳияти кескин ошди.

Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни

Аслида ҳар бир инсоннинг ижтимоий тажрибаси, унинг инсоний қиёфаси, фазилатлари, ҳаттоки, нуқсонлари ҳам мулоқот жараёнларининг маҳсулидир. Жамиятдан ажралган, мулоқотда бўлиш имкониятидан маҳрум бўлган одам ўзида индивид сифатларини сақлаб қолиши мумкин, лекин у шахс бўлолмайди. Шунинг учун мулоқотнинг шахс тараққиётидаги аҳамиятини тасав-

вур қилиш учун унинг функцияларини, бизнинг ҳаётимизда ба-жарадиган вазифаларини таҳлил қиламиз.

Ҳар қандай мулоқотнинг энг элементар функцияси — суҳбатдошларнинг ўзаро *бир-бирини тушунишларини* таъминлашдир. Бу ўзбекларда самимий салом-алик, суҳбатдошни очиқ юз билан кутиб олишдан бошланади. Ўзбек халқининг энг нодир ва буюк ҳислатларидан бири ҳам шуки, уйига биров кириб келса, албатта очиқ юз билан кутиб олади, кўришади, сўрашади, ҳол-аҳвол сўрайди. Шуниси характерлики, таъзияга борган чоғда ҳам ана шундай самимиятли қабулни ҳис қиламиз. Бу каби бирламчи контакт усуллари бошқа миллат ва халқларда ҳам бор, яъни бу жиҳат миллий ўзига хосликка эга.

Унинг иккинчи муҳим функцияси *ижтимоий таърибага* асос солишдир. Одам боласи фақат одамлар даврасида ижтимоийлашади, ўзига зарур инсоний хусусиятларни шакллантиради. Одам боласининг йиртқич ҳайвонлар томонидан ўғриланиб кетилиши, сўнг маълум муддатдан кейин яна одамлар орасида пайдо бўлиши фактлари шуни кўрсатганки, «мауглилар» биологик мавжудот сифатида ривожланаверади, лекин ижтимоийлашувда ортда қолиб кетади. Бундан ташқари, бундай ҳолат боладаги билиш қобилиятларини ҳам чеклаши кўплаб психологик экспериментларда ўз исботини топди.

Мулоқотнинг яна бир муҳим вазифаси — у одамни у ёки бу *фаолиятга ҳозирлайди*, руҳлантиради. Одамлар гуруҳидан узоқлашган, улар назаридан қолган одамнинг кўли ишга ҳам бормади, борса ҳам жамиятга эмас, балки фақат ўзигагина манфаат келтирадиган ишларни қилиши мумкин. Масалан, кўплаб тадқиқотларда изоляция, яъни одамни ёлғизлатиб қўйишни унинг руҳиятига таъсири ўрганилган. Масалан, узоқ вақт термокамерада бўлган одамда идрок, тафаккур, хотира, ҳиссий ҳолатларнинг бузилиши қайд этилган. Лекин атайлаб эмас, тақдир тақозоси билан ёлғизликка маҳкум этилган одамларнинг мақсадли фаолиятлар билан ўзларини банд этишлари у қадар катта салбий ўзгаришларга олиб келмаслигини ҳам олимлар ўрганишган. Лекин барибир ҳар қандай ёлғизлик ва мулоқотнинг етишмаслиги одамда мувозанатсизлик, ҳиссиётга берилувчанлик, ҳадиксираш, ҳавотирланиш, ўзига ишончсизлик, қайғу, ташвиш ҳисларини келтириб чиқаради. Шуниси қизиқки, ёлғизликка маҳкум бўлганлар маълум вақт ўтгач овоз

чиқариб, гапира бошлашаркан. Бу аввал бирор кўрган ёки ҳис қилаётган нарсаси хусусидаги гаплар бўлса, кейинчалик нимагадир қараб гапиравериш эҳтиёжи пайдо бўлар экан. Масалан, бир М.Сифр деган олим илмий мақсадларини амалга ошириш учун 63 кун гор ичида яшаган экан. Унинг кейинчалик ёзишича, бир неча кун ўтгач, у турган ерда бир ўргимчакни ушлаб олади ва у билан диалог бошланади. «Биз, деб ёзди у, шу ҳаёсиз гор ичидаги танҳо тирик мавжудотлар эдик. Мен ўргимчак билан гаплаша бошладим, унинг тақдири учун қайғура бошладим...»

Шахснинг мулоқотга бўлган эҳтиёжининг тўла қондирилиши унинг иш фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Одамлар, уларнинг борлиги, шу муҳитда ўзаро гаплашиш имкониятининг мавжудлиги факти кўпинча одамнинг ишлаш қобилиятини ҳам ошираркан, айниқса, гаплашиб ўтириб қилинадиган ишлар, биргаликда ёнма-ён туриб бажариладиган операцияларда одамлар ўз олдида турган ҳамкасбига қараб кўпроқ, тезроқ ишлашга куч ва қўшимча ирода топади. Тўғри, бу ҳамкорликда ўша ёнидаги одам унга ёқса, улар ўртасида ўзаро симпатия ҳисси бўлса, унда одам ишга «байрамга келгандай» келадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам америкалик социолог ҳамда психолог Жон Морено асримиз бошдаёқ ана шу омиянинг унумдорликка бевосита таъсирини ўрганиб, социометрик технологияни, яъни сўровнома асосида бир-бирини ёқтирган ва бир-бирини инкор қилувчиларни аниқлаган ва социометрия методикасига асос солган эди.

Шундай қилиб, мулоқот одамларнинг жамиятда ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятларининг ички психологик механизмини ташкил этади. Қолаверса, ҳозирги янги демократик муносабатлар шароитида турли ишлаб чиқариш қарорларини яқка тартибда эмас, балки коллегиял — биргаликда чиқариш эҳтиёжи пайдо бўлганлигини ҳисобга олсак, одамларнинг муомала маданияти ва мулоқат техникаси меҳнат унумдорлиги ва самарадорликнинг муҳим омилларидандир.

Инсоний муомала ва мулоқотнинг психологик воситалари

Одамлар бир-бирлари билан муомалага киришар экан, уларнинг асосий кўзлаган мақсадларидан бири — ўзаро бир-бирларига таъсир кўрсатиш, яъни фикр-ғояларига кўндириш, ҳаракатта

чорлаш, установкакаларни ўзгартириш ва яхши таассурот қолдиришдир. *Психологик таъсир* — бу турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

Ижтимоий психологияда психологик таъсирнинг асосан уч воситаси фарқланади.

1. *Вербал таъсир* — бу сўз ва нутқимиз орқали кўрсатадиган таъсиримиздир. Бундаги асосий воситалар *сўзлардир*. Маълумки, нутқ — бу сўзлашув, ўзаро муомала жараёни бўлиб, унинг воситаси — сўзлар ҳисобланади. Монологик нутқда ҳам, диалогик нутқда ҳам одам ўзидаги барча сўзлар захирасидан фойдаланиб, энг таъсирчан сўзларни топиб, шеригига таъсир кўрсатишни хоҳлайди.

2. *Паралингвистик таъсир* — бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги, артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудуқланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради. Шунга қараб, масалан, дўстимиз бизга бирор нарсани ваъда бераётган бўлса, биз унинг қай даражада самимийлигини билиб оламиз. Куйиб-пишиб, очиқ юз ва дадил овоз билан «Албатта бажараман!», деса ишонамиз, албатта.

3. *Новербал таъсирнинг* маъноси «нутқсиз»дир. Бунга суҳбатдошларнинг фазода бир-бирларига нисбатан тутган ўринлари, ҳолатлари (яқин, узоқ, интим), қилиқлари, мимика, пантомимика, қарашлар, бир-бирини бевосита ҳис қилишлар, ташқи қиёфа, ундан чиқаётган турли сигналлар (шовқин, ҳидлар) киради. Уларнинг барчаси мулоқот жараёнини янада кучайтириб, суҳбатдошларнинг бир-бирларини яхшироқ билиб олишларига ёрдам беради. Масалан, агар учрашувнинг дастлабки дақиқаларида ўртоғингиз сизга қарамай, атрофга аланглаб, «Кўрганимдан бирам хурсандман», деса, ишонасизми?

Мулоқот жараёнидаги характерли нарса шундаки, суҳбатдошлар бир-бирларига таъсир кўрсатмоқчи бўлишганда, даставвал нима дейиш, қандай сўзлар воситасида таъсир этишни ўйлар экан. Аслида эса, ўша сўзлар ва улар атрофидаги ҳаракатлар муҳим рол ўйнаган. Масалан, машҳур америкалик олим Меграбян формуласига кўра, биринчи марта кўришиб турган суҳбатдошлардаги таассуротларнинг ижобий бўлишига гапирган гаплари 7%, пара-

лингвистик омиллар 38%, ва новербал ҳаракатлар 58% гача таъсир қиларкан. Кейинчалик бу муносабат ўзгариши мумкин албатта, лекин халқ ичида юрган бир мақол тўғри: «Уст-бошга қараб кутиб олишади, ақлга қараб кузатишади».

Мулоқотнинг қандай кечиши ва кимнинг кўпроқ таъсирга эга бўлиши шерикларнинг ролларига ҳам боғлиқ. Таъсирнинг ташаббускори — бу шундай шерикки, унда атайлаб таъсир кўрсатиш мақсади бўлади ва у бу мақсадни амалга ошириш учун барча юқорида таъкидланган воситалардан фойдаланади. Агар бошлиқ иши тушиб, бирор ходимни хонасига таклиф этса, у ўрнидан туриб кутиб олади, илтифот кўрсатади, ҳол-аҳволни ҳам қуюқроқ сўрайди ва сўнгра гапнинг асосий қисмига ўтади.

Таъсирнинг адресати — таъсир йўналтирилган шахс. Лекин ташаббускорнинг суҳбатга тайёргарлиги яхши бўлмаса, ёки адресат тажрибалироқ шерик бўлса, у ташаббусни ўз қўлига олиши ва таъсир кучини қайта эгасига қайтариши мумкин бўлади.

Мулоқот ва унга ўргатиш муаммолари

Охириги йилларда «профессионализм» тушунчаси тез-тез ишлатиладиган бўлиб қолди. Чунки, жамиятда туб ислоҳотларни амалга ошириш, меҳнат унумдорлигини «инсон омили»ни такомиллаштириш ҳисобига ошириш давр талаби бўлиб қолди. Айниқса, одамларни бошқариш соҳасидаги профессионализмга катта эътибор қаратилмоқда. Жуда кўпчилик мутахассислар барча бажарадиган функциялари орасида одамлар билан тил топишиш, уларга таъсир кўрсатиш, улар фаолиятини тўғри ташкил қилиш ва бошқариш энг мураккабларидан эканлигини эътироф этмоқдалар. Одамлар билан нормал муносабатларни ўрната олмаслик, айниқса, бизнес соҳасида шерикларнинг ҳолатлари, кутишларини аниқлай олмаслик, ўз нуқтаи назарига ўзгаларни профессионал тарзда кўндира олмаслик, «биров»ни, унинг ички кечинмалари ва ўзига бўлган муносабатини аниқ тасаввур қила олмаслик амалий психологияда *коммуникатив ўқувсизлик*, ёки *дискоммуникация* ҳолатини келтириб чиқаради. Бунда одамлар оддий тил билан айтганда, бир-бирларини тушунолмай қоладилар, шунинг оқибатида пишиб турган лойиҳа ёки яхши режа амалга ошмаслиги, бир неча ойларга чўзилиб кетиши мумкин.

Шунинг учун ҳам ҳозирги замон ижтимоий психологиясининг татбиқий йўналишида, бошқарув психологиясида катта ёшли одамларни коммуникатив билимдонликка ўргатиш, уларда зарур коммуникатив малакаларни ҳосил қилишга катта аҳамият берилмоқда. Ҳар бир корхона, хусусий фирма ёки давлат муассасасини бошқарувчи менежер, раҳбар тайёрлаш муаммоси ана шу раҳбарларни, бошқарувчиларни психологик жиҳатдан одамлар билан ишлашга ўргатиш муаммосини четлаб ўтолмайди. Умуман, ҳозирги даврда ҳар қандай мутахассис — врач, муҳандис, ўқитувчи, иқтисодчи, агроном, қурувчи, журналист, маданиятшунос ёки бошқалар ҳам коммуникатив малакаларга эга бўлмагунча, бозор муносабатлари шароитида тезда жамоага киришиб, кўпчилик билан тил топишиб, ўз профессионал маҳоратини кўрсата олмайди. Ҳар бир зиёли инсон бошқалар билан ҳамкорлик қилиш маҳорати ва санъатига эга бўлиши керак.

Бу вазифа одамларни муомала ва мулоқот этикасига ўргатишни ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўймоқда. Тўғри, мулоқотга киришиш-ижтимоийлашув жараёнида барча сифатлардан олдинроқ шаклланадиган қобилиятлардан, у табиий ва ҳаётий нарса. Бола тили жуда яхши чиқиб улгурмай, атрофидагилар билан актив мулоқотга кириша бошлайди. Лекин масаланинг парадоксал томони ҳам шундаки, йиллар ўтган сари онгли, ақлли одам ҳар бир гапини ўйлаб гапирадиган, ҳар бир қадамини ўйлаб босадиган бўлиб қолади, бу унинг жамиятдаги мавқеини белгиловчи воситадир. Бу мулоқотга киришишга руҳан тайёрланишнинг аҳамиятини ҳам одам англашини тақозо этади. Шундай қилиб, ана шу энг табиий ва бир қарашда оддий инсон фаолияти шу қадар мураккаб ва серқирраки, унинг механизмларини ўрганиш, гуруҳларда тўғри муносабатларни ташкил этиш ва одамларни самарали мулоқотга ўргатиш муаммоси бутунги ижтимоий психологиянинг муҳим масалаларидандир.

Маълумки, гаплашаётган одамлар бири гапиради, иккинчиси тинглайди, эшитади. Мулоқотнинг самарадорлиги ана шу икки қирранинг қанчалик ўзаро мослиги, бир-бирини тўлдиришига боғлиқ экан. Нотўғри тасаввурлардан бири шуки, одамни муомала ёки мулоқотга ўргатганда, уни фақат гапиришга, мантиқан асосланган сўзлардан фойдаланиб, таъсирчан гапиришга ўргатишади. Унинг иккинчи томони — тинглаш қобилиятига деярли эътибор берилмайди. Машҳур америкалик нотик, психолог Дейл

Карнеги «Яхши суҳбатдош — яхши гапиришни биладиган эмас, балки яхши тинглашни биладиган суҳбатдошдир» деганда айнан шу қобилиятларнинг инсонларда ривожланган бўлишини назарда тутган эди.

Тинглаш маҳорати

Мутахассисларнинг аниқлашларича, ишлаётган одамлар вақтининг 45%и кимларнидир тинглашга сарф қилар экан, одамлар билан доимий мулоқотда бўладиганлар — савдо ходимлари, алоқачилар, раҳбарлар, мухбирлар ва бошқалар 35-40 % ойлик маошларини одамларни «тинглаганлари» учун оларканлар. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, коммуникациянинг энг қийин соҳаларидан ҳисобланган тинглаш қобилияти одамга кўпроқ фойда келтираркан.

Шунинг учун бўлса керак, немис файласуфи А. Шопенгауэр «Одамларни ўзингиз тўғрингизда яхши фикрга эга бўлишларини хоҳласангиз, уларни тингланг» деб ёзган экан. Дарҳақиқат, агар сиз қуюниб гапирсангизу, суҳбатдошингиз сизни тингламаса, бошқа нарса билан овора бўлаверса, ундан ранжийсиз, нафақат ранжийсиз, балки у билан алоқани ҳам узасиз. Ўқитувчи гапираётган пайтда уни тингламаслик одобсизликнинг энг кенг тарқалган кўриниши деб баҳоланишини биласизми?

Нима учун биз кўпинча яхши гапирувчи, сўзловчи бўла оламиз-у, яхши тингловчи бўла олмаймиз? Психологларнинг фикрича, асосий халақит берувчи нарса — бу бизнинг ўз фикр-ўйларимиз ва хоҳишларимиз оғушида бўлиб қолишимиздир. Шунинг учун ҳам баъзан расман шеригимизни тинглаётгандай бўламиз, лекин аслида хаёлимиз бошқа ерда бўлади. Тинглашнинг ҳам худди гапиришга ўхшаш техникаси, усуллари мавжуд. Уларнинг тури ҳам кўп, лекин асосан биз кундалик ҳаётда унинг икки усулини қўллаймиз: *сўзма-сўз қайтариш* ва *бошқача талқин этиш*. Биринчиси, суҳбатдош сўзларининг бир қисмини ёки яхлитича қайтариш орқали, шерикни қўллаб-қувватлашни билдиради. Иккинчи усул эса — шеригимиз сўзларини тинглаб, ундаги асосий ғояни мухтасар, ўзимизнинг талқинимизда ифода этиш. Иккала усул ҳам шерик учун муҳим, чунки у сизнинг тинглаётганингизни, ҳаттоки, ундаги ғояларга қарши эмасли-

гингизни билдиради. Бундан ташқари, биз яхши тинглаётган бўлиб, «Йўғ-э?», «Наҳотки?», «Қара-я?», «Яша!» луқмалари билан ҳам суҳбатдошимизни гапиришга, янаям ўз фикрларини ойдинлаштиришга чақириб турамиз.

Демак, аслида биздаги гапирётган шахс етакчи, у суҳбатнинг мутлоқ ҳокими, деган тасаввур унчалик тўғри эмас. Яхши тинглашда ҳам шундай куч борки, у суҳбатдошни Сизга жуда яқинлаштиради, ишончни туғдиради. Чунки, мулоқот жараёнидаги энг қимматли нарса — бу ахборотнинг ўзи. Тинглаётган одам маънили, яхши диалогдан фақат яхши, фойдали маълумот олади. Гапирган эса аксинча, ўзидаги борини бериб, гапиртайдиган суҳбатдошдан «тескари алоқани» олиб улгурмай, ҳеч нарса сиз қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун мулоқотга ўргатишнинг муҳим йўналишларидан бири — одамларни фаол тинглашда, бунда барча паралингвистик ва новербал омиллардан ўринли фойдаланишга ўргатишдир.

Профессионал тинглаш техникасига қуйидагилар киради:

- *актив ҳолат.* Бу — агар кресло ёки диван каби мебел бўлса, унга бемалол ястаниб ёки ётиб олмаслик, суҳбатдошнинг юзидан ташқари жойларига қарамаслик, мимика, бош чайқаш каби ҳаракатлар билан унинг ҳар бир сўзига қизиқаётганлигингизни билдиришни назарда тутати;

- *суҳбатдошга самимий қизиқиш билдириш.* Бу нафақат суҳбатдошни ўзига жалб қилиб, балки кейин навбат қолганда ўзининг ҳар бир сўзига уни ҳам кўндиришнинг самарали йўлидир.

- *ўйчан жимлик.* Бу суҳбатдош гапирётган пайтда юзда масъулият билан тинглаётгандай тасаввур қолдириш орқали ўзингизнинг суҳбатдан манфаатдорлигингизни билдириш йўли.

Агар биз суҳбатдошимизни яхши, диққат билан тингласак, бу билан биз унда ўз-ўзига ҳурматни ҳам тарбиялаймиз. Демак, тинглаш жараёни кўпчилик тасаввур қилгани каби унчалик пассив жараён эмас экан. Унинг мулоқотнинг самарали бўлишидаги аҳамияти ниҳоятда катта. Чунки, тинглаш қобилияти гапирувчинини илҳомлантиради, уни руҳлантиради, янги фикрлар, ғояларнинг шаклланишига шароит яратади. Шунинг учун маърузачи профессорнинг ҳар бир чиқиши ва маърузаси агар талабалар томонидан диққат билан тингланса, бу педагогик мулоқотдан иккала томон ҳам тенг ютади.

Ижтимоий психологик тренинг

Агар мулоқотда иштирок этувчи икки жараён — гапириш ва тинглашнинг фаол ўзаро таъсир учун тенг аҳамиятини назарда тутсак, бу жараён қатнашчиларининг психологик саводхонлиги ва мулоқот техникасини эгаллашининг аҳамиятини англаш қийин бўлмайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда одамларни самарали мулоқотга атайлаб ўргатишга жуда катта эътибор берилади. Бу борадаги фаннинг ўз услуби бўлиб, унинг номи *ижтимоий психологик тренинг* (ИПТ) деб аталади. ИПТ мулоқот жараёнига одамларни психологик жиҳатдан ҳозирлаш, уларда зарур коммуникатив малакаларни махсус дастурлар доирасида қисқа фурсатда шакллантиришдир. Энг муҳими ИПТ мобайнида одамларнинг мулоқот борасидаги билимдонлиги ортади.

Амалий мулоқот тренинги — ИПТнинг бир кўриниши бўлиб, у ёки бу профессионал фаолиятни амалга ошириш жараёнида зарур бўладиган коммуникатив малака, кўникма ва билимларни ҳосил қилишга қаратилган тадбирдир. Гуруҳ ва жамоаларда мулоқот тренинги воситасида музокаралар олиб бориш, иш юзасидан ҳамкорлик қилиш йўл-йўриқларини биргаликда топиш, катта аудитория олдида сўзлашга ўргатиш, мажлислар ўтказиш, жанжалли, конфликтли ҳолатларда ўзини тўғри тутиш малакалари ҳосил қилинади. Бундаги асосий нарса — тренинг қатнашчилари онгига бировларни тушуниш, ўзини ўзга ўрнига қўя олиш, бошқалар манфаатлари билан ўзиникини уйғунлаштириш олиш ғоясини сингдиришдир. Тренинглар мобайнида *гуруҳий мунозаралар, ролли ўйинларнинг* энг оптимал вариантлари синаб, машқ қилинади.

Одатда ижтимоий тренинг шахсадаги у ёки бу ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда жиддий қийинчиликка учраган шароитларда ўтказилади. Яъни, тренингнинг ташаббускори кўп ҳолларда ёлғизлик, уятчанлик, тортинчоқлик ёки турли деперессиялар туфайли қийналиб қолган шахс бўлади. Махсус ташкил этилган коммуникатив машқлар мобайнида у бу ҳолатлардан чиқиб кетиш йўлларига ўргатилади.

Масалан, психологлар томонидан ташкил этилган психологик ёрдам шахобчалари, «Кризис Марказлари», «Ишонч таянч масканларида» бундай шахслардан иборат гуруҳ билан махсус дастурлар ёрдамида психолог ёки ижтимоий ходим ишлайди. Гуруҳда ташкил этилган мулоқот муҳитида одам ўзидаги ишончсизлик, тортин-

чоқлик каби салбий сифатлардан ҳолос бўлиш имконияти бўлади ва у ўзини аввалгига нисбатан ижобийроқ идрок қила бошлайди.

Ёшларнинг тренинг машғулотларига келишига сабаб бўладиган омиллардан энг кўп тарқалгани — бу улардаги қарама-қарши жинс вакиллари билан гаплашишда тортинчоқликлари, профессор ўқитувчига ўз фикрини баён этишга қийналишлари ёки кўнгиллик-омма олдид гапиришда ўзини йўқотиб қўйиш каби ҳолатлардан чиқишдир. Бундай шароитларда ўша ўқув маскани ёки ташкилот қошида агар психологик ёрдам ташкил этилган бўлса, психологлар улар учун махсус машғулотлар уюштириб, ҳар бирининг индивидуал муаммолари характеридан келиб чиққан ҳолда зарур ижтимоий кўникмалар ҳосил қилишга муяссар бўладилар. Ижтимоий психологик тренинг фарбда жуда кенг тарқалган амалий ишлардан ҳисобланади. Ўзбекистонда тайёрланаётган амалиётчи психологлар ҳам халқимизга ушбу йўналишда ҳам мададкор бўладилар ва ташкилот ҳамда муассасалар бундай хизматларга ишонч билдириб, уларнинг фаолият кўрсатишлари учун керакли шарт-шароитларни яратадилар деган умиддамиз.

Маъзу юзасидан адабиётлар рўйхати

1. И. А. Каримов. Баркамол авлод - Ўзбекистон келажaginiнг пойдевори. -Т., 1997.
2. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. -Т., 1990.
3. Головин Б. Н. Основы культуры речи. -М., 1988.
4. Иброҳимов ва бошқ. Ватан туйғуси. -Т., 1996.
5. В. Каримова., Ф. Акрамова. Психология. Маърузалар матни. -Т., 2000.
6. В. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. -Т., Университет, 1999.
7. В. Каримова. Аудиторияда бахс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик технологиялари. -Т., 2000.
8. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. - М., 1990.
9. Климов Е.А. Психология профессионала. -М., 1997.
10. Н. Комилов. Тасаввур ва комил инсон ахлоқи. -Т., 1996.
11. Крижанская Ю.С. Третьяков В.П. Грамматика общения. -Л., 1990.
12. Майерс Д. Социальная психология. -М., 1997.
13. Мексон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. -М., 1992.
14. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. -М., 1990.
15. Психология. Учебник. Под ред А. Крылова -М., 1998.
16. Психология менеджмента. Под ред. Г.С. Никифорова. -СПб, 1997.

ҮШ БЎЛИМ

ГУРУҲНИНГ ШАҲСГА ТАЪСИРИ ВА ШАҲСЛАРАРО ЎЗАРО МОСЛИК МУАММОСИ

Шахс ва гуруҳ. Шахс учун референт бўлган гуруҳ

Олимларнинг ҳисобларига кўра, Ер юзидан нафақат 5,5 миллиардга яқин алоҳида индивидлар, балки улардан иборат бўлган 200 га яқин миллий-давлатчилик тузилмалари, 4 миллионга яқин аҳоли пунктларидан иборат географик ҳудудлар, 20 миллиондан зиёд иқтисодий уюшмалар, юзлаб миллионли турли расмий ва норасмий ташкилот ва муассасалар (оила, мачит, черков, турар-жой ширкатлари ва ҳоказо) мавжуд бўлиб, уларнинг алоҳида шахсларга таъсирини билиш муҳим масаладир.

Одамлар ўртасидаги ёки бошқача қилиб айтганда, шахслараро муносабатлар асосан гуруҳ шароитида, шахс маълум инсонлар даврасида, гуруҳида, жамоада бўлган тақдирда рўй беради. Шунинг учун ҳам мутахассислар жамоаларда рўй берадиган шахслараро таъсирнинг қонуниятлари ва механизмларини билишлари ва уларни гуруҳда одамлар меҳнатини ташкил этишда, албатта инобатта олишлари керак.

Ҳар бир шахснинг феъл-атворида, хатти-ҳаракатларида у мансуб бўлган миллат, халқ, ҳудуд, профессионал тоифа, меҳнат қиладиган жамоаси, яқин атрофдаги муҳим гуруҳи, оиласининг таъсиридан пайдо бўлган сифатлари ва хусусиятлари бўлади. Тарихий шарт-шароит, давр, давлат тузими ва ўша жамиятдаги сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий таъсирлар ҳақида юқорида гапирган эдик. Бу таъсир *макро босқичдаги таъсирлар* деб аталиб, яқин муҳитнинг таъсири — *микро босқичдаги таъсирлар* деб юритилишини эслатиб ўтамиз. Иккала босқичдаги таъсирлар ҳам юқтимой психологик нуқтан назардан аҳамиятли ва тарбиявий моҳиятга эгадир. Чунки ҳар бир шароитда шахс ўзига хос ижтимо-

ий ролларни бажарали ва ўзининг «қиёфасини» намоён этади. Меҳнат жамоасида профессионал ролларни бажариш жараёнидаги хулқ-атвори шахснинг маънавий ва психологик кўринишидаги асосий омил бўлиб, катта ёшдаги одам психологиясини тубдан ўзгартириш учун унинг профессионал фаолиятини ҳам ўзгартириш керак, дейилади.

Шундай қилиб, шахсга бир вақтнинг ўзида турли ижтимоий гуруҳларнинг таъсири бўлиб туради. Тўғри, маълум даврда бир ижтимоий гуруҳнинг шахсга таъсири сезиларлироқ ва аҳамиятлироқ, иккинчисиники эса сал камроқ бўлади. Масалан, ўқувчилик йилларида мактабдаги ўқувчилар гуруҳининг таъсири маҳалладаги ўртоқлар даврасиникидан кучлироқ бўлиши, янги хонадонга келин бўлиб тушган қиз учун янги оила муҳитининг таъсири талабалик гуруҳиникидан кучлироқ бўлиши табиий. Лекин ҳар бир алоҳида дақиқада биз доимо маълум гуруҳлар таъсирида бўламиз.

Хўш, гуруҳнинг ўзи нима? *Гуруҳ — маълум ижтимоий фаолият мақсадлари асосида тўпланган, мулоқот эҳтиёжлари қондириладиган инсонлар уюшмасидир.* Содда қилиб айтадиган бўлсак, гуруҳ — икки ва ундан ортиқ одамлар ўзаро муомала қиладиган ва бир-бирларига таъсир қиладиган уюшмадир. Демак, гуруҳ учун иккита асосий мезон мавжуд: бирор фаолиятнинг бўлишлиги (меҳнат, ўқиш, ўйин, мулоқот, маиший манфаатлар) ҳамда у ерда одамларнинг ўзаро мулоқоти учун имкониятнинг мавжудлиги.

Ҳар бир шахс учун тараққиётнинг ҳар бир алоҳида босқичида шундай одамлар гуруҳи бўладики, у уларнинг ниятлари, қизиқишлари, ҳаракат меъёрлари, ғоя ва фикрларига эргashiшга тайёр бўлади, ҳаракатларидан андоза олади, уларга тақлид қилади. Бундай гуруҳ психологияда *референт гуруҳ* деб аталади. Америкалик социологлар референт гуруҳларнинг бир неча турларини фарқлайдилар.

Норматив гуруҳлар — бу шахс учун шундай инсонлар гуруҳи-ки, уларнинг меъёрларини у маъқуллайди, уларга амал қилишга ҳамиша тайёр бўлади. Бундай гуруҳларга биринчи навбатда оилани, диний ёки миллий уюшмаларни, профессионал гуруҳларни киритиш мумкин. Масалан, ўзбек халқи учун дастурхон атрофига ўтирган заҳоти юзга фотиҳа тортиш, мезбонларнинг меҳмонларга «Хўш келибсизлар» дейишлари норма ҳисобланади ва ҳар бир оилада шундай ҳаракатларга нисбатан ижобий установка шаклланади. Бунда бола учун референт ролини ота-онаси, катталар, маҳалладаги ҳурматли инсонлар ўйнайди.

Қиёслаш гуруҳлари — бу шундай гуруҳки, шахс ўша гуруҳга киришни, унинг маъқуллашига муҳтож бўлмайди, лекин ўз ҳаракатларини йўлга солишда унга асосланади ва коррекция қилади. Масалан, талабалар гуруҳида шундай ёшлар бўлиши мумкинки, шахс улар билан умуман мулоқотда бўлмайди, уларнинг фикрлари ёки қарашларини ёқламайди, лекин бу гуруҳ айнан ўшаларга ўхшамаслик ва ўз устида кўпроқ ишлашга ўзини сафарбар қилиш учун керак ёки талаба ёшлар сессия якунларига кўра дифференциал стипендия оладилар. Ўртача ўзлаштирувчи талаба учун «ҳамма талабалар» оладиган стипендия миқдорини назарда тутиб, ўзини тинчлантиради, аълочи эса, ўзиникини нафақат оддий, ўртачалар билан балки, давлат стипендиялари оладиганлар билан ҳам солиштиради. Кўрсаткичлар қанчалик юқори бўлса, шунга мос даъвогарлик даражаси ҳам юқори бўлади, шахснинг қиёслаш гуруҳлари ҳам ортиқроқ бўлади.

Негатив гуруҳлар — шундайки, шахс уларнинг хатти-ҳаракатларидан атайлаб воз кечади, чунки улар шахсий қарашлардан мутлоқ фарқ қилади. Масалан, икки қўшни бир-бири билан муросалари келишмаса, ҳаттоки, деворларини оқлашда ҳам бири танлаган рангни иккинчиси танламайди. Бири «оқ» деса, иккинчиси — аксинча, «қора» деб тураверади.

Гуруҳларнинг турлари

Кундалик ҳаётда шахс мулоқотда бўладиган, вақтини биргаликда ўтказадиган кишилар гуруҳи ҳам турли хил бўлади. Масалан, агар одамлар кўчада тасодифий ҳодисани томошабини бўлиб туришган бўлса, уларни психология тилида гуруҳ эмас, **агрегация (оломон)** деб аташади. Ҳақиқий гуруҳ учун ўша одамларнинг барчасига алоқадор умумий фаолият ва ҳамкорлик қилиш, бир-бирларига таъсир кўрсатиш имконияти бўлиши керак. Америкалик психолог Ч. Кули ҳамкорликнинг даражаси мезонига кўра гуруҳларни бирламчи ва иккиламчи турларга бўлиб ўрганишни таклиф этган эди. *Бирламчи гуруҳда* шахслараро ўзаро таъсир «юзмаюз, бевосита» рўй беради. Масалан, оила даврасидаги, синфдаги, ҳисобчилар хонасида ўтирганлар бирламчи гуруҳга мисолдир.

Иккиламчи гуруҳларда ҳар доим ҳам одамларнинг бевосита мулоқотда бўлиш имкониятлари бўлмайди. Улар ўртасидаги муносабат ва

ўзаро таъсир билвосита бўлади. Масалан, йирик бир ташкилотдаги тизимлар орқали мулоқот, касаба уюшмасига бирлашган одамлар, «Фидокорлар миллий демократик партияси» аъзоларининг боғлиқлиги иккиламчи гуруҳга мисол. Уларда ҳам умумийлик бўлади, масалан, ўша партияни оладиган бўлсак, улар Қашқадарёда бўладими, Фарғонадами, барибир умумий гоя атрофида бирлашишади, аъзолик бадалларини вақтида тўлаб туришади, сайлов олди кампанияларида бир-бирларини қўллаб-қувватлаб турадилар.

Кўпинча гуруҳларни расмий ва норасмий турларга ҳам бўлиб ўрганишади. *Расмий гуруҳдаги* муносабатлар расмий меъёрлар ва ҳуқуқ бурчлар тизими билан белгиланган бўлади. Масалан, гуруҳда бошлиқ билан ходимлар ўртасидаги муносабатларни таъминловчи гуруҳ расмий бўлса, *норасмий* — ички, бевосита психологик муносабатларни таъминловчи гуруҳ ҳисобланади. Масалан, дўстлар гуруҳи, ёки талабалар гуруҳидаги барча қизларнинг танаффус пайтидаги мулоқот гуруҳи.

Турли гуруҳлар инсон ҳаётида бир неча функцияларни бажарадилар: а) ижтимоийлаштирувчи функция; б) инструментал, яъни, аниқ меҳнат функцияларни амалга оширишга имкон берувчи муҳит; в) экспрессив — одамларнинг ўзгаларни тан олишлари, хурматга сазовор бўлиш, ишонч қозонишини таъминлаш; г) қўллаб-қувватлаш, яъни, қийин пайтларда, муаммолар пайдо бўлганда одамларни бирлаштириш функцияси.

Р. С.Немов кичик ижтимоий гуруҳларнинг қуйидаги классификациясини таклиф этган.

11-жадвал

КИЧИК ГУРУҲЛАРНИНГ ТУРЛАРИ	
Шартли (номинал)	Реал (ҳақиқий)
Табий	Лаборатория типли
Формал (расмий)	Ноформал (норасмий)
Кучсиз ривожланган	Кучли ривожланган
Корпорация	Жамоалар
Референт	Нореферент

Гуруҳга бирлашишдан ҳар бир шахс учун манфаатдорлик бор албатта. Аввало, одамлар қандайдир мақсадларини амалга ошириш учун ва нимагадир эга бўлиш мақсадида гуруҳга бирлашадилар. Гуруҳ ёки жамоанинг аъзоси эканлигини, ўша умумийликнинг бир бўлаги эканлигини ҳис қилиш ҳам инсонга ишонч ҳиссини беради. Иккинчидан, одам ўзига ўхшаш кимсалардан маълум маълумотларни олиш, билим, малака ва кўникмаларга эга бўлиш учун бирлашади. Масалан, боғча гуруҳидан тортиб, илмий жамоадаги олимлар ана шу мақсадни кўзлайдилар. Учинчидан, одам жамиятда ўзини ёлғиз ҳис қилмаслик, ўз хатти-ҳаракатларининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун ҳам у ёки бу гуруҳларга аъзо бўладилар. Ниҳоят, шахснинг истиқболни кўзлаган ҳар қандай ниятларининг амалга ошишида ҳам у бошқаларнинг қўллаб-қувватлашига муҳтож бўлади. Демак, гуруҳнинг туридан қатъий назар, айна бир мақсад ва ижтимоий тасаввурлар шахсни гуруҳлар таркибида бўлиш ва унинг таъсиридан баҳраманд бўлишга мажбур қилади.

Гуруҳ ўлчамлари ва унинг тизими

Гуруҳлар улардаги одамлар сонига кўра *катта ва кичик гуруҳларга* бўлинади. Психологияда кўпроқ кичик гуруҳлар ўрганлади. Уни неча киши ташкил этиши, неча кишининг ҳамкорликдаги фаолияти кўпроқ самара бериши масаласи амалий аҳамиятга эгадир. Кўпчилик олимлар гуруҳнинг бошланғич нуқтаси сифатида миқдор жиҳатдан икки кишини — *диадани* тан олишади. Поляк олими Ян Шепаньский бунга қўшилмаса-да (унинг фикрича камида уч киши — *триададан* бошланади), ҳар қалай диада ўзига хос уюшма сифатида тан олинган. Масалан, янги оила қуриб, бирга яшаётган кишилар, севишганлар, икки дўст — ўзига хос кичик гуруҳ. Ҳар қандай кичик гуруҳга хос сифат шуки, унинг аъзолари бир-бирлари билан бевосита мулоқотга киради, «юзмаюз» бўлиш имкониятга эга бўлади. Ҳар бир киши учун шу гуруҳ жуда аҳамиятли бўлиб, унинг меъёрларига ўзи хоҳлаб-хоҳламай бўйсунма бошлайди. Кичик гуруҳнинг чегараси масаласи ҳам кўп муҳокама қилинади.

Г. М. Андреева бу чегарани 12-15 киши деб ҳисобласа, америкалик Морено ўз вақтида бу чегарани 30-40 гача сурган эди.

Лекин бизнингча, унинг юқори чегараси неча киши бўлишидан қатъи назар, ўзаро бевосита мулоқот имкониятини бериши ва ҳар бир аъзо бир-бирига таъсир кўрсата олиши керак.

Катта гуруҳлар миқдор жиҳатдан кўпчиликини ўз ичига олган инсонлар жамоаси бўлиб, уларнинг ҳар бир аъзоси кичик гуруҳдагилардан фарқли ўзаро бир-бирлари билан мулоқотда бўлиш имкониятига эга бўлавермайди. Масалан, Ўзбекистон Миллий Университети жамоаси катта гуруҳ. Уни ташкил этувчи талабалар, магистрантлар, аспиранту-докторантлар, профессор-ўқитувчилар, техник ходимлар ва хўжалик ходимлари — бу минглаб инсонлар гуруҳидир. Уларнинг барчасини бирлаштирувчи мақсадлар муштарак, умумий макон борлиги уни яхлит гуруҳ деб аташга имкон беради, лекин унинг барча аъзолари бир-бирларини танимасликлари, ҳамкорликда бир-бирларига таъсир кўрсата олмасликлари мумкин. Худди шундай — катта гуруҳларга Ўзбекистон аҳолисини, ўзбек ёшларини, байрамда кўчага чиққан ҳалойиқни мисол келтириш мумкин. Демак, катта гуруҳларнинг бошланғич чегараси 30-40 кишидан ортиқ бўлса, унинг охириги кўрсатгичи ҳақида гапириш анча мушкул бўлади.

Ҳар бир гуруҳ ўзига хос психологик тизимга ҳам эга. Уни ташкил этувчи элементлар нисбатан барқарор бўлиб, улар гуруҳ аъзолари хулқ-атворини мувофиқлаштириб туради. Аввало гуруҳнинг мақсадини ажратиш керак. Мақсад — одамларни жамоа меҳнати атрофида уюштириб, бирлаштирувчи психологик элементдир. Масалан, барча талабаларнинг мақсади — ўқиш, профессионал малака орттириб, мутахассис бўлиб етишиш.

Гуруҳнинг автономлиги даражаси ҳам маълум аҳамиятга эга омил, чунки ҳар бир аъзо умумий мақсад асосида бирлашган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бирининг ўз бурч ва вазифалари бор ва шу нуқтаи назардан ҳар одам ўз имкониятларини ўзича ишга солиб, ўзаро муносабатларга сабаб бўлади.

Гуруҳнинг психологик тизимга таъсир этувчи омилларига яна уларнинг жинсий, ёш жиҳатдан, маълумоти ва малакаси нуқтаи назаридан фарқ қилувчи ва уйғунликни ташкил этувчи омиллар ҳам киради.

Гуруҳнинг уюшганлиги ҳам динамик кўрсаткичлардан бўлиб, шу нуқтаи назардан ҳар бир гуруҳ бир-биридан фарқ қилади. Масалан, одамлар ҳамкорликда бажараётган ишнинг қизиқарли

ва ҳамма учун манфаатли эканлиги, гуруҳ меъёрларининг аъзолар томонидан умуман олганда қабул қилиниши, қадриятлар тизимини тасаввур қилишдаги фикрлар мослиги уюшқоқликнинг мезонларидир.

Гуруҳнинг тизими яна унинг катта-кичиклигига ҳам боғлиқ. Масалан, 5-10 кишидан иборат гуруҳдаги муносабатлар яхшироқ, уйғунроқ ва фаолият самаралироқ ҳисобланади. Чунки бундай гуруҳларда норасмий мулоқот учун маъқул шароит мавжуд бўлади. Бундай гуруҳларда «гуруҳбозлик» деган иллат ҳам бўлмайди. Гуруҳнинг ҳажми ортиб борган сари уларда расмиятчилик, расмий юзаки муносабатлар кўпаяди ва бу одамлар ўртасидаги инсоний муносабатларда ўз аксини топади.

Жамоаларда шахслараро психологик ўзаро мослик

Гуруҳ ҳаёти ва ундаги аъзоларнинг ўзларини яхши ҳис қилишлари кўп жиҳатдан уларнинг ҳамкорликда ишлаш олишлари ва бир-бирларига ижобий муносабатда бўла олишларига боғлиқ. Бу ҳодисани тушунтириш учун психологияда психологик мослик тушунчаси мавжуд. *Психологик мослик деганда*, гуруҳ аъзолари сифатлари ва қарашларининг айнанлиги эмас, балки улар айрим сифатларининг мос келиши, қолганларининг керак бўлса, тафовут қилиши назарда тутилади. Мосликнинг мезони сифатида рус олими Н. Обозов қуйидагиларни ажратади:

- а) фаолият натижалари;
- б) аъзоларнинг сарфлаган куч-энергиялари;
- в) фаолиятдан қониқиш.

Бундан ташқари, фанда асосан икки хил ўзаро мослик фарқланади: *психофизиологик ва ижтимоий психологик*. Биринчи ҳолатда фаолият жараёнида одамларнинг бир хил ва мос тарзда ҳаракат қила олишлари, реакциялар мослиги, иш ритми ва тезлигидаги уйғунликлар назарда тутилса, иккинчисида ижтимоий хулқдаги мослик — установкалар бирлиги, эҳтиёж ва қизиқишлар, қарашлардаги монандлик, йўналишлар бирлиги назарда тутилади. Биринчи хил мослик кўпроқ конвейер усулида ишланадиган саноат корхоналари ходимларида самарали бўлса, бу олийгоҳ ўқитувчилари, ижодий касб эгаларида иложи йўқ ва бўлиши мумкин эмас, уларда кўпроқ ижтимоий психологик мосликнинг аҳамияти каттадир.

Ўтказилган тадқиқотлар психологик мосликнинг кўплаб қир-
ралари бўлиши мумкинлигини исбот қилди. Асосан шуни унут-
маслик керакки, қайси фаолият ва унинг мақсади одамларни
бирлаштирган бўлса, ўша мақсадни идрок қилиш ва биргаликда
англаш истагида уйғунликнинг бўлиши катта тарбиявий аҳами-
ятта эга бўлади.

Гуруҳий қарорлар қабул қилишда ўзаро мослик ва ўзаро таъсир масаласи

Гуруҳда одамларнинг бир-бирларини ёқтиришлари ёки ак-
синча, инкор қилишлари кўпинча турли хил қарорлар қабул қилиш
жараёнида рўй беради. Гуруҳий қарорлар қабул қилиш индивиду-
ал қарорлар қабул қилиш жараёнидан тубдан фарқ қилмайди. Йк-
каласида ҳам аввал муаммо аниқланади, маълумотлар тўпланади,
бир нечта таклифлар илгари сурилади ва ниҳоят, энг маъқули
қабул қилинади. Лекин гуруҳда бу жараён психологик нуқтаи
назардан биров бошқачароқ кечади ва низолар кўпинча айнан шу
жараён билан боғлиқ бўлади.

Америкалик психолог Т. Митчелнинг фикрича, ўзаро таъсир
гуруҳ шароитида куйидаги омиллар воситасида рўй беради:

1) айрим аъзолар бошқаларига нисбатан кўпроқ гапиришга
мойил бўладилар;

2) юқорироқ мавқега эга бўлган шахслар қарорлар чиқариш
жараёнида ҳам бошқаларга тазйиқ ўтказишади;

3) гуруҳда асосий вақт ўзаро фикрлардаги келишмовчилик-
ларнинг олдини олишга кетиб қолади;

4) гуруҳда айрим одамлар таъсирида асосий мақсаддан чет-
лаш ва мақсадга номувофиқ қарорлар қабул қилиш ҳоллари ку-
затилади;

5) барча аъзолар ўзлари сезмаган ҳолда кўпчилик фикрига
(конформилик) берилишлари ва гуруҳ таъсирига тушиб қола-
дилар. Шунинг учун ҳам баъзан мажлисни олиб борувчи раис
кун тартибини эълон қилган бўлса-да, ундан чалғиб кетиши ва
ўринсиз қарорлар қабул қилиши мумкин.

Лекин гуруҳий қарорлар қабул қилиш жараёнининг энг катта
ижобий томони шундаки, унда кўплаб фикрлар туғилади ва ўртага
ташланади. Бу фикрлар шундай шароит яратадики, охир-оқибат

алоҳида индивидуал фикрлардан бироз бўлса-да, фарқ қиладиган оригинал янги фикр пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам раҳбарлик санъати кўпчилик фикрига таянган ҳолда охирида энг маъқул қарорга кела олишдир. Лекин салбий томони шундаки, гуруҳий музокара ва қарорлар қабул қилиш жараёни баъзи аъзоларда лоқайдлик («Менга нима, улар гапиришяпти-ку» каби), ташаббуссизлик («Барибир меники қабул қилинмайди, гапириб нима қилдим?» каби) иллатларини ҳам пайдо қилиши мумкин. Бу ўша муҳитда айрим одамлар фикри доимо қўллаб-қувватланган, айрим одамларга эътибор, имтиёз берилган шароитларда раҳбарнинг айби билан рўй беради.

Хоффман ўз экспериментларида гуруҳий қарорлар қабул қилишга гуруҳнинг таркиби таъсир қилиш мумкинлигини исбот қилган. Унинг фикрича, яхши, сифатли, ижобий фикрлар ва қарорлар гуруҳ таркиби ҳар хил (гетероген таркиб) бўлган шароитларда унинг таркиби бир хил (гомоген) бўлгандан анча кўп ва сифатли бўлади. Гомоген гуруҳларда (масалан, тахминан бир хил ўзлаштирадиган талабалар гуруҳи) қарорлар қабул қилиш мобайнида конфликтларнинг кам бўлиши ва қарорлар тезда қабул қилиниши аниқланган.

Ҳар қандай қарорлар қабул қилиш жараёни психологик жиҳатдан *таваккалчиликка* асосланиши ҳам исботланган. Лекин, таваккалчилик даражаси гуруҳ шароитида индивидуал ҳолатдагидан анча паст бўлар экан. Ўртача гуруҳ аъзосининг бу ўриндаги фикри: «Таваккал шу гапни айтмайчи, номаъқул бўлса, гуруҳ борку, улар маъқуллашганку?». Демак, гуруҳ шароитида қабул қилинган ҳар қандай қарор моҳиятан ижтимоий характерли бўлиб, унинг тўғри ва фойдали, натижалли бўлишида раҳбарнинг — бошловчининг роли катта бўлади.

Гуруҳдаги психологик муҳит ва уни ўрганиш

Гуруҳ ва жамоалар тўғрисида гап кетганда, кўпинча унинг «маънавий муҳити», «психологик муҳити» деган иборалар ишлатилади. Чунки, бу нарса ўша ердаги ишнинг яхшилиги, фаолиятнинг самараси билан боғланади. *Ижтимоий психологик муҳит деганда, биз ўша гуруҳнинг аъзолари фикрлари, ҳиссиётлари, дунёқарашини, установакалар ва ўзаро муносабатларидан иборат бўлган эмо-*

ционал-интеллектуал ҳолатни тушунамиз. Бу ўриндаги асосий омил — бу аъзоларнинг ўзаро муносабатларидир. Маълумки, ўзаро муносабатлар иш юзасидан, фаолият мақсадлари ва мазмуни билан ҳамда бевосита бир-бирларини ёқтириш-ёқтирмасликка асосланган инсоний эмоционал ҳиссиётлар кўринишида бўлиши мумкин. Профессional фаолиятни бажариш жараёнида табиий биринчи типли муносабатлар устувор бўлиб, иккинчиларининг характери биринчисидан келиб чиқади. Дўстлар тўпланган даврадаги муҳит эса аксинча, бевосита симпатияларга таянади.

Ижтимоий психологияда ана шундай психологик муҳитни экспериментал тарзда ўрганишга катта эътибор берилади. Энг кенг тарқалган усуллардан бири социометрия бўлиб, унинг асосчиси америкалик олим Жон Морено ҳисобланади. Социометрия латинча «*so cieta*» — жамият, ва «*metreo*» — ўлчайман сўзларидан олинган бўлиб, гуруҳдаги шахслараро муносабатларни ўлчашга қаратилган техникадир. Назарий социометрия унинг муаллифи фикрича, жамиятдаги барча низолар, муаммоларни ечишнинг усулларидан бири — инсонлар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш ва шунга кўра, жамиятда ўзгаришларни амалга ошириш керак, деган ғояга асосланади. Амалда эса ҳар бир жамоаларда махсус социометрик сўровлар ўтказилади ва унинг натижалари ташкилий жараёнларда инобатга олинади.

Лекин охириги пайтларда социометрияга қарашлар биров ўзгарган, унинг юзлаб модификациялари, турлари ишлаб чиқилди. Аҳамиятлиси шуки, уни ҳақиқатан ҳам гуруҳдаги маънавий-психологик муҳитга таъсир этувчи эмоционал муносабатларни аниқлашда мутахассис томонидан ишлатиш мумкин. Бунда ҳар бир гуруҳ аъзоси танлов шароитига солинади, яъни у, у ёки бу шароитда, вазиятда ёки фаолиятни бажаришда ўзига ёққан (ёқмаган ҳам) шеригини гуруҳдошлари орасидан танлаши керак. Масалан, мактаб ўқувчиларига «Ким билан бирга дарс тайёрлашни хоҳлардинг?», «Ким билан мактаб ер участкасидаги хашарда ёнма-ён туриб ишлашни истардинг?», меҳнат жамоаларида эса «Бошлиқ томонидан берилган муҳим топшириқни икки киши бажариши керак бўлса, шерикликка кимни олган бўлардингиз?», талабаларда «Хорижга ўқишга юборилса, гуруҳдошларингдан кимлар сизга шерик бўлишини истайсиз?» каби саволлар билан мурожаат қилинади. Сўров аноним бўлиб, ҳар бир иштирокчи 3-5 тагача

танлаш ҳуқуқига эга бўлади. Натижалар жадвалга солиниб, қайта ишланади ва ҳаттоки, график тарзида чизилади. Қуйида меҳнат жамоасида қўлланилиши мумкин бўлган социометрик тестдан бири ҳавола этилган.

Тест учун қуйидаги саволларни таклиф этиш мумкин:

1. Гуруҳингиздаги одамлар орасидан бевосита Сиз билан иш-лашни хоҳлаган уч кишининг номини ёзинг:

1. _____
2. _____
3. _____

2 Сиз билан бирга ишлайдиган ҳамкасбларингиздан кимлар билан бирга бўш вақтингизни ўтказишни хоҳлардингиз (уч киши):

1. _____
2. _____
3. _____

3 Ҳамкасбларингиздан ўз ишини зўр маҳорат билан бажарадиган уч кишининг номини ёзинг:

1. _____
2. _____
3. _____

Методика гуруҳдаги одамлар бир-бирларини яхши билган тақдирлагина ўтказилади. Маълумотларни қайта ишлаш ҳар бир ходимнинг тўплаган танловларини санаш ва таҳлил қилишга асосланади. Улар асосида гуруҳдаги лидерни ва лидерлик стилини аниқлаш мумкин.

Социометрия корхона таркибида кадрлар захирасини шакллантириш, ҳар бир ходимнинг рейтингини аниқлаш орқали уларда лидерлик сифатларининг борлигини ўрганишга имкон беради.

Ижтимоий таъсир, лидерлик ва конформизм ҳодисалари

Ҳар гуруҳнинг ҳар бир алоҳида шахс руҳиятига таъсири тўғрисида борар экан, ижтимоий психологияда бу нарсаларни тушунтириб берувчи махсус ҳодисалар мавжуд. Масалан, шундай ҳолатни тасаввур қилинг: Сиз кимларнингдир даврасидасиз. Улар Сизга ғаним ҳам эмас, сиз билан рақобат

ҳам қилмаяптилар, сизни мақташгани ҳам йўқ, аксинча, жазолашгани ҳам йўқ. Ҳаттоки, улар Сизга бефарқлар. Лекин айни пайтда бир мақон ва вақтда биргасиз. Ана шундай инсонларнинг яқинингизда бўлишлари Сизга қандай таъсир қилади? «Уларнинг мен билан ишлари бўлмаса, менга қандай таъсир қилиши мумкин?» деб эътироз билдиришга шошилманг. Гап шундаки, бизнинг олдимизда бир вақтда умуман бирор инсоннинг бўлиши фактининг ўзи барибир, бизга маълум таъсирини ўтказди.

Ижтимоий психологияда ана шундай кимнидир кимгадир очиқ ёки яширин таъсир кўрсата олиш ҳодисаси фасилитация ҳамда ингибиция ҳодисалари орқали тушунтирилади. Фасилитация инглизча «*facilitate*» сўзидан олинган бўлиб, «енгиллаштирамоқ» деган маънони англатади. Бошқача қилиб айтганда, ўзгаларнинг борлиги туфайли шахс фаоллигининг ортиши, ишининг энгиллашуви ва самарадорлигининг ортишини тушунтириш учун америкалик психолог Оллпорт (F.W. Allport, 1920) бу терминни фанга киритган. Лекин бу фикрни тасдиқловчи экспериментлар XIX асрнинг охирларидаёқ бошланган эди. Масалан, Норман Триплет (Norman Triplett, 1898) велосипед пойгаси жараёни билан қизиқиб, пойгачилар тезлигининг ортиши кўпроқ секундомерни тасаввур қилганликлари учун эмас, балки ўзаро бир-бирларини, қолаверса, томошабинларни тасаввур қилганликларига боғлиқ эканлиги исботланди. Яъни, унинг экспериментларида пойгачиларнинг тезлиги томошабинлар тигиз бўлган ерларда улар кам ёки йўқ бўлган жойлардагига нисбатан 20% гача ортиб кетган. Кейинчалик маориф, соғлиқни сақлаш, спорт, соф илмий психологик соҳаларда ўтказилган ўнлаб тадқиқотлар фасилитация ҳодисасининг борлиги ва унинг шахс фаоллигига ижобий таъсир кўрсатишини исботлади. Дарҳақиқат, ёлғиз ўтириб дарс қилгандан кўра, баъзан яхши кўрган курсдошимиз ёки ўртоғимиз билан дарс қилганимизда ёки гуруҳ шароитида бирор мавзу юзасидан мунозара қилганимизда яхши, ноёб фикрлар миямизга оқиб келаётганлигини сезамиз. Гўёки, фикрлаш жараёнларимиз тезлаб кетаётгандай. Бундай ҳолат кўплаб педагогик кузатишларда исботини топган.

Лекин ўтказилган бошқа бир тадқиқотлар гуруҳи ҳар доим ҳам бировларнинг ёнимизда борлиги ишнинг самарадорлигига

ижобий таъсир кўрсатмаслигини исботлади. Ингибиция — айнан ана шундай ҳолатни тушунтириб беради. Масалан, бошқа хорижлик тадқиқотчилар (*Dashiell, 1930, Pessin, 1933, Pessin and Husband, 1933*)нинг ўтказган қатор изланишларида маъносиз сўзларни ёдлашда, лабиринтли масалаларни ечишда, кўпайтириш билан боғлиқ мураккаб арифметик мисолларни бажаришда ўзгаларнинг аралашуви ва уларнинг борлиги факти фикрлаш жараёнига тормозловчи салбий таъсир кўрсатишини исботлади. Демак, бу нарса ҳам ижтимоий психологик омилларнинг нечоғли мураккаблигини кўрсатади.

Бошқа бир ижтимоий психолог Роберт Зайенс (*Robert Zajonc*) ушбу иккала ҳодисадаги қарама-қаршиликни тушунтириб бериш учун экспериментал психологиядаги оддий бир қонуниятни ишлатди: кўзғатиш устунлик реакциясини кучайтиради. Яъни, ижтимоий ҳаётга бу айниятни кўчириб, у инсоний муносабатларда ташаббус бера олиш ёки эришилган оддий муваффақиятлардан ҳам руҳланишни фасилитациянинг сабабидир, деб тушунтирди муаллиф. Демак, агар ҳамкорликда фаолият муҳитида одамга ташаббус берилган бўлса, у ўзгаларнинг борлигидан руҳланиб, катта шижоат билан ишлай бошлайди. Оддий мисолда тушунтирадиган бўлсак, агар кроссворд ёки сканворд ечаётган бўлсангиз-у, оддий бир жумбоқнинг ечимини топа ошганлигингиздан руҳланишингиз, кўпчилик ичида ўзингиз билмаган ҳолда бошқа пайтда айтолмайдиган ёки эслолмайдиган ечимларнинг ҳам миангизга келаётганлигини ҳис қиласиз. Лекин бундай жуда хурсанд бўлиб, ҳаяжонланиб кетсангиз, ишингиз самараси ўша заҳоти пастлай бошлайди. Худди шундай, катта аудитория олдида чиққан воиз одамларнинг уни тинглаётганликлари ва самимий юз билан кутиб олганликларидан руҳланиб, кўтаринкилик билан маърузасини ўқиса, янги фикрлар келавераётганлигини сезса, агар мабодо бирор сабаб билан танглик пайдо бўлса, ёки кимнидир ноўрин лўқмаси унга сезиларли ҳалақит бериши, ҳаттоки, қоғоздаги ёзувни ҳам эплаб ўқиб беролмаслиги мумкин. Демак, ўзгаларнинг борлиги факти ўша муҳитдаги одамларнинг бизга муносабатига ва ўзимизнинг бу муносабатдан руҳланиб, ташаббусни қўлга ола билишимизга бевосита боғлиқ экан.

Конформизм

Ўзгаларнинг борлиги ва уларнинг таъсири яна бир ҳодиса орқали тушунтирилиши мумкин. Бу конформизм ҳодисасидир. Конформизм — шахснинг гуруҳ ёки кўпчиликнинг таъсирига берилишини тушунтирувчи ҳодисадир. Масалан, тасаввур қилинг: аудиторияга профессор кириб келди-ю, гуруҳдагиларнинг ҳеч бири ўрнидан турмади. Сиз албатта, бу нарсага ҳайрон бўласиз, одатдагидай ўрнингиздан турасиз-у, яна қайтиб ўтириб олиб, кейин ҳайронлигингизни намойиш этасиз. Кейинги сафар, ўқитувчи кириб келганда, аввал гуруҳдошларингизга қараб, улар нима қиларкин, деб кейин қарор қабул қиласиз. Шунинг учун ҳам ушбу ҳодисани экспериментал тарзда ўрганган олимлар уни айрим алоҳида олинган шахснинг гуруҳда қабул қилинган ҳаракат қоидаларига бўйсунитиш туфайли ўз хулқининг ўзгаришини изоҳловчи ҳолат, деб таърифлашган. (Kelman, Solomon Ash, Footlick, Gerard, Levine ва бошқалар)

Конформизм бўйича соф эксперимент Соломон Аш тёмонидан 1956 йилда қўйилган эди. У етти талабани танлаб олиб, уларнинг рўпарасидаги тахтага иккунта қоғозни ёпиштирган. Уларнинг бирида эталон сифатида олинган битта вертикал тўғри чизик, иккинчисида эса 3 та турли узунликдаги вертикал чизиклар чизилган. Ўша учтадан қай бири эталонга тенглигини айтиш лозим эди. Гап шундаки, ҳалиги етти талабадан фақат биттаси ҳақиқий текширилувчи бўлиб, қолганлари атайлаб таклиф этилганлар бўлган. Шундай гуруҳлардан 6 та бўлган. Биринчи учта гуруҳдаги атайлаб киргизилган шахслар тўғри жавоб беришган, шунинг учун ҳам ҳалиги «содда» талаба уларнинг фикрига қўшилаверган. Қолган яна учта гуруҳда эса атайлаб киритилган талабалар атайлаб нотўғри жавобни бир овоздан маъқуллашганлар. Кўриб турган нарсаси ҳақида нотўғри жавоб беришадганлигига қарамай, ҳалигидан «содда» талабаларнинг 37%ни нотўғри жавоб билан қўшилишаверган. Эксперимент сўнгидан «содалардан» «Нега шундай жавоб бердингиз?» деб сўралганда, улар аслида тўғри жавобни билганликларини, лекин гуруҳдан ажралиб қолмаслик учун нотўғри жавобга қўшилаверганликларини айтишган.

Шундай қилиб, оддий ҳаётда тез-тез учраб турадиган бундай ҳодиса аслида шахснинг ўз нуқтаи назари йўқлигидан эмас, бал-

ки инсон руҳиятида кўпчилик қабул қилган хулқ меъёрларига эргашиш, ўз шахсининг ажралиб қолишидан чўчиш ҳисси борлигини исботлайди. Конформизм ҳодисасига тескари бўлган нон-конформизм ҳодисасини ўрганган рус олимлари — Г. Андреева, В. Петровский ва бошқалар жамиятда кўпчилик фикрига, таъсирига бефарқ одамлар деярли бўлмаслигини, аслини олганда ҳаттоки, ўша «қайсар» тоифали одамлар ҳам қўшилмаслиги билан маълум маънода ўзларида конформизмни намоён қилишларини исбот қилганлар. Масалан, гуруҳдошнинг туғилган кунига бормасликка қарор қилган талаба биринчидан, ҳали қарорини ўзгаларга ошкор қилмай турибоқ, «қўшилмасам нима деб ўйлашаркин?» деб қайғуради. Иккинчидан, ҳамма туғилган кунга кетиб, у ётоқхонага равона бўлган тақдирда ҳам тез-тез хаёлан ўша дўстлари даврасини эслайди, «ҳозир нима ҳақда гаплашишаётганикин, мен тўғримда ғийбат қилмаётганмикин?» деган хаёлга боради. Бу ҳам аслида ўша шахсининг кўпчилик таъсиридан тамоман холос бўлолмаганлигидан дарак беради.

Демак, вазиятга қараб, конформизмликнинг ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларини таҳлил қилиш мумкин. Лекин ҳар доим ҳам унинг ён босишлилиқ сифатидан фарқи борлигини англашимиз лозим. Ён босишлилиқ шахсдаги ўз-ўзига баҳо билан боғлиқ ҳодиса. Масалан, ўзи ҳақида жуда яхши фикрдаги одамлар одатда гуруҳ таъсирига кам берилиш, ён беришлари ҳам анча қийин бўлади. Паст баҳолиллар эса аксинча, таъсирчан бўлиб, ҳар нарсага ҳам ён босаверади. Ён босиш, деган тушунча аслида одамдаги шахсий сифатларга кўпроқ алоқадор нарса, шунинг учун ҳам уни конформизмнинг ўзи деб бўлмайди.

Конформизм ва шахсининг ўзгаларга ён берувчанлик сифатларига асосан нималар сабаб бўлади?

1 Аввало юқорида таъкидланганидек, шахсининг ўзига берадиган баҳоси, унинг қанчалик объектив мос келишига боғлиқ.

2 *Таъсир кўрсатувчи гуруҳнинг ҳажми.* Гуруҳда одамлар сони қанчалик катта бўлса, айрим шахсларга кузатиладиган конформистик кайфият ҳам ортиб боради. Бу кўрсаткич, агар аъзолар сони 5 тага етганда кескин ортса, 8 тага етгандан сўнг, секин аста ортиб боради. Бу нарсалар америкалик олим Жерар (Gerard, 1986) кузатишларида қайд этилган. Милграм ҳам бу борада жуда қизиқарли экспериментни одамлар кўз ўнгида намойиш этган. Олти

қаватли уйнинг деразаларидан бирига 5 киши туриб олиб, роса телмуриб қараб туришаверган. Кузатувчилар ёлғон «кузатувчиларнинг» қаторига келиб қўшилаётган тасодифий одамлар сонини қайд этиб турганлар. 5 киши бўлиб туришганда, қизиқиб қўшилганлар миқдори 16% ни ташкил этган бўлса, улар сони 15 кишига етганда бу кўрсаткич 40% гача ортган. Одамлар тавжум жойларда рўй берадиган воқеаларни эслаб туриб, бундай ҳодисаларнинг гувоҳи бўлганлигимизни эслашимиз мумкин.

3 *Бирорта эътироз билдирувчининг борлиги.* Юқорида эслаб ўтилган Аш экспериментларига ўхшаш ҳолатларда атайлаб ўтқазиб қўйилган одамлардан ҳеч бўлмаганда, биттасининг содда текширилувчи тарафини олиши, унинг ўзига ишончини орттиради. Яъни, кўпчилик орасида ўзига ишонган битта эътирозчининг бўлиши нонконформизмни кучайтирувчи омилдир.

4 *Омма олдида очик гапириш ёки фикрнинг яширинлиги.* Агар юқоридаги ҳолатларда одамга ўз нуқтаи назарини яшириш, ёзма равишда бериш имконияти туғдирилганда эди, у унчалик кўпчилик фикрига ва тазйиқига берилмаган бўларди. Демак, кўпчиликнинг ичида дадил бир фикрни айта олиш санъати тингловчиларни ўз томонига оғдиришнинг йўлларида биридир. Шунинг учун ҳам омма ўртасига чиқиб ваъзхонлик қиладиганлар кўпинча ўзгалар фикрига таъсир кўрсата оладилар.

Умуман ўтказилган экспериментлар ва ҳаётий кузатишлар бир шахснинг бошқа шахслар таъсирига берилишини кўрсатади. Лекин аслида биз ўзининг мустақил фикрига эга бўлган, ўз нуқтаи назарини доимо ҳимоя қила оладиган инсонларни ҳурмат қиламиз. Ана шундай шахслар одамлар орасидан ажралиб чиқадилар ва фанда бу ҳодисани тушунтириш учун лидерлик феномени мавжуд.

Шахснинг лидерлик фазилатлари

Ҳар бир алоҳида гуруҳда шундай шахслар пайдо бўладикки, улар айнан бошқа шахслардаги конформилик ёки таъсирланишнинг манбаига айланиб қолади. Уларнинг фикрлари, хатти-ҳаракатлари гўёки бошқалар учун эталондай ибратли бўлиб, улар бу нуфузларини сақлаш учун ўша гуруҳнинг ҳаётида ўз мавқеларини йўқотмасликка ҳаракат қиладилар. Бундай шахсларни тавсифлаш учун психологияда «лидер» тушунчаси ишлатилади. Демак, лидер гуруҳнинг шундай аъзосики, у гўёки барча гуруҳий жараёнларнинг бошида туради ва ўз хулқи билан ўзгаларга таъсир қила олади.

Ғарб психологиясида гуруҳнинг хоҳ расмий, хоҳ норасмий бошлиғини тавсифлаш учун лидер тушунчаси ишлатилаверади. Лекин аслида бизнинг тушунчамизда гуруҳдаги расмий муносабатларни мувофиқлаштирувчи, унинг бошқа ташкилот ва инсонлар гуруҳи олдидаги ваколатини амалга оширувчи, иш бериб, ишни назорат қилувчи шахс раҳбар деб аталади. Лидер эса шундай шахски, у ўзидаги айрим ижобий ва кучли фазилатлари туфайли кундалик мулоқот ва муомала жараёнларида обрў орттирган мавқеи билан кишидир. У аслида раҳбарликка даъво қилмайди, лекин юриш-туришлари кўпчиликка маъқул бўлгани сабабли, уни одамлар сайловларда танлашлари ёки раҳбарликка захира танлашганда, айнан унинг номзодини қўйишлари мумкин.

Бир гуруҳда унинг ҳажми ва катта кичиклигига қараб, одатда битта раҳбар ва бир нечта лидер бўлиши мумкин. Бири — жамодаги меҳнат ёки ўқиш фаолияти мақсадларини ҳаммадан ҳам аниқ англагани учун ишчан лидер бўлиши, бошқаси — қарорлар қабул қилиш ва масъулиятли вазифаларни ечиш вақтларида ҳаммага ақл ўргатадиган интеллектуал лидер, яна бири — турли вазиятларда одамлар кайфиятини кўтарувчи, уларни руҳан қўллаб-қувватлашга уста эмоционал лидер бўлиши мумкин. У ёки бу турли лидернинг мавжудлиги ўша гуруҳдаги реал вазиятларга, гуруҳий фаолиятнинг мақсадларига боғлиқ. Масалан, жамоада, ўқув юртида «Наврўз» байрамини ўтказиш ва тадбирларни ташкил этишга бош-қош бўлган эмоционал лидер. Байрам ўтач, сессия олди-дан ёки масъулиятли янги топшириқ берилиши муносабати билан ўз лидерлик мавқеини бошқа гуруҳдошга — ишчан лидерга бериши мумкин. Шуниси характерлики, бир жамоага раҳбарлик қилаётган шахсни лавозимидан олиб ташлаш қанчаллик оғир ва қийинчиликлар билан рўй берса, айниқса, бизнинг миллий-маданий муҳитимизда, лидернинг бошқа лидер билан алмашинуви ташвишсиз, бемалол рўй бераверади.

Лидерлик назариялари ва уларнинг иш услублари

Ҳар бир раҳбарми ёки лидерми, унинг ўз иш услублари ва меҳнатни ташкил этишга қарашлари бўлади. Илмий адабиётда ушбу масала юзасидан кўплаб қарашлар мавжуд. Биз хорижда кенг тарқалган ва кўплаб шов-шувларга сабаб бўлган бир назарияга тўхтаб

ўтмоқчимиз. Бу — Мак-Грегорнинг *Икс ва Игрек назарияларидир*. (McGregor, 1960). Назариянинг моҳияти у ёки бу лидернинг одамларга таъсир кўрсатиш ва улар меҳнатини ташкил этишдаги концепциясини назарда тутати.

Икс назарияси инсон табиатига ишонмаслик, унинг лоқайдлигини таъкидлашга асосланади. Назариянинг моҳияти шундаки, инсон табиатан дангаса, ташаббуссиз бўлиб, унинг ўзига қуйиб берилса, ҳеч бир фойдали иш қилолмайди, уни бошқариш, ҳар бир ишини қатъий назоратда ушлаш керак.

Унга қарама-қарши ўлароқ, Игрек назарияси инсондаги ташаббускорлик ва мустақил ишлашга мойиллик, фаолликни ёқлайди. Шу фикрни ёқлаган ҳар бир лидер одамларга эркинлик бериб, уларни жазолаш билан кўрқитмайди ва қатъий назорат қилишдан ўзини тияди.

Мак-Грегор назариясини ривожлантириб, яна бир олим Оуши (Ouchi, 1981) лидернинг одамларга муносабатини тушунтирувчи *Зет назариясини* илгари сурди. Унга кўра, аслида одамларда фаоллик, ишлашга иштиёқ бор. Лекин агар уларнинг фаолияти самарали бошқарилмаса, натижа барибир яхши бўлмайди. Шунинг учун раҳбар одамларни ҳамкорликда ишлашга ундай олиши, уларга ишонч билдириши ва жамоа бўлиб ишлашга ўргата олиши керак.

Юқорида назариялар таъсирида лидерликнинг турли хил услублари тўғрисидаги қарашлар пайдо бўлди:

Авторитар лидер. Баъзан бу услубни «автократик» ҳам деб аташади. Чунки бундай лидер доимо ўз иродасига кўпчиликни бўйсундира олади. Барча масъулиятли қарорлар фақат у томонидан қабул қилинади ва унинг бажарилишини ўзи шахсан назорат қилади, керак бўлса, ходимларни қаттиқ жазолайди. Одамлар бундай лидердан борган сари узоқлашиб бораверадилар.

Демократик лидер. У гуруҳ аъзоларидан фикрлар тўплайди. Ташаббус кўрсатишлари учун барча шароитларни яратади. Демократ лидер гуруҳ олдига умумий масалани қўяди, ишнинг концепциясини белгилайди, лекин ишни қандай амалга ошириш йўллари гуруҳнинг аъзолари ҳал қилишлари лозим.

Либерал типли лидер. Бундай шахс гуруҳга барча масъулиятни юклайди, улар ишни бажараётганда мувофиқлаштирувчи ролини ўйнайди, лекин қабул қилинган қарорларни тузатиш, уларни рад этиш ҳолатлари жуда кам учрайди.

Қайси бошқарув услуби самарали эканлиги хусусида кўплаб тадқиқотлар ўтказилган. Олинган умумий натижа шундайки, қайси услубнинг самаралироқ эканлиги аввало гуруҳнинг иш тажрибасига, вазиятга, ёшга ва ҳаттоки, жинсга боғлиқ экан. Масалан, раҳбар аёллар кўпроқ демократик бошқарув услубини кўллайдилар, улар учун жамоадаги шахслараро муносабатлар, аъзоларнинг унга самимий муносабатда бўлишлари катта аҳамиятга эга. Лекин аксарият аёлларнинг ўзлари авторитар эркак раҳбар кўл остида ишлашни маъқул кўрарканлар.

Лидерлик ва раҳбарлик муаммоси маълум маънода миллий-маданий муҳитга боғлиқ ҳодиса. Масалан, ўзбекларнинг раҳбарларга, обрўли лидерларга муносабатлари доимо ижобий. Ўзлари раҳбар бўлган ҳолатларда барибир шарқона одоб, одамгарчилик, инсоф, андиша каби хусусиятлар таъсирида бўладилар. Бизнинг халқимиз учун у ёки бу лидерлик тури маъқул, дейиш фикридан йироқ бўлган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, шарқона ўзаро муносабатлар иш жараёнида авторитар (айнан шахснинг обрўсига асосланган) услубнинг демократик тамойиллар билан уйғунлашувини талаб қилади. Бир фикр аниқки, бизга либерал услуб ёқмайди. Чунки, одамларимиз катталар фикрига, обрўли шахслар фикрига танқидсиз қараб, ишонч билдирадилар. Иккинчи томондан, шахсиятга тегиш ёки ходимларга бефарқлик ва лоқайдликни ҳам кўпчилик маъқулламайди. Шу сабабли ҳам Фарбда мавжуд бўлган шахслараро муносабатлар Шарқниқига ҳар доим ҳам тўғри келазермайди. Мустақил Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури барча соҳаларда бўлгани каби раҳбар кадрларни тайёрлаш, улар малакасини ошириш, ишларини такомиллаштиришни назарда тутати, ва албатта, бунда бизнинг миллий менталитетимиз ўз ифодасини топади.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXҁ асрга интилоқда. -Т., Ўзбекистон, 1999.
2. И.А. Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. -5-жилд. Т., Ўзбекистон, 1997.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник. - М., 1998.
4. Н.П. Аниқеева. Жамоалардаги психологик муҳит. - Т., 1992.
5. Барқасмол авлод оғзуси. - Т., Шарқ, 1999.
6. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. -«Феникс», 2000.
7. В. Каримова. Ижтимоий психология асослари. -Т., 1994.

- 8 В. Каримова., Ф. Акрамова. Психология. Маърузалар матни. -Т., 2000.
- 9 Квинн В. Прикладная психология. -СПб, 2000.
- 10 Климов Е. А. Психология профессионала. -М., 1996.
- 11 Майерс Д. Социальная психология. -Спб, 1997.
- 12 Моргунов Е. В. Личность и организация. Конспекты по психологии.- М., 1996.
- 13 Немов Р. С. Психология. Кн. 1. -М., 1994.
- 14 Прикладная социальная психология. -М., 1999.
- 15 Прикладная психодиагностика. -М., 1999.
- 16 Психология. Учебник. Под ред. А. Крылова. -М., 1998.
- 17 Ядов В.А. Социальная идентичность личности. -М., 1994.

IX БЎЛИМ

ГУРУХ ШАРОИТИДА ЗАМОНАВИЙ ЎҚИТИШНИНГ ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий-психологик шартлари

Маълумки, ҳар қандай педагогик жараённинг асосий мақсади — таълим олувчида билим, малака ва кўникмалар ҳосил қилишдир. Бу нарса маълумотлар алмашинуви орқали рўй беради. Педагогик мулоқот жараёнидаги маълумотлар алмашинуви асосан уч шаклда амалга оширилади:

- монолог;
- диалог;
- полилог.

Монолог — маърузачи ёки ўқитувчининг тингловчилар ёки ўқувчи-талабалар қаршисига чиқиб нутқ сўзлаши, дарсни баён этишидир. Айни шу усул таълим-тарбия жараёнидаги асосий восита эканлиги тўғрисида онгимизга ўрнашиб қолган тасаввур мавжуд. Бу ҳолатда гапирувчи маълумотларнинг асосий таянч манбаи ҳисобланади ва фақат ундангина фаоллик талаб қилинади. Монолог эгаси ўзи мустақил тарзда маълумот мазмунини тингловчиларга етказиш ва ўз мавқеини таъкидлаш имконига эга бўлади. Лекин аудитория, яъни тингловчилар унга нисбатан анча пассив мавқеда бўладилар ва бу нарса маълумотнинг фақат кичик бир қисминигина идрок қилиш ва эслаб қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи бу камчиликнинг олдини олиш учун аудиторияни фаоллаштиришнинг бошқа йўллари қидиришга мажбур бўлади.

Диалог — ўқув мавзуси ёки муаммони гуруҳ шaroитида ўқитувчи билан биргалликда ва ҳамкорликда муҳокама қилиш йўлидир. Шунинг учун бу усул тингловчиларни нафақат фаоллаштиради, балки аудиторияда ижодий муҳитнинг бўлиши ва фикрлар алмашинувидан ҳар бир ишгирокчининг манфаатдорлигини таъминлайди. Яъни, тингловчилар ўқув жараёнининг объектидан *узинг субъектига* айланадилар.

Диалог жараёнида ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида фикрлар алмашинуви, билимларни ўзаро муҳокама қила олиш учун реал шароит яратилади. Лекин диалогни ташкил этишдан аввал ўқитувчи аудиториянинг у ёки бу хусусда билимлар ва тасаввурларга эга бўлишини инобатга олиши зарур, акс ҳолда ўзаро мулоқот самарасиз ва мазмунсиз тортишувга айланиб кетиши мумкин. Диалог жараёнида уни ташкил этган шахс аудиториянинг у ёки бу муаммо юзасидан билимларини диагностика қилиш ва шунга мос тарзда ўз ишини ташкил этиш имкониятига эга бўлади. Айнан шу ҳолат диалогнинг энг муҳим психологик аҳамиятидир.

Полилог — гуруҳ ичидаги мунозарадир. У тингловчилар ёки ўқувчиларнинг фаолигини янада ошириш, улардаги ижодий қобилиятларни ривожлантириш мақсадида ишлатилади. Полилог жараёнида гуруҳ аъзоларининг ҳар бири муҳокама қилинаётган масала юзасидан ўз фикрини билдириш имкониятига эга бўлади, ўқитувчи эса ушбу жараённинг ташкилотчиси сифатида ўқувчилар ёки талабалар фаолиятига бевосита аралашмайди. Бу усул дарс мавзуси кўпроқ назарий характерли бўлиб, янги ғоялардан уларнинг амалий жиҳатлари келтириб чиқарилиши зарурарти бўлганда қўл келади. Лекин бу усул машғулотлар ёки мулоқот дарслари энди бошланган пайтда ўтказилиши мақсадга мувофиқ эмас, чунки полилог учун ўқитувчи билан ҳамкорликда ишлаш тажрибасидан ташқари ёшларга ўша соҳа юзасидан маълум билимлар мажмуи ҳамда ҳамкорликда ишлаш тажрибаси зарур. Диалог ва полилог техникасини яхши эгаллаган муаллим мунозара ёки бахсни самарали ташкил этишга лаёқатли бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, мунозарани самарали ташкил этиш қобилияти ўз-ўзидан шаклланмайди, бунинг учун ўқитувчи умуман мунозара методикаларининг моҳияти ва уни ташкил этиш йўллариини илмий-амалий жиҳатдан билиши керак.

Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш

Бахснинг самарали бўлиши энг аввало бахслашувчиларнинг бир-бирларига нисбатан фазовий жойлашувларига боғлиқ. Қуйида келтирилган расмларда тингловчи ва музокарада қатнашувчиларнинг фазовий жойлашувлари ва уларнинг психологик мавқеларининг моҳияти келтирилган.

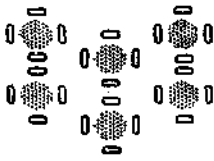
Ҳар бир ҳолат бахс қатнашувчиларида ўзига хос руҳий тайёргарлик ва масъулият ҳиссини келтириб чиқаради.

Доска	4-расм
	<p>«Мен» — ҳамкорликдаман» деган бу ҳолат каттароқ гуруҳлар таркибида ташкил этилади. Мунозара аъзолари тўрт-беш кишидан бўлиб, алоҳида столлар атрофида ўтириб, ҳар бир гуруҳ ўз қарорини чиқаради. «Мунозара» клублари. Фаолияти шу тарзда ташкил этилади.</p>

Демак, дарс мобайнида ўқитувчи мавзунинг характери ва у шакллантириш, лозим бўлган билим, малака ва фазилатларга мос тарзда мунозара шароитини танлаши ва шундай кейингина машғулотни бошлаши керак. Кўришиб турибдики, анъанавий синфда ташкил этиладиган машғулотларнинг самарадорлиги деярли йўқ, чунки улар олдинги қаторларда ўтирган тингловчиларнинг фаоллигигагина йўналтирилган, қолганлар «ўйиндан ташқари» ҳолатда, бу нарса уларнинг дарс мазмунига муносабатларида бевосита акс этади.

Кичик, тор доиралардаги компакт гуруҳларда уюштирилган мунозараларнинг *эркин мавзули, йўналтирилган ва аниқ сценарийли диспут* турлари мавжуд бўлиб, бу танланган мавзуга ва мунозара гуруҳларининг мулоқот тажрибасига боғлиқдир («диспут» сўзининг луғавий маъноси — «фикрлашмай», «тортишяшман», деган маънони билдиради). Кичик гуруҳлардаги мунозаралардаги асосий нарса — гуруҳ аъзоларининг танланган мавзу хусусиятига қараб, ҳар бирининг ўз фикр мулоҳазаларини охиригача баён этиш имкониятларининг борлигидир. Бундай гуруҳда бошловчи ҳам қаторда ўтириб, мавзунинг ечимини батамом ҳал бўлмагунча фаол мулоқотларнинг иштирокчиси бўлиши мумкин. Лекин асосий рол гуруҳнинг аъзоларига юкланганлигини ва бевосита ажралиб чиққан норасмий лидер асосий бахс юритувчи бўлиши мумкинлигини унутмаслиги зарур. Бундай гуруҳлар турли шароитда кўпинча бахс иштирокчилари учун табиий шароитларда (масалан, синфда, талабалар аудиторияларида, иш хоналарида ва б.қ.) ўтказилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Доска	4-расм
	<p>«Мен» — ҳамкорликдаман» деган бу ҳолат каттароқ гуруҳлар таркибида ташкил этилади. Мунозара аъзолари тўрт-беш кишидан бўлиб, алоҳида столлар атрофида ўтириб, ҳар бир гуруҳ ўз қарорини чиқаради. «Мунозара» клублари. Фаолияти шу тарзда ташкил этилади.</p>

Демак, дарс мобайнида ўқитувчи мавзунинг характери ва у шакллантириш, лозим бўлган билим, малака ва фазилатларга мос тарзда мунозара шароитини танлаши ва шундай кейингина машгулотни бошлаши керак. Кўришиб турибдики, анъанавий синфда ташкил этиладиган машгулотларнинг самарадорлиги деярли йўқ, чунки улар олдинги қаторларда ўтирган тингловчиларнинг фаоллигигагина йўналтирилган, қолганлар «ўйиндан ташқари» ҳолатда, бу нарса уларнинг дарс мазмунига муносабатларида бевосита акс этади.

Кичик, тор доиралардаги компакт гуруҳларда уюштирилган мунозараларнинг эркин мавзули, йўналтирилган ва аниқ сценарийли диспут турлари мавжуд бўлиб, бу танланган мавзуга ва мунозара гуруҳларининг мулоқот тажрибасига боғлиқдир («диспут» сўзининг луғавий маъноси — «фикрляпмай», «тортишайман», деган маънони билдиради). Кичик гуруҳлардаги мунозаралардаги асосий нарса — гуруҳ аъзоларининг танланган мавзу хусусиятига қараб, ҳар бирининг ўз фикр мулоҳазаларини охиригача баён этиш имкониятларининг борлигидир. Бундай гуруҳда бошловчи ҳам қаторда ўтириб, мавзунинг ечимини батамом ҳал бўлмагунча фаол мулоқотларнинг иштирокчиси бўлиши мумкин. Лекин асосий рол гуруҳнинг аъзоларига юкланганлигини ва бевосита ажралиб чиққан норасмий лидер асосий баҳс юритувчи бўлиши мумкинлигини унутмаслиги зарур. Бундай гуруҳлар турли шароитда кўпинча баҳс иштирокчилари учун табиий шароитларда (масалан, синфда, талабалар аудиторияларида, иш хоналарида ва б.қ.) ўтказилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Агар бахслашувчилар гуруҳи олатдагидан каттароқ ҳажмда (масалан, 30 кишигача) бўлса, унда мунозарани уюштиришнинг ўзига хос томони бор. Бу ҳолда бахс гуруҳи шартли равишда учга бўлинади. Биринчи гуруҳ — «фикрларни жамловчилар» — генераторлар гуруҳи дейилади; иккинчиси — «танқидчилар» ва учинчи гуруҳ — «фикрларни тезлатувчилар» — «катализаторлар» деб аталади. Ҳар бир ажралган гуруҳининг ўзига хос функциялари бор: «генераторлар» ўртага ташлаган муаммо ёки бахс мавзуси бўйича ўзларидаги барча фикрларни ўртага ҳолис ташлайдилар. Гуруҳ аъзоларидан бири — лидер — уларни жамлаб, фикрлар иккига бўлинган тақдирда ҳам уларни умумлаштириб баён этади. Сўнгра ўйинга «танқидчилар» киришади. Уларнинг вазифаси — эшитган фикрларига танқидий муносабат билдириш, яъни танқидий нуқтаи назардан улар ичидаги «мағзни» ва «пучак» фикрларни саралаш. Шундан кейин вазиятга қараб, яна сўз «генераторлар»га ёки «катализаторлар»га берилиши мумкин. Билдирилган фикр ва таклифларда мабодо ҳисобга олинмай қолган жиҳатлар ёки ноўрин фикр бўлса, ёки моҳиятан шу мавзуга алоқадор бўлган, лекин иккала томон ҳисобга олмаган бирор жиҳат аниқланса, томонлар диққатини айнан шунга қаратиши керак. Сўнгра «тезлатувчилар» бахсни давом эттиришга руҳсат бериб, агар уни яқин қилиш тақозо қилинса, иккала гуруҳнинг ўйинига ҳолис баҳо берган ҳолда мунозарани тўхтатиши мумкин. Улар кўпинча иккала гуруҳ учун ҳолис арбитрлар — «ҳакамлар» ролини ўйнайдилар.

Мактабда бир синф доирасида ёки талабалар гуруҳида ахлоқий маънавий мавзуда бахс уюштирилганда, юқоридаги усулни қўллаш имконияти бўлса, суҳбатдошларнинг *учбурчак шаклидаги берк стол* атрофига ўтиришлари мумкин. Демак, бахслашувчиларнинг жойлашишлари ҳам бу ўринда маълум аҳамият касб этади.

Катта гуруҳларда бахс ёки мунозара уюштирилганда, бошловчининг роли айниқса каттадир. Чунки, у ҳар бир гуруҳдаги тортишувлар ва фикр алмашинувларнинг бошида турмоғи керак бўлса, улар фаолиятини мақсадга мувофиқ тарзда йўналтириб турмоғи лозим. Кичик гуруҳдагидан фарқли ўлароқ, катта гуруҳларда бошловчи у ёки ёки гуруҳга ён босмаслиги ёки уларни ўзининг шахсий фикрига мажбуран эргаштирмаслиги керак. Акс ҳолда, у ўзининг фаолияти билан бошқалар гашаббусига салбий таъсир кўрсатиши ва бахснинг йўналишини бузиб қўйиши мум-

кин. Шунинг учун катта гуруҳлар уюштириладиган мунозаранинг мавзуси олдиндан танланган ва унга бошловчи маълум маънода тайёр бўлиши шарт.

Дарсда мунозара, брейншторминг ва тренинглар ўтказиш технологияси

Мунозаралар юритишнинг яна бир шакли борки, унинг номи рус тилида «мозговая атака», инглизчасига «brain storming» деб аталади. Бизнинг тилимизда бу тушунчанинг аниқ аналогик таржимаси йўқ, лекин уни «мияга ҳужум» ёки «фикрлар тўқнашуви», «фикрлар жанги майдони» деб аташ мумкин. Методнинг психологик моҳияти шундаки, оддий мунозарада бахslashувчилар кўпроқ онгли, асосли фикрларни баён этишга ҳаракат қиладилар. Бунда эса бахslashувчиларга миёга қандай фикр қўйилиб келса, уни танқидсиз ва асосламай эркин, «тилга нима келса», лекин навбатма-навбат айтиш имконияти берилади. Бу нарса кўпроқ муаммо анча нотаниш, савол мураккаб ёки ноаниқ бўлган шароитларда қўл келади. Яъни, бунда «эркин ассоциациялар»га имкон берилади ва охир оқибат гуруҳнинг ўзи маълум оқилона қарорга келиши ёки фикрлардаги яхши «мағзни» ажратиб олади.

Бу усулни биринчи марта америкалик олим А. Осборн 30-йиллардаёқ таклиф этган ва бу усул ёрдамида йирик лойиҳаларни режалаштириш ва олдиндан унинг натижаларини башорат қилишда маълум ютуқларни қўлга киритган эди. Лекин кейинчалик мутахассислар уни фақат ностандарт, ўзига хос ечими бўлган вазифаларни муҳокама қилгандагина қўллаш мумкин, деган фикр-ни билдира бошладилар. Бироқ тўғри ташкил этилган брейнштормингнинг амалий афзалликлари кўп. Фақат бунда қўйидаги қоидаларга риоя қилиш керак:

1. Жумлалар жуда қисқа бўлиши керак, уларнинг асосланиши шарт эмас.

2. Ҳар қандай жумла ёки фикр танқид қилиниши мумкин эмас, яъни фикрлар танқиддан ҳолидир.

3. Мантиқий фикрлардан кўра, фантастик ёки қўққислан, тасодифан миёда пайдо бўлган фикр муҳимроқ.

4. Фикр ёки билдирилган қисқа мулоҳаза қайд этилади.

5. Билдирилган фикр ёки ғоялар у ёки бу иштирокчиники, деб ажратилмайди, яъни улар — муаллифсиздир.

6. Фикр ёки яхши ғояларни танлаш алоҳида «танқидчилар» ёки гуруҳнинг норасмий лидерлари томонидан амалга оширилади.

Юқоридаги таъкидланган гуруҳ катта бўлган шароитда бахс уюштиришда ҳам генератор, яъни фикрларни бирламчи жамловчиларларга ушбу усулда ишлашга имкон бериш тажрибада яхши натижа беради. Чунки, ўтказилган текширувлар ва кўплаб синов машғулотларининг кўрсатишича, айнан шу гуруҳда брейншторминг усулининг қўлланилиши турли-туман ва қарама-қарши фикрларнинг баён этилишига шароит яратади. Акс ҳолда муҳим муаммолар бўйича мунозарани бошлаш ва унда фикрлар ранг-баранглигига эришиш жуда қийин бўлади. Бу усул айниқса, катталар аудиториясида жуда яхши самара беради.

Бахсда иштирок этиш ва ундан манфаатдорлик ҳисси ҳар бир иштирокчида шаклланиши шарт ва бунда бошловчи-ўқитувчининг роли катта. Амалий машғулотларни бахс-мунозара шаклида ўтказилиши болаларга олдиндан айтилиши ва уларнинг тайёргарлик кўришлари учун саволлар берилиб қўйилиши мақсадга мувофиқдир. Бахс иштирокчилари ҳаяжонланмаслиқлари учун машғулот бошланишидан аввал уларнинг ўзларини эркин тутишлари учун айрим енгиллаштирувчи машқлар, бошқача қилиб айтганда, психогимнастик машқлар ўтказиш тавсия этилади. Масалан, ана шу мақсадда ўтказиладиган психогимнастик машқларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ҳар бир гуруҳни айлана шаклида туришларини сўрайди ва аъзоларни навбатма-навбат ўртага чиқиб, гуруҳ билан хоҳлаган тарзда, лекин самимий саломлашишни сўрайди. Кейин гуруҳдан кимнинг саломи кўпроқ ёққанини сўрайди.

2. Гуруҳ аъзолари ўқитувчи атрофида ярим айлана шаклида туришади. Навбат билан гуруҳ аъзолари ўртага чиқиб, хоҳлаган аъзо билан сўзсиз, лекин очиқ юз билан мимика воситасида саломлашиш ва бирор фикрни билдириши сўралади.

3. Ҳамма доира шаклида ўтиради ва ўқитувчи олиб келган копток навбат билан мулоқот қатнашчиларига отилади, фақат кимга отилса, ўша одамнинг кучли, яхши бир сифати айтилиб, сўнг иргитилади. Ҳар бир коптокнинг, албатта ҳар бир кишига тегишини назорат қилади.

Бу каби машқлар мунозара қатнашчилари ўртасида ўзаро тангликнинг бўлмаслиги ва ўз фикрини баён этаётганда ўқитувчидан тортинмаслиги учун ўзига хос тренинг ҳисобланади.

Ўқитувчи мунозарани бошлар экан, иштирокчилар онгига қуйидагиларни етказа олиши керак:

а) машғулот ҳар бир иштирокчига, албатта фойдали бўлади ва улар бир-бирларига ёрдам бериш учун келганлар;

б) мунозара ўзаро мулоқотнинг бир шакли бўлиб, ҳар бир иштирокчи бир-бирига очиқ ва самимий муносабатда бўлсин;

в) мунозара иштирокчиларнинг ўзаро тажрибаларини алма-шинишлари учун қулай шароитдир;

г) фикр баён этишда керак бўлса таваккал қилайлик, лекин индамаслик ширимиз бўлмасин;

д) мунозара пайтида кўп ёзиш шарт эмас;

е) агар бирор нарса тушунарли бўлмаса, уни сўрашдан тор-тинманг;

ж) билган билимларимизни бир-биримиздан аямаймиз, чунки бошқалар ҳам бундан манфаатдор бўлсинлар, «яширинган билим — билим эмас»лигини унутмайлик!

Баҳс турлари

Агар машғулотлар бир-бирларини яхши танимайдиган бошланғич гуруҳларда бошланган бўлса, «танишиш» машқларини ўтказиш, албатта ишни кичик гуруҳлардан бошлаш лозим. Бунда эркин йўналтирилмаган баҳс шаклини қўллаш ўринлироқ. Бунда ўқитувчи иштирокчиларга бир-бирларини яхши таниб олсалар, биргаликда ҳаракат қилсалар, умумий иш учун манфаатли бўлган натижаларга эришиш мумкинлигини тушунтириши лозим.

Агар иштирокчилар бирор янги маълумотларга эга бўлиш, мураккаброқ масала юзасидан умумий нуқтаи назарга эга бўлиш ва мантиқий хулосаларга эришишни мақсад қилган бўлсалар, унда дарс аввалида ўқитувчи ёки олдиндан тайёр-гарлик кўрган гуруҳ аъзоси маъруза қилиши, маъруза юзасидан кейин баҳс уюштирилиши, дарс охирида имкон бўлса, ўқитувчи ўзи тайёрлаган тарқатма материалларини ҳар бир аъзога бериши керак. Фаоллаштирувчи усуллар материаллар қўлга берилгач, ишга солинади.

Агар дарснинг ёки амалий машғулотнинг мақсади тингловчилардаги аниқ қобилиятларни ривожлантириш, малакаларни оши-

риш ва янги тажрибадан фойдаланиш бўлса, унда бахснинг предмети аввало тажриба алмашинувга қаратилиши, бунда айрим машқлар ҳам бажарилиши, уларнинг натижалари таҳлил қилиниши, ролли ўйинларни бажаришгача олиб борилиши керак. Бунда ўқитувчининг роли анча масъулиятли бўлиб, у машғулотгача аниқ йўриқ-номаларни ўқувчиларга бериши ва гуруҳ ишини мунтазам кузатиб, назорат қилиб туради.

Агар мунозара дарсларининг мақсади — иштирокчиларнинг янги, мустақил фикрларга келиши, уларни шахсий тажриба ва вазиятларга боғлаб айтиб беришларига олиб келиш бўлса, унда ўқитувчи «Мен» — мунозарадаман» ҳолатида гуруҳли бахсни кичик гуруҳларда ташкил этиши, уларда алоҳида ҳолатлар ва вазиятларнинг таҳлилига барчанинг диққатини қаратиши, иштирокчиларни турли ролларни тасаввур қилишга мажбур қила олиши ва оддиндан тайёрлаб қўйилган саволномаларни дарс охирида тарқатиб, шаклланган янги ғояни ажратиб олиши керак. Демак, бу шаклдаги иш ҳар бир иштирокчидан пухта тайёргарликни ва аниқ кўникмаларни талаб қилади.

Бахс шаклида машғулот ўтказганда, қабул қилинадиган қарорларнинг аҳамияти катта. Қарорларнинг самарали бўлиши учун қуйидагиларни ёдда тутиш керак:

- машғулот бошланишидан олдин ўқитувчи таҳлил қилиниши лозим бўлган муаммони белгилайди ва унга қай тарзда муносабат билдирилиши лозимлигини тушунтиради;

- қисқа бўлса-да, бу муаммонинг олдинги дарсларга боғлиқлиги, уйга берилган вазифа, муҳокама қилинадиган масалага оид муҳим фактлар эсга туширилади;

- бахс қатнашчилари кичик гуруҳчаларга (4-5 киши) бўлиниб, машғулот охирида фикрлар умумлаштирилиши учун қоғозлар тахт қилиб қўйилади;

- гуруҳда ишлаш мобайнида билдирилган фикрларнинг афзал ва камчилик томонлари ҳақидаги ўз мулоҳазаларини оғзаки ёки ёзма тарзда қарорлар шаклида баён этадилар;

- иш якунида гуруҳнинг вакиллари ўз гуруҳининг иши тўғрисида гапириб, уларни бошқаларники билан қиёслайди. Зарурат бўлса, ўқитувчи ҳар бир гуруҳнинг қарорларини ўзаро қиёслаб, саволларга жавоб беради, ноаниқроқ қарорларга ўз муносабатини билдиради.

Ёзма бахс ва уни ўтказиш усуллари

Педагогик амалиётда бахснинг моҳияти кўпинча фақат оғзаки диалоглар ва тортишувлар тарзида тасаввур қилинади. Лекин оғзаки бахсларнинг янада самарали ва таъсирчан бўлиши учун ёзма бахс шакли ҳам қўлланилади. Бу усул ўқувчиларнинг берилган мавзу соҳасидаги билимларини янада чуқурлаштириш, мунозара маданиятини ошириш ва ҳар бир фикрни асослаш қобилиятини ривожлантиради. Ўқитувчи эса ўқувчи ёки талабаларнинг билимларини асосли баҳолаш ва билимдонликни тўла маънода таҳлил қилиш имкониятига эга бўлади. Бу усул айниқса, миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантирувчи фанлар — ижтимоий-гуманитар фанлар юзасидан ўтказилса янада самарали бўлади.

Ўқувчилар олдиндан мавзу билан таништириладилар, уйга берилган топшириқлар орасида қай бири ёзма тарзда ўтказилиши маълум қилинади. Ёзма бахс ўтказиладиган кунни ўқитувчи уни қуйидаги тарзда амалга оширади:

1. Ўқитувчи гуруҳни иккига бўлади ва уларни алоҳида қаторларга ўтказди. Ҳар бир гуруҳ мавзу бўйича қайси нуқтан назарни ҳимоя қилишини маълум қилади. Масалан, биринчи гуруҳ болаларнинг ақлий даражаларини мунтазам ўлчаб туриш, кыре-актив тестлар ёрдамида диагностика қилиш ва шу орқали таълим муассасаларига жалб этишни ҳимоя қилса, иккинчи гуруҳ — бу фикрни асосли тарзда инкор қилади.

2. Шундан сўнг ўқитувчи қарама-қарши гуруҳ аъзоларини жуфтлайди ва уларга рақам ёзилган вароқларни тарқатади. Ҳар бир иштирокчига бирор фикрни ёзма асослаши учун 5 дақиқадан берилади. Ёзма далиллар лўнда қилиб, равон тушунарли тилда, асосли тарзда ёзилиши керак.

3. Ёзилган варақчалар қарама-қарши шерикларга берилади. Улар ўз «рақиблари» фикрига қарши ўз фикрларини 8-10 дақиқа мобайнида ўйлаб, ёзишлари керак бўлади ва нариги томондаги шеригига беради.

4. Ёзма далиллар алмашинувининг бундай тартиби 2-3 марта такрорланади, ҳар сафар ҳар бир ўқувчи шеригининг далил-исботини диққат билан ўрганиб чиқиб, жавоб қайтаради. Охири раундда ўқувчиларнинг ўзларига яқунлаш имкони берилади ва ёзма ишлар йиғиб олинади.

5. Ҳаётнинг яхши далил-исботи қайсилар бўлди?» деб сўрайди ва ўқувчилар билан олдиндан келишган ҳолда улар билимларини яқка-яқка ёки гуруҳий баҳолайди.

Юқорида келтирилган ёзма бахсларни ўтказиш тамойиллари Фред Ньюмен материаллари асосида тайёрланди. Ўйлаймизки, бизнинг шароитимизда ҳам бу усуллар анча самара беради.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга иштилмоқда — Т., «Ўзбекистон», 1999.
2. И.А. Каримов. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т., 1998.
3. И.А. Каримов. Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. — Т., «Ўзбекистон», 1998, 15-бет.
4. И.А. Каримов. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. — Т., «Ўзбекистон», 2000, 11-бет.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник. — М., «Аспект Пресс», 1999.
6. Айя Д. Эврика — СПб, «Питер Паблшинг», 1997.
7. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. — «Феникс», 2000.
8. В.М. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. — Т., «Университет», 1999.
9. В.М. Каримова ва бошқ. Мустақил фикрлаш. — Т., «Шарқ», 2000.
10. В.М. Каримова, Р. Суннатов. «Мустақил фикрлаш» ўқув қўлланмаси бўйича машғулотларни ташкил этиш услубиёти. — Т., «Шарқ», 2000.
11. В.М. Каримова. Аудиторияда бахс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик техникаси. — Т., 2000.
12. Квинн В. Прикладная психология. — СПб, 2000.
13. Майерс Д. Социальная психология / перев. с англ. — СПб, «Питер», 1999.
14. Методы эффективного обучения взрослых. Учебно-методическое пособие. (Авторский коллектив) — М., «Берлин», 1998.
15. Методика активной социально-психологической подготовки. Социально-психологический тренинг. — «Рига», 1985.
16. Макшанов С.И., Хрящева Н.Ю. Психогимнастика в тренинге. Часть 2. — СПб, 1993.
17. Платов В.Я. Деловые игры: разработка, организация, проведение. — М., 1991.
18. Прикладная социальная психология. / Под. ред. А. Сухова и А.Дергача. — М., 1998.
19. Смолкин А.М. Методы активного обучения. — М., 1991.
20. Сушков И.Р. Психология взаимоотношений. — М., «Академический Проект», 1999.
21. Чалдин Р. Психология влияния. — СПб, «Питер», 2000

МУНДАРИЖА

К И Р И Ш	3
I БЎЛИМ	5
Психология фанининг долзарб вазифалари ва предмети	5
Психологиянинг предмети	7
Психологиянинг фан сифатида шаклланишининг қисқача тарихи.....	9
Психологиянинг фанлар тизимида тутган ўрни	12
Психологиянинг тармоқлари.....	16
Психологиянинг методлари ва уларни амалиётга	22
тадбиқ этиш	22
Кузатиш методи	23
Сўров методи	25
Психологик тестлар	27
Психологик эксперимент	28
Моделлаштириш	30
Психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари	31
Амалий психологиянинг асосий йўналишлари	32
II БЎЛИМ	38
Психологияда шахс ва жамият	38
муаммолари	38
Шахс ижтимоий таъсирлар маҳсули сифатида	38
Шахсдаги соғлом эътиқод ва мафқуравий тасаввурларнинг	
шаклланиши	43
Миллий истиқдол ғояларини шахс онгига	44
сингдириш — психологик муаммо сифатида	44
Биз нималарга ишонамиз?	46
Шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеи	48
Ижтимоий нормалар, санкциялар ва шахс	48
Ижтимоий таъсирларнинг шахс томонидан англаниши	50
«Мен» образи ва ўз-ўзига баҳо	52
Шахс ижтимоийлашувининг асосий мезонлари	56
Ижтимоийлашув жараёнида шахс ҳаётий йўналишининг	
шаклланиши	60
Имон	63
Дунёқараш	65
Шахс дунёқарашини ва эътиқодини ўзгартирувчи омиллар	65
Ижтимоий установакалар	69

III БЎЛИМ	72
Шахнинг фаоллиги ва ижтимоий ҳуққнинг мотивацияси	72
Шахс ва унинг фаоллиги	72
Фаолият турлари. Жисмоний ва ақлий ҳаракатлар	74
Ижтимоий ҳуққ мотивлари ва шахс мотивацияси	77
Мотивларнинг турлари	80
Мотивларнинг анланганлик даражаси: ижтимоий установка ва уни ўзгартириш муаммоси	83
IV БЎЛИМ	85
Шахнинг ижтимоий борлиқни билиши	85
Билиш жараёнлари ва профессионал фаолият	85
Билиш жараёнлари: умумий хусусиятлар	86
Идрок ва идрок қилиш қонуни	88
Идрок қилиш ва диққат	93
Хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги	96
Хотирани ривожлантириш йўллари	102
Тафаккур ва мустақил ижодий фикрлашнинг шарт-шароитлари ..	106
Тафаккурнинг турлари	110
Тафаккур шакллари ва операциялари	113
Мустақил фикрлаш — соғлом маънавият ва тафаккурнинг алоҳида хоссаси сифатида	115
V БЎЛИМ	117
Шахнинг индивидуал хусусиятлари ва уларни диагностика қилиш йўллари	117
Индивидуал типологик хусусиятлар классификацияси	117
Шахс иқтидори ва қобилиятлари диагностикаси	119
Қобилиятлардаги тўғма ва орттирилган сифатлар	121
Қобилиятларнинг психологик тузилмаси	123
Қобилиятлар ва қизиқишлар диагностикаси	124
Темперамент ва фаолиятнинг индивидуал хусусиятлари	127
Характер ва шахс	130
VI БЎЛИМ	136
Шахс тараққиётининг ёшга боғлиқ хусусиятлари	136
Ўспиринлик ва етуқлик даврлари психологияси	136
Акмеология	136
Шахс тараққиётидаги ижтимоий ва генотипик омиллар	136
Шахс тараққиётини даврларга бўлиш	138
Илк ёшлик даври — болалик	141
Мақтабгача тарбия ёши даври	142
Болаликнинг мақтаб даври	144

Ўсмирлик ва ўспиринлик даврларида шахс ижтимоийлашувининг ўзига хослиги	145
Ўспиринлик даври	148
Ёшлардаги аттракция ва эмоционал муносабатлар	151
Ётуқлик даври психологияси. Акмеология	155
VII БЎЛИМ	159
Шахс инсоний муносабатлар тизимида	159
Инсоний муносабатлар психологияси	159
Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни	161
Инсоний муомала ва мулоқотнинг психологик воситалари	163
Мулоқот ва унга ўргатиш муаммолари	165
Тинглаш маҳорати	167
Ижтимоий психологик тренинг	169
VIII БЎЛИМ	171
Гуруҳнинг шахсга таъсири ва шахслараро ўзаро мослик муаммоси	171
Шахс ва гуруҳ. Шахс учун референт бўлган гуруҳ	171
Гуруҳларнинг турлари	173
Гуруҳ ўлчамлари ва унинг тизими	175
Жамоаларда шахслараро психологик ўзаро мослик	177
Гуруҳий қарорлар қабул қилишда ўзаро мослик ва ўзаро таъсир масаласи	178
Гуруҳдаги психологик муҳит ва уни ўрганиш	179
Ижтимоий таъсир, лидерлик ва конформизм ҳодисалари	181
Конформизм	184
Шахснинг лидерлик фазилатлари	186
Лидерлик назариялари ва уларнинг иш услублари	187
IX БЎЛИМ	191
Гуруҳ шароитида замонавий ўқитишнинг педагогик ва психологик технологиялари	191
Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий-психологик шартлари	191
Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш	192
Дарсда мунозара, брейнштурминг ва тренинглар ўтказиш технологияси	196
Баҳс турлари	198
Ёзма баҳс ва уни ўтказиш усуллари	200

В. Каримова

ПСИХОЛОГИЯ
УЎУВ ҚУЛЛАМА

Тошкент – 2002

Нашр учун масъул Н. Ҳалилов
Таҳририят мудирини М. Миркомиллов
Муҳаррир Ж. Тўрахонов
Бадий муҳаррир Е. Масленников
Мусаҳриҳа М. Тожибоева

Босишга рухсат этилди 10.01.2002 й. Бичими 84x108^{1/2} мм. Офсет қоғози. Шартли босма табағи 13,5. Нашр табағи 13,0. Адади 5000. Букртма 209

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,
Тошкент-129, Навоий кўчаси, 30 уй.

«ЎАЖБНТ» маркази, 700078,
Тошкент, Мустақиллик майдони, 5.

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг «ЎАЖБНТ» Марказида тайёрланди.

«NISIM» босмахонасида босилди
Тошкент ш., Ш. Рашидов шох кўчаси 71 уй